

TÜRK DIŞ SİYASETİNDE KUZEY KAFKASYA SİYASİ MUHACERETİ (1920 - 1971)

ARSEN AVAGYAN

Dr. Arsen Avagyan 31 Ekim 1972 tarihinde Ermenistan'ın başkenti Yerevan'da doğmuştur.

1994 yılında Yerevan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'ni birincilikle bitirir.

1998 yılında Rusya Federasyonu'nun başkenti Moskova'da bulunan Diplomatik Akademi'den mezun oldu.

2002 yılında Moskova Devlet Üniversitesi'nde doktora tezini vererek, tarih bilimleri doktoru unvanını aldı.

Farklı ülkelerde yayınlanmış beş kitabı ve 41 bilimsel makalesi vardır.

Türkiye'de bugüne kadar yayınlanmış olan çalışmaları *“Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler”* Belge Yayınları, 2004, *“Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya”* Aras, 2005, kitapları ile birkaç bilimsel makaleden oluşmaktadır.

BELGE YAYINLARI : 734
Türkiye İncelemeleri Dizisi

Orjinal adı: “Հյուսիսկովկասյան բաղադրական
վտարանդիությունը Թուրքիայի արտաքին
բաղադրականության համատեքստում 1920-1971 թթ.”

Arsen Avagyan
©Türk Dış Siyasetinde
Kuzey Kafkasya Siyasi Muhacereti

Redaksiyon: Fidan Eroğlu

Kapak: Emel Akgül
Mizampaj: Feyzullah Tunç
1. Baskı: Haziran 2013

Baskı-Cilt: Berdan Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok
No: 239 Topkapı / İstanbul Tel:(212) 613 12 11

BELGE ULUSLARARASI TİC. LTD. ŞTİ
Cemal Nadir Sk. Büyük Milas Han
No: 26-28 D: 121-130
Cağaloğlu - Fatih - İst.

T: (0212) 517 44 53 M: (0531) 617 06 08
E: belgeyayinlari@gmail.com
W: www.belgeyayinlari.com

9(56)
A-95
h

Arsen Avagyan

**Türk Dış Siyasetinde
Kuzey Kafkasya Siyasi Muhacereti
(1920 - 1971)**

9295

Հայրենիքի համար

Երմենիցի և Երմենիցի
Արմենի և Երմենիցի
Ermenice Aslından Çeviren
Tiran Lokmagyozyan

26.06.13.

Baskıya Hazırlayan
Ragıp Zarakolu

belge
yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	7
------------	---

Birinci Kısım

Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye göçü (1920-1927) ve "Prometeus" hareketinin şekillenmesine kadar olan Kafkas siyasi mültecilerinin faaliyetleri.....	23
---	----

1920 Rus-Türk görüşmelerinde Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı sorununun kullanılması.....	39
--	----

1920-1921 Rus-Türk görüşmeleri esnasında Müslümanların, Kafkasya'dan toplu göçünün düzenlenmesi sorunu.....	55
---	----

1921-1922 yılları arasında Kuzey Kafkasya'da hüküm süren durum ve Kuzey Kafkas mültecilerinin Türkiye'de kurdukları ilk siyasi teşkilatlar.....	71
---	----

Kuzey Kafkasya siyasi mültecilerinin faaliyetleri ve Türk dış politikasındaki yeri, 1923-1928.....	111
--	-----

İkinci Kısım

"Prometeus" hareketinden İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Kuzey Kafkasyalı siyasi muhaceretin Türk dış siyasetindeki yeri.....	145
--	-----

Türkiye'nin duruşunu değiştirmesi bağlamında, Kafkasya konfederasyonu fikrinin Kuzey Kafkasyalı sürgünler arasında gelişmesi.....	163
---	-----

1930-1938 yılları Türkiye dış siyaseti bünyesinde Kuzey Kafkasya göçmenleri.....	175
--	-----

Kafkasyalı Müslüman mültecilerin Türkiye ve Almanya tarafından ortaklaşa kullanılma dönemi, 1939-1944.....	201
--	-----

Üçüncü Kısım

1920'lerin Kuzey Kafkasya muhaceretinin siyaset sahnesinden bir faktör olarak uzaklaşması ve Türkiye'deki Çerkes cemaatine entegrasyonu dönemi. 1945-1971.....227

Türkiye'de, Kuzey Kafkasyalı dernekleri ve basınına yeniden izin verilmesi, 1950-1960.....239

Türkiye Kuzey Kafkas cemaatinin 1960-1971 yıllarındaki gelişmeleri.....259

Sonsöz.....275

Kaynaklar.....277

Önsöz

Kuzey Kafkasya'nın batı bölgesinde yaşayan halkların (Yakın Doğu ülkelerinde genel olarak "Çerkes"¹ adıyla anılan Şapsuğlar, Adigeler, Abhazlar, Ubişlar ve diğerleri), büyük bir kesiminin, anavatan sınırları dışında yaşadıklarından dolayı Ermeniler, Yahudiler veya İrlandalıları gibi diaspora oluşturmuş halklardandır². Çerkesler, günümüzde yaklaşık 40 ülkeye dağılmış olmakla birlikte, en büyük grup Türkiye'de yaşamaktadır³.

1 "Çerkes" teriminin etimolojisi ve yaygınlığı hakkında daha ayrıntılı olarak bk. Arsen Avagyan, "Çerkeskiy faktor v Osmanskoy imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX – pervaya četvert XX vv.)", Yerevan., Izd. "Gitutün", 2001, s.13–30. "Çerkes" terimi, Rusya'da Adigelerin genel adlandırılması olarak kullanılmaktadır, SSCB'de bu isimle Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi'nin sakinleri betimlenmekteydi (bk. "Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi", 9. cilt, Yerevan, 1983, s.15). Bu çalışmada "Çerkes" adı, Osmanlı İmparatorluğu ve günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nde kullanıldığı şekliyle, tüm Kafkas halklarıyla ilgili, Rusça «чeркeз» (dağlı) terimine eşdeğer manada kullanılmaktadır. Aynı yaklaşım, Türkiye'nin Kuzey Kafkasya cemaati tarihini araştıran Avrupalı bilim adamlarında da görülmektedir. Örneğin, Kuzey Kafkasya cemaati tarihini tanıyan uzmanı, İstanbul'daki Anadolu Araştırmaları Fransız Enstitüsü (French Institute of Anatolian Studies – IFEA) araştırmacısı Doktor Aleksandre Toumarkine tarafından "Çerkes" terimi, "Kuzey Kafkasyalı" manasında kullanılmaktadır (bk. Aleksandre Toumarkine, Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik", İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.425).

2 Bk. Doç. Dr. Sevdâ Alankuş Kural, Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler, "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", Ankara, Kafkas Derneği Yayınları, 15, 2001, s.259; Yalçın Karadağ, "Çerkes Kimliği, Türkiye'nin Sorunları", İstanbul, Sorun Yayınları, 2009, s.75–77.

3 Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkasyalıların sayısı hakkında farklı veriler bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya cemaati verileriyle, Kuzey Kafkasya dışında yaşayan yaklaşık 6 milyon Kuzey Kafkasyalının 5 milyonu Türkiye'de yaşamaktadır (bk. Muhittin Ünal,

Çerkes azınlığının Ortadoğu bölgesinde ilk ortaya çıkışı, esir ticaretiyle ilgilidir. Çerkes yöneticilerden meydana gelen "Burci" hanedanlığı tarafından oluşturulan Mısır Memlûk devleti, Kuzey Kafkasya sınırları dışında bulunan özgün bir "Çerkes" devletine dönüşmüştü⁴. Lakin Kuzey Kafkasya'dan kitlesel zorunlu göç, 60 yıldan uzun bir süre devam eden Kafkasya savaşından dağlıların yenik çıkmasından sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Kuzey Kafkasya halklarının Osmanlı İmparatorluğu'na göçünü üç ana aşamaya ayırmak mümkündür.

Birincisi ve en büyük göç dalgası, Batı Kafkasya'nın Adige-Abhaz gruplarının 1859-1866 yıllarındaki göçüyle gerçekleşmiştir. Bu göç, tarih yazımında "Büyük Göç" veya "Muhacirlik" olarak geçmektedir⁵. 1859-1866 yıllarında gerçekleşen bu sürgün, Kafkas halkları tarafından "*Yistanbı-lak'ue*" (İstanbul'a yolculuk) olarak geçmektedir⁶.

Kafkas Halklarının Anavatanlarından Sürülüşlerin 136. Yılı Anma Töreni. "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, s.113). Bazı Çerkes kökenli bilim adamları bu sayıyı 8 milyona ulaştırmaktadır (bk. Prof. Dr. Anıl Çeçen, "Çeçenistan Dosyası", Ankara, Yeni Avrasya Yayınları, 2002, s.145). Ülkede yaşayan Kuzey Kafkasyalıların sayısı, Türk basını tarafından da siyasi amaçlarla büyütülmektedir. Örneğin, Ocak 1996'da Rus "Avrasya" gemisinin işgaliyle ilgili olaylar esnasında "Milliyet" gazetesinin köşe yazarı Sami Kohen, Türkiye'de yaşayan "Kafkas kökenli 7 milyon vatandaş, Kafkasya'yla ilgili konularda güçlü bir lobi faaliyeti yaratmaktadır",- demekteydi (bk. Sami Kohen, Kan Akmadan Bitmeli, «Milliyet», 18 Ocak 1996). Bir başka Türk gazetesi olan "Cumhuriyet", "Türkiye'de yaklaşık 6 milyon Kafkas kökenli vatandaş yaşamaktadır",- diye yazmaktadır (bk. «Kafkaslar», «Cumhuriyet», 18 Ocak 1996). Lakin bazı bilim adamları, bu sayıyı abartılmış olarak kabul ederek, Türkiye'de 3-4 milyon Kafkasyalının bulunmadığını, bu sayının 1,5-2 milyonu dahi geçmediğini savunmaktadır (bk. Peter Alford Andrews, "Ethnic Groups in the Republic of Turkey", Wiesbaden, 1989, s.144-148, 236-246).

4 Bk. K. E. Bosvort, "Musulmanskiye dinastii", M., «Nauka», 1971, s.101.

5 Bk. Dr. Cahit Tutum, 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler. "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, s.8. Son dönemlerde daha sık olarak "sürgün" ve "soykırım" terimleri kullanılmaktadır.

6 A.g.e.

İkinci etap, iç göç zamanıdır. 1878-1879 yıllarında Balkanlarda toprak kaybına uğrayan Osmanlı İmparatorluğu, bu bölgelere yerleştirmiş olduğu Çerkesleri, imparatorluğun Asya'daki vilayetleri olan, Anadolu, Suriye ve Ürdün'e taşır⁷.

Üçüncü ve son kitlesel göç 1919-1928 yıllarında, Rusya'da süregelen iç savaş, Kafkasya'da Sovyet rejiminin tesisi ve Kuzey Kafkasya'da Sovyet karşıtı ayaklanmaların bastırılması sonucunda gerçekleşmiştir⁸. Lakin bu temel göçler haricinde, Kuzey Kafkasya'nın farklı halkları ve grupları 1864-1920 yıllarını kapsayan dönemde küçük gruplar halinde de Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmişlerdir⁹.

Kuzey Kafkasya azınlıklarının hukuki statüsü, sosyoe-konomik ve siyasi durumunun hissedilir özellikleri, yerleşim ülkesinde varolan şartlara bağlı olmuştur.

Ürdün'de yaşayan Çerkesler, devletin kurucu halkı olarak yerli Araplardan daha fazla imtiyazlara sahip olması, İsrail'de yaşayan Çerkesler için ise, millî benliklerini korumaları ve geliştirmeleri için tüm şartların yerine getirilmiş olmasına rağmen, Türkiye'de gerçekleştirilen Türkleştirme siyaseti sonucunda Çerkeslerin büyük bir kısmı asimile olmuş, "Çerkes" terimi ise etnik olmaktan ziyade, kültürel aidiyetle ilgili kullanılmaya başlanmıştır.

7 Bk. Kemal H. Karpat, Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı. "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", s.88-90.

8 Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkasyalıların muhacereti ile ilgili daha ayrıntılı olarak bk. İzzet Aydemir, "Göç. Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi", Ankara, Gelişim Matbaası, 1988; G. A. Dzidzaria, "Masadjirstvo i problemi istorii Abxazii XIX veka", Suxumi, 1975; Arsen Avagyan, "Çerkesakiy faktor v Osmanskoy imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX - pervaya četvert XX vv.)", Yerevan, İzd. "Gütütün", 2001; Nikolay Hovhannisyan, "Arap Ülkeleri Tarihi", II. c., Yerevan, "Zangak-97", 2004. (Erm.)

9 Bk. Arsen Avagyan, a.g.e. s.94-145. Örnek olarak, Karaçayların ve Balkan muhacirlerinin toplu göçü 1884-1887 ve 1905-1906 (bk. Z. B. Kipkeeva, "Karaçaevo-balkarskaya diaspora v Turtsii", Stavropol, 2001, s.8-26), Abhazların ise 1878-1879 yıllarında vuku bulmuştur.

Hatta 1990'lardan itibaren Türkiye'de gerçekleştirilen önemli demokratik değişimler sonucunda milli kimliğe yeni anlam kazandırılması ve geliştirilmesi neticesinde hasıl olan daha uygun şartların yaratılmasından sonra dahi, Çerkes aydınlarının önemli bir bölümü, "Türk kimliği yanında, kendilerine özgü kültürel kimliklerini de becerebildiklerince yaşatma şansına sahip olsunlar" söylemini savunmaktadır¹⁰.

Böylelikle, Türkiye'de yaşayan Çerkeslerin bir kısmının görüşüne göre Çerkes kimliğinin korunması, öncelikle dil ve kültürel geleneklerin korunması için uygun şartların yaratılmasını öngörmektedir. Geleneksel olarak devletçiliğe yakınlıklarıyla ünlenmiş olmalarından dolayı, "güvenilir unsur"¹¹ olarak kabul edilen Çerkeslerin dışarıdan gelmiş olma durumu, Türkiye'de ayrımcı veya siyasi taleplerle ortaya çıkmayacakları ve kendileri için ikinci bir vatan olan devlete sadık kalacaklarının garantisidir.

Türkiye'de ve diğer devletlerde yerleşik Kuzey Kafkasya diasporasının 1920'li yıllarındaki mültecileri, kimlik koruması ve siyasi aktivite açısından, daha önceki dönemlerde göç etmiş olanlardan, önemli bazı özellikler açısından göze çarpmaktadır.

1- 1920-1927 göçmenlerinin esas bölümü, siyasi açıdan faal kişiler, Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti¹² eski yöneticileri, Sovyet rejimine karşı faal bir şekilde mücadele vermiş, çarlık ordusunda hizmet etmiş ve beyaz ordu mensubu şahıslardan oluşmuş olduğundan dolayı, zaferden sonra Kuzey Kafkasya'ya dönme beklentisiyle, mücadelelerine dışarıda devam etmek için vatanlarını terk etmeye mecbur kalmışlardır.

10 Bk. Yaşar Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç. "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", s.217.

11 Bk. Yalçın Karadağ, "Çerkes Kimliği. Türkiye'nin Sorunları", İstanbul, Sorun Yayınları, 2009, s.16.

12 Türk tarih yazımında "Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti" olarak geçmektedir.

2- 1920-1927 sürgünlerinin önemli bir bölümü, Türkiye'yi geçici bir sığınma yeri olarak kabul ederek, kimliğini kaybetmeme ve asimile olmama yönünde çaba sarf etmekte, bu yaklaşımıyla da, artık entegre olup Türk toplumunun bir parçasına dönüşmüş olan, Osmanlı İmparatorluğu'na daha önce göç etmiş dağlılardan ayrılmaktadır. "Büyük Göç" esnasında göç edenlerin nesillerinin birçoğu, Türkiye'yi vatan, kendilerini ise "Kuzey Kafkasya kökenli Türkler" veya "Çerkes Türkler" olarak kabul etmekteydi. Böylelikle, Türkiye Cumhuriyeti başkanlarından Rauf Orbay, Abhaz kökenli olduğundan bahsetmekten hoşlanmamakta¹³, Türkçülük ideolojisi taraftarı, Çerkes kökenli yazar Ömer Seyfettin, "Türkçe konuşan tüm Müslümanların Türk olduğunu" savunmaktaydı¹⁴.

3- Yeni siyasi göçmenleri birleştiren olgu, SSCB'ye yönelik düşmanlık ve Sovyet karşıtı mücadeleleydi. Onlar Paris, Berlin, Varşova ve Prag'da faaliyet gösteren Kafkaslı göçmenlerin siyasi merkezleriyle aktif ilişki içinde bulunmaktaydı. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndaki Alman yenilgisinden sonra bu mültecilerin bir kısmı hayal kırıklığına uğrar ve SSCB'ne karşı mücadeleyi sürdürmeyi anlamsız bulup, geri dönebilme ümitlerinden vazgeçerek, milli kimliğini korumakla birlikte, Türk toplumuna entegre olmayı dener.

Bu yaklaşım, fiiliyatta Türkiye'yi geçici bir sığınma yeri görme fikrinin, bilinçli bir şekilde ikinci bir vatan olarak kabul etmeye geçişi ifade etmektedir.

13 Bk. S. İ. Aralov, "Vospominaniya sovetского diplomata", M., Izd-vo Instituta mejdunarodnix otnoşeniy, 1960, s. 175.

14 Bk. Ömer Seyfettin, Türklük Mefkuresi, "Türklük Üzerine Yazılar", Bütün Eserler, Cilt 16, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1993, s.79-94.

Aynı zamanda, Kuzey Kafkasya göçmenleri ve onların nesilleri, iç siyasi hayatta, kimliklerini koruma konusunda büyük inat göstermekte ve Türkleşmeye karşı koyma konusunda fiili olarak daha aktif çaba sarf etmekteydi.

4- Türkiye’de yaşayan Kuzey Kafkaslılar için “Çerkes” genel ismi bir “üst kimlik” olmakla birlikte, bunu bir “orta” kimlik olarak kabul etmek daha doğru olur, çünkü Kuzey Kafkaslılar kendilerini öncelikle etnik aidiyet açısından Ubıh, Abhaz, Şapsuğ, Çeçen ve Avar, daha sonra genel olarak “Çerkes” ve ancak bundan sonra “Türk” veya “Türkiyeli” olarak tanımlamaktadır. Bu sonuncusu da üst kimliği belirtmektedir. Kimlik kaybı kenarında bulunanlar kendilerini “Kuzey Kafkaslı veya Çerkes köklere sahip Türkler” olarak adlandırmaktadır. Anavatanda ve diasporada yaşayan dağlıların, anavatanda veya diasporada vuku bulan farklı tarihi gelişmelerden dolayı kimlikleri arasında varolan farkı da hesaba katmak gerekmektedir.

Bu gelişmeler arasında, belirtilmesi gereken durum, Türkiye’deki eğilimin, farklı Kuzey Kafkas halklarının genel “Çerkes” üst kimliği altında toplanması ve birleştirilmesi yönündeyken, Kuzey Kafkas cumhuriyetleri “mikro milli” gelişme göstermişlerdir. Bunun sebebi, SSCB’de tüm küçük halklar için özel devlet ve siyasi teşekküller kurma ve bu sayede kültür, dil ve edebiyatı geliştirme imkânı oluşturulmuş olmasıdır. Türkiye ve diğer ülkelerde yaşayan Çerkes diasporasında ise anavatanın “mitleşmesi” süreci yaşanmaktaydı¹⁵. Lakin Türkiye’de yaşayan

Çerkesler, 1990’lı yıllarda Kuzey Kafkasya’yı ziyaret etme imkânına kavuştuğunda, içlerinden birçoğu hayal kırıklığı yaşar, dedelerinin anlatıları üzerinde şekillenmiş olan imgelemeler, gerçeklerle bağdaşmayarak yıkılır¹⁶.

5- Türk toplumu tarafından da Kuzey Kafkasyalı eski ve yeni sürgünlere farklı gözle bakılmaktaydı. 1953 yılında İstanbul’da yayınlanan “Kafkas” dergisinin kurucusu ve editörü İsmail Ziya Bersis, “Kafkaslılar ve Çerkesler” makalesinde, okurlarından birinin, “Sizin Kafkasya’yla ne ilginiz var? Sizin atalarınız 93 (1877-1878) Rus Savaşı’ndan sonra göç etmiş, burada yerleşmiş, daha doğrusu Türkleşmişlerdir!”, yazdığını belirtmektedir¹⁷.

1920’li yıllarda gelen göçmenlerin, Türkiye’de Çerkes kimliğinin korunması konusundaki katkıları ve 1920-1960 yıllarında “Çerkes” ve “Kuzey Kafkaslı” anlayışlarının Türk toplumu tarafından farklı telakki edilmiş olduğu araştırmalarımız açısından önemlidir¹⁸.

16 Örneğin, 1994 yılında Trabzon’da Rus “Avrasia” gemisini işgal etmiş olan grubun lideri, Abhaz ve Çeçen savaşlarına katılmış olan Muhammed Emin Tokçan, atalarının vatani Abhazya’ya yaptığı ziyaretini anlatırken, Abhaz savaşçıların sigara ve içki içtiğini, domuz eti yediğini ve Kur’an okumayıp, dua etmediklerini, Kuzey Kafkas diasporasını yaşatan Kuzey Kafkasya fikrinin tarihi vatanda çok az taraftarı olup, gerçekleşmesi imkânsız olduğunu görerek gerçek bir çok yaşamış olduğunu yazmaktadır (bk. Muhammed Emin Tokçan, “Kafkaslı, Kayıp Ülkenin, Kayıp İnsanları”, İstanbul, AN Yayıncılık, 2002, s.157).

17 Bk. İzzet Aydemir, “Muhaceretteki Çerkes Aydınları”, Ankara, 1991, s.43.

18 Bu durum ve son zamanlarda sıkça görülen kimliğin dışavurumu, on yıllar süren Türkleştirme siyaseti sonucunda Çerkeslerin, kendi kimliklerini kaybederek Türklerle asimile oldukları konusunda emin olduklarından dolayı, Türk aydınlarının önemli bir kısmı için de beklenmedikti (bk. Nazlı Ilıcak, Güneş bizi de aydınlatsın, «Sabah», 15.06.2010).

15 Anavatanın “destanlaştırılması”, disporaya sahip tüm halklar için şu veya bu ölçüde tipiktir (bu konuda daha ayrıntılı olarak bk. Ruth Butter, Judith Peltz, “Mythical Landscapes Then and Now. The Mystification of Landscapes in Search for National Identity”, Yerevan, “Antares”, 2006).

6- Türkiye’de yaşayan Kuzey Kafkasyalı cemaatinde, eski ve yeni Kafkasyalı göçmenler arasındaki ilişkilerin araştırılması ile cemaat içi rollerin dağılımı ve bir dizi temel sorularla ilgili yaklaşımların farklılığının irdelenmesi sayesinde, Türkiye’de yaşayan Kuzey Kafkasyalı azınlığın kimlik şekillenmesi özelliklerinin, kültür kurumlarının yaratılması ve faaliyete geçirilmesi, ayrıca farklı siyasi süreçlere cemaatin katılımı ve siyasi aktiviteleriyle ilgili tespit imkânı bulmaktayız.

Türkiye’nin etnik mozağinde Çerkeslerin öneminin anlaşılması için, Çerkeslerin, Türkler ve Kürtlerden sonra üçüncü unsur oldukları, orduda ve özel teşkilatlarda¹⁹ ise yüzde olarak ilk sırada bulunduklarını belirtmek yeterli olacaktır²⁰.

7- 1923 yılından itibaren ülkede sürdürülen ve nihayetinde tüm Müslüman azınlıklara ait kültürel ve siyasi kurumların kapatıldığı Türkleştirme siyasetine rağmen Türkiye yönetimi, siyasi çıkarları nedeniyle, 1920’li yıllarda göçen Kuzey Kafkasyalıları siyasi çalışmalarda bulunma, Sovyet rejimine karşı mücadele etmek niyetiyle kurumlar tesis etme, dergiler

19 Sözümler Millî İstihbarat Teşkilatı-MİT ve Emniyet Müdürlüğü hakkındadır.

20 Bk. Yalçın Karadaş, a.g.e., s.211; “Devletin En Derin Evlatları: Çerkesler”, “Tempo”, İstanbul, sayı: 07/950, 17 Şubat 2008, s.57-59; Hüsamettin Arslan, 1923 Müslümanlara “Türk” dedi. “Radikal”, 19/12/2005. Türkiye Cumhuriyeti’nin Millî İstihbarat Teşkilatı’nda Kuzey Kafkasya kökenlilerin sayısal üstünlüğü ve Çerkeslerin nesilden nesle bu kurumda hizmet vermesi geleneği, Türk siyasetçileri ve bilim adamları tarafından devletin hoşgörüsünün bir kanıtı olarak takdim edilmektedir. Örneğin, Uludağ Üniversitesi sosyoloji profesörü Hüsamettin Arslan, “Radikal” gazetesine vermiş olduğu röportajda “Türkiye Cumhuriyeti ırkçı olsaydı, Alman örneğindeki gibi hijyen hareketleri yaşanırdı. Eğer Türk ırkına denildiği gibi bir vurgu yapılsaydı, bir devlet istihbarat servisini Çerkeslere teslim eder miydi? Bugün bile MİT’te Çerkesler egemendir. Cumhuriyeti kuranlar devletin gizli örgütünü değiştirmediler. Osmanlı’daki gizli servis sürdü ve Teşkilat-ı Mahsusa’nın devamı olarak bugünkü MİT’e kadar geldi”, demektedir (bk. Hüsamettin Arslan, a.g.e.).

yayınlama, Avrupa’da faaliyet gösteren diğer Kafkas teşkilatlarıyla ilişki kurma ve maddi destek alma izni vermiştir. Türk hükümetinin niyetleri, Sovyet rejimine karşı mücadelelerini sürdürmek isteyen göçmenlerin arzuları ve Avrupa devletlerinin, mültecilerin bu kitlesini kendi Sovyet karşıtı mücadelelerine aktif bir şekilde katıp onları kullanma konusundaki niyetleriyle de uyumlamaktaydı.

8- 1920’li yılları göçmenlerinin büyük bir kısmının artık hayatta olmadığından, onların nesillerinin ise 1960’lı yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye’deki Kuzey Kafkasya cemaatine entegre olmaya başladığından dolayı, Kuzey Kafkasyalı siyasi göçmenleri 1970’li yıllarda siyasi sahneden uzaklaştı.

1920’li yılların Kuzey Kafkasyalı siyasi göçmenlerinin nesilleri, diğer soydaşları gibi, Kafkasya’da Sovyet rejiminin yıkılmasından çok, 1960-1970’li yıllarda çoğalan sağ-sol çatışmalarına katılarak vatanlarına dönüşmüş olan Türkiye’nin sorunlarını çözmekle ilgilenmekteydi. Lakin “Kafkasya’ya dönme” fikri ve hareketinin, 1920’li yılları göçmenlerinin nesilleri arasında, Türkiye’de doğmuş olan üçüncü nesil dağlılar arasında olduğundan daha fazla olduğunu iddia etmek de doğru olmayacaktır.

9- İkinci Dünya Savaşı’nın bir sonucu olarak farklı bir durum gösteren, ikinci Rus göçmenleri dalgası veya daha sık kullanıldığı gibi “Sovyet” sürgünlüğü şekillenir. Bu sürgünlüğün Abdurrahman Avtorhanov, Ramazan Traho ve diğer Kuzey Kafkasya kısmi temsilcileri, sığınma yeri olarak Türkiye yerine Almanya’ya ve ABD’ye tercih eder²¹.

21 Bk. A. V. Popov, Muxenskiy institut po izuçeniyu istorii i kulturni SSSR i vtoraya volna emigratsii. “Noviy istoričeskiy vestnik”, M., RGGU, 2004, N 1(10), s. 54 – 70.

10- Kafkas göçmenleri tarihinde Türk faktörünün varlığı, Ermeni siyasi partilerinin temsilcilerinden oluşan Ermenilerin onlardan ayrılmasına ve onlarla işbirliği yapmamasına sebep olmuştur. Ancak İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve süresince Ermeni sürgünlerin bir kısmı Kafkas mültecilerinin ortak çalışmalarına katılmıştır. Gürcü ve Kuzey Kafkasyalı göçmenlerinin kurumları, Türk istihbaratı tarafından, Ermeni siyasi partileri, öncelikle de Daşnaksutyun hakkında bilgi toplama amacıyla sıklıkla kullanılmaktaydı.

11- Kuzey Kafkasya göçmenlerinin kullanılması ve kontrol altına alınması siyaseti, dışişleri bakanlığı ve istihbarat birimleri (Genelkurmay, ilgili polis birimleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı) tarafından ortak ve sistematik bir şekilde yürütülmektedir.

Genel bir yaklaşım olarak Türkiye istihbarat birimleri ve dışişleri bakanlığı, Kafkasyalı Müslüman siyasi mültecilerini bir bütün olarak kabul etmekte ve onları kullanma konusunda aynı siyaseti uygulamaktaydı.

Bu çalışmada, dikkatlerimizi mümkün olduğu kadar Kafkas sürgünlerinin Kuzey Kafkasya bölümü üzerinde yoğunlaştırmayı deneyip, bu grubun Türkiye'nin dış siyaset sorunlarının çözümüne yönelik diplomatik menfaatlerindeki yeri ve rolünü sunmaya çalıştık.

Bu son etmeni hesaba katarak, 1920-1930'larda dış siyaset alanında Kafkas faktörünün kullanılması açısından Türkiye'nin, daha aktif ve bağımsız hareket etmiş olduğunu belirtmek isteriz.

1930'ların sonundan, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan süre içinde ise Kafkas mültecilerinin siyasi yapılarının kullanılması ve faaliyetlerinin yönlendirilmesi alanında Türk diplomasisi Büyük Britanya, Fransa, Polonya daha sonraki dönemde ise Nazi Almanyası ile işbirliğinde

bulunmuştur. Türk diplomasisi, işbu dönemde Kafkas faktörünü doğrudan kullanmanın haricinde, diğer devletlerle ortak kullanmaya veya onlara kendi hizmetlerini sunmaya hazırды. Böylece Türkiye, Kafkas göçmenlerinin faaliyetlerini kontrol etme ve ortak kullanmaya yönelik 1935-1945 yıllarında Almanya, 1945 yılından sonra ise ABD ile karmaşık bir oyun oynamaktaydı. Hatta özellikle 1950'li yıllarda Sovyet karşıtı Kafkas sürgünlerinin Münih'te oluşturulan "SSCB Tarihi ve Kültürü Araştırma Enstitüsü" ve "Hürriyet" radyo istasyonu etrafında toplanmaya başlamalarından dolayı, Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı sonunda Kafkas faktörünü kullanma konusundaki öncü rolünü kaybederek, bu rolü ABD'ye kaptırmış olduğu intibası doğmuştu.

Sovyet karşıtı (Rus karşıtı) direnişin 1944 yılına kadar sürdüğü ve 1932 ile 1940 yıllarındaki Çeçen ayaklanmaları²² sayesinde SSCB'nin en kaynayan bölgelerinden biri olan Kuzey Kafkasya'da gelişen olaylar, Batı'nın da ilgi odağıydı. Kuzey Kafkasya'daki Sovyet karşıtı direniş, Kuzey Kafkasya sorununun çözümünde, Kuzey Kafkasya halklarının topluca sürgünü şeklindeki klasik çarlık siyaseti uygulamak için Stalin yönetimine fırsat sağlamıştır.

1944 yılında, Kuzey Kafkasya'dan Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylar ile Kırım'dan Tatarlar Orta Asya ve Altay'a sürülür. Sebep olarak düşmanla işbirliği suçlaması öne sürülür. Üstelik bu belgelerde Nazi Almanyası ile birlikte Türkiye'nin ismi de geçmekteydi²³.

22 İkinci Dünya Savaşı arifesinde Kuzey Kafkasya'da gerçekleşen ayaklanmalar hakkında daha ayrıntılı olarak bk. A. Avtorhanov, "Narodoubiystvo v SSSR. Obshchyo çeçeno-inguşskogo naroda", M., 1991.

23 Bk. Igor Pixaev, "Za čto Stalin viselyal narodi? Stalinskiyi deportatsii - prestupnyy proizvol ili spravedlivoye vozmездziye?" M., "Yauza-Press", 2008, s.117, 286 - 288. Yazar, bu çalışmada Rusya devlet arşivlerinde korunan ve 1920-1940 yıllarında Kuzey Kafkasya'daki durumu aydınlatan belgelerden sıklıkla kısmen veya bütünüyle alıntılar yapmıştır.

Kafkas siyasi mültecilerinin kullanılması siyasetinde (stratejisinde) gerçekleşen değişimler, genel olarak bölgede ve uluslararası arenada Türkiye'nin öneminin artması ve ek-silmesiyle ilintilidir.

Bunun haricinde, gözden ırak tutulmaması gereken bir takım etmenler de vardır. Bunlar:

1- Hem dini faktör, hem de devletin şiar edinmiş olduğu siyasi çizgi sayesinde birçok konuda birlikte hareket etmiş olduklarından dolayı, Kuzey Kafkasya toplumunun Türkiye Cumhuriyeti'ndeki faaliyetleri veya dış siyasette Kuzey Kafkas etmeninin kullanılması, Türkiye tarafından sürdürülen genel siyasi çizgiden veya farklı Müslüman etnik azınlıkların, öncelikle de Azerbaycanlıların toplumsal siyasi kuruluşlarından ayrı düşünülemez²⁴. 1990'lara kadar Kuzey Kafkasya halklarının da "Türkler" olarak kabul edilmiş oldukları önemlidir. Örneğin "Çeçen Türkler", "İnguş Türkler" vs. gibi. Bu dış siyasi çizgi, cumhuriyet döneminde "Dış Türklere Destek Siyaseti" olarak tanınmaktaydı.

2- Kırım Tatarları da sık sık Güney ve Kuzey Kafkasya halkları ile aynı bağlamda ele alınıp, onlara yönelik de genel bir siyaset uygulanmaktaydı²⁵.

Tarih biliminde yer bulmuş olan "Kafkas siyasi muhacereti" terimi, Gürcü siyasi partilerini, Azerbaycan ve Ku-

24 1946 yılında Türkiye'de resmi olarak izin verilen ilk cemaat kuruluşu, Çerkes ve Azerbaycanlıların ortaklaşa kurmuş olduğu "Dost Eli Yardımlaşma Derneği"dir. Bu derneğin öncülü, 1920 yılında kurulmuş olan Azerbaycan-dağlı Komitesi olmuştur.

25 Rusçada varolan "кавказская эмиграция" terimi, Kuzey ve Güney Kafkasyalı tüm halkları kapsamaktadır. Benzer adlandırmalar "Kafkas muhacirleri" ve "Caucasus emigration" olarak, Türkçe ve İngilizcede de mevcuttur. Belgeler ve bazı liderlerin anılarında belirtilmiş olduğu gibi SSCB, Türkiye ve Polonya istihbarat teşkilatlarında, tüm Kafkas halklarının sürgün kuruluşları ve siyasi partileriyle aynı birim ilgilenmekte olup, Kırım Tatarlarının sorunları da bu birimin faaliyet alanına girmiştir.

zey Kafkasyalı göçmenleri içine almaktadır. Ermeni siyasi partileri, 1930'lu yılların sonuna kadar genel Kafkas göçmenlerinden ayrı hareket etmekte ve özgün yollarını takip etmekteydi.

Türk faktörü, Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı siyasi göçmenlerin Türk yanlısı eğilimleri ve çalışmaları nedeniyle, Daşnaksutyun tarafından temsil edilen Ermeni siyasi güçleri Azerbaycan, Gürcü ve Kuzey Kafkasyalı sürgünlerin temsilcileriyle 1921 yılında Paris'te, Kafkas Federasyonu kurma konusundaki ön antlaşmayı imzalamış olmalarıyla birlikte, 1923 yılında işbirliğinden vazgeçmiş, ancak 1934 yılında ve sadece çok ufak bir bölümü, dış etkenler ve tecrit edilme tehlikesinden kaçınabilmek amacıyla, Kafkas mültecileriyle işbirliğine gitmiştir.

Lakin 1936 yılında düzenlenen Ermeni-Gürcü yakınlaşması denemesi Azerbaycan-dağlı kesiminin direnişine takılır. Kafkas siyasi göçmenleri ve Ermeni general Dro başkanlığındaki bir kısım Daşnakların 1940-1944 yıllarındaki kısa ortak çalışma dönemi, iki tarafın çıkarlarından ziyade, Almanya hükümetinin yönlendirmesiyle gerçekleşmişti²⁶.

Sonuç olarak, araştırma konumuzun bazı noktalarıyla ilgili, farklı araştırmaların²⁷ var olmasına rağmen, Türk yöne-

26 Bk. Dro ve Faaliyetleri, "Husaber", Halep, Mayıs 1948; Dro, hayatı, anılar, anlatılar, Yerevan, "Azat Khosk", 1991, s.395. (Erm.)

27 Bk. örneğin, İzzet Aydemir, "Muhaceretteki Çerkes Aydınları", Ankara, 1991; Peter Alford Andrews, "Ethnic Groups in the Republic of Turkey", Wiesbaden, 1989; Waasan-Giray Cabağı, "Kafkas Rus Mücadelesi", İstanbul, Baha Matbaası, 1967; Kadırcan Kafli, "Şimali Kafkasya. Umumi Bilgiler - Tarih - Güzel Sanatlar ve Kültür", İstanbul, Vakıf Matbaası, 1942; E. J. Zürcher, "The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926", Leiden, 1984; Fuat Dündar, "Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar", İstanbul, Doz Yayınları, 1999; Tuncay Özkan, "MIT'in Gizli Tarihi", İstanbul, ALFA, 2003; Prof. Dr. Mustafa Balcioglu, "Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete", Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2001; G. Mamoulia, "Les combats independantistes des Caucasiens entre URSS et les puissances occidentales. Le cas de la Giorgie", Paris, L'Narmattan, 2009; A. Avtorxanov, "Narodoubiystvo v SSSR. Ubiystvo çeçeno-inguşkogo naroda", M., 1991; Arsen Avagyan,

ticileri tarafından dış siyasi sorunların çözülmesi bağlamında Sovyet karşıtı yaklaşımlara sahip olan Kuzey Kafkasya siyasi göçmenlerinin kullanılması sorunu, henüz bilimsel olarak araştırılmamış temel sorunlardan biri olarak kalmaktadır. Konuyla ilgili güvenilir kaynaklar az olduğundan dolayı bu araştırmanın kaynakçası da büyük oranda Rus, Türk ve Ermeni arşiv belgeleri ile görgü tanıklarının anlatımlarından oluşmaktadır. Kitapta yer bulan Kuzey Kafkasyalı ve Türk siyaset ve toplum adamlarının anıları²⁸ genellikle taraflı ve güvenilmez olması, bizi, bu verileri diğer kaynaklar ve olayların ileriki dönemlerdeki gelişmeleriyle karşılaştırmaya mecbur bırakmıştır.

²⁸ “Çerkesskiy faktor v Osmanskoy imperii i Turtsii (vtoraya polovina XIX – pervaya četvert XX vv.)”, Yerevan., Izd. “Gitutün”, 2001; Z. B. Kipkeeva, “Karaçaevo-balkarskaya diaspora v Turtsii”, Stavropol, 2001 vs.

28 Bk. Şimaho Kosok, “Kuzey Kafkasya. Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar”, İstanbul, Celtut Matbaası, 1960; Mustafa Butbay, “Kafkasya Hatıraları”, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990; Cafer Seydahmet Kırimer, “Bazı Hatıralar”, İstanbul, EMEL Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1993; Mustafa Kemal Atatürk, “Nutuk”, İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2002; Kazım Karabekir, “İstiklal Harbimiz”, İstanbul, Emre Yayınları, 1995; Kazım Karabekir, “Günlükler (1906-1948)”, Cilt 1, 2, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009; Kazım Karabekir, “İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı”, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1990; Ali Fuat Cebesoy, “Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)”, İstanbul, “Vatan” Neşriyatı, 1955; Ali Fuat Cebesoy, “Siyasi Hatıralar. Büyük Zaferden Lozan’a”, Cilt 1, İstanbul, Temel Yayınları, 2002; Yusuf Kemal Tengirşen, “Vatan Hizmetinde”, İstanbul, Bahar Matbaası, 1976; Dr. Rıza Nur, “Moskova-Sakarya Hatıraları”, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1991; Arif Cemil, “I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa”, İstanbul, Arba Yayınları, 1997; Arif Cemil (Denker), “İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları”, Hazırlayan: Yücel Demirel, İstanbul, Arma Yayınları, 1992; Hüsamettin Ertürk, “İki Devrin Perde Arkası”, İstanbul, Sebül Yayınevi, 1996; “Talat Aydemir’in Hatıraları”, İstanbul, 1968; Mamed Emin Rasulzade, “Sbornik proizvedeniy i pisem”, M., İzdatelstvo “Flinta”, 2010; S. İ. Aralov, “Vospominaniya sovetskogo diplomata”, M., Izd-vo Instituta mejdunarodnix otnoşeniy, 1960; G. S. Agabekov, “G. P. U. (Zapiski çekista)”, Berlin, İzdatelstvo «Strela», 1930; Misak Torlakyan, “Günlerimle”, Beyrut, 1963, vs.

Mültecilerin sürekli yayınları, farklı ülkelerde yayınlanan dergiler²⁹ ve Türkiye’deki Çerkes cemaati tarafından düzenlenen bilimsel toplantıların yayınları veya sorunla ilgili farklı bilimsel makalelerin derlemeleri³⁰ ayrı bir öneme haizdir.

1920-1930 zaman dilimiyle³¹ ilgili hayli arşiv malzemeleri bulunmasına rağmen, 1940-1950 yılları veya “Prometeus” hareketiyle ilgili güvenilir arşiv belgeleri azdır³². Son yıllarda yayınlanmış olan birkaç çalışmanın yazarları, henüz gizli olan arşiv belgeleri üzerinde çalışma imkânı bulmuş ol-

²⁹ Bk. “Yeni Kafkasya”, “Kafkas”, “Çağırış-Призыв”, “Кавказский горец”, “Северный Кавказ” vs.

³⁰ Bk. “Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)”, Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001; “Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik”, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001; “Modern Türkiye’de Siyasi Düşüncüler”, Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002; “Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar”, Editör: Baskın Oran, Cilt I, 1919-1980, İstanbul, İletişim Yayın., 2001 vs.

³¹ Bk. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА) (Rossiyskiy gosudarstveniy voenno-istoričeskij arxiv - RGVIA); Российский государственный военный архив (РГВА) (Rossiyskiy gosudarstvenniy voeniy arxiv - RGVA); Архив внешней политики Российской Империи (АВИПИ) (Arxiv Vneşney Politiki Rossiyskoy Imperii - AVPRI); Архив внешней политики РФ (АВП РФ) (Arxiv Vneşney Politiki RF - AVP RF); Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ) (Rossiyskiy gosudarstvenniy arxiv sotsialno-političeskoy istorii - RGASPI); Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) (Gosudarstveniy Arxiv Rossiyskoy Federatsii - GARF); Эрменistan Cumhuriyeti Milli Arşivi (ECMA); TBMM Genel Cemaat Zabıtları, Cilt 1, 2, 3, 4, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983; Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar, Kafkasya Konfeder. Jürası Neşriyatından N 2, Paris, 1937. Konuyla ilgili belgeler, Profesör Çapanisyan tarafından derlenen ve redakte edilen “E. D. Federasyonu ve Sovyet yönetimi (Belgeler ve veriler derlemesi)”, Yerevan, 1999, (Erm.) kitabında da bulunmaktadır.

³² Bazı Rus tarihçiler, Polonya genelkurmayının İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra SSCB’ne nakledilen ve günümüzde Rusya Federasyonu’nda bulunan arşiv belgeleri üzerinden “Prometeus” hareketi tarihini yazmışlardır (bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, “Organizatsiya “Prometey” i “prometeyskoye” dvijeniye v planax polskoy razvedki po razvalu Rossii/SSSR”, “Trudi obshestva izučeniya istorii oteçestvenix spets-služb”, t. 3, M., İzd-vo “Kuşkovo pole”, 2007, s. 318 – 414).

duklarından dolayı, değerli arşiv belgeleri, tam metinleriyle kitaplarında yer bulmuştur.

Bu çalışmalar arasında, Rusya Federasyonu dış istihbarat arşivinde korunan çok sayıda belgeyi kitabında kullanmış olan istihbarat Tümgeneral Lev Sotskov'un kitabı³³ ve İgor Pikhlov'un yukarıda belirtilmiş olan kitabı dikkate şayan-
dır.

Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'ye göçü (1920-1927) ve "Prometeus" hareketinin şekillenmesine kadar olan Kafkas siyasi mültecilerinin faaliyetleri.

*Dağlıların, İttihatçılar ve milliyetçiler tarafından Kafkasya
siyasetinde kullanılması geleneği (1908-1920)*

Dağlıların, Osmanlı İmparatorluğu tarafından Kafkasya'yla ilgili siyasi amaçlar için kullanılması geleneği, daha Kafkas Savaşının ilk yıllarında, imparatorluk sınırları içinde yerleşik Çerkeslerin Türk casusları olarak faaliyet göstermesiyle başlamıştır.

Siyasi amaçların genişlemesi, özellikle de 1853-1855 yıllarındaki Kırım savaşı esnasında İmam Şamil'le birlikte Kuzey Kafkasya bölgesinde eşgüdümlü çalışmalar gerçekleştirme chemmiyeti, Osmanlı yönetimini, propaganda ve muhaberat tesisi alanında dağlıları, özellikle de önderlerini daha etkili bir şekilde kullanmaya yönelik yeni yaklaşımlar hazırlamaya itmiştir.

Kuzey Kafkasya'daki Türk etkisini genişletme, sağlamlaştırma ve Türkiye'nin çıkarlarını gerçekleştirme konusunda dağlıların kullanılması geleneği, Sultan Abdülaziz döneminde, veziri azamın fikri ve Türk yönetiminin himayesiyle Tophane semtinde "Çerkes Meclisi"nin kurulmasıyla kendisini göstermiştir.

³³ Elimizin altında, kitabın internet seçeneği bulunmaktadır, Lev Sotskov , "Neizvestniy separatizm. Na slujbe SD i Abvera" (<http://lib.tr200.net/v.php?id=484&sp=15>).

Bu meclisin üyeleri, dağlıların önderlerinden Muhammet Emin, Zanoka Kara-Batır, İsmail Barakay, İbrahim Ali ve diğerlerinden oluşmaktaydı¹. Şamil'in Batı Kafkasya'daki naibi Muhammet Emin ve Sefer Zan gibi, "Çerkes Meclisi"nin bazı üyeleri, İstanbul'daki Büyük Britanya elçiliğiyle de bağlantı kurmuşlardı².

"Çerkes Meclisi", Osmanlı yönetimi ile Kuzey Kafkasya milletlerinin önderleri arasında aracı rolü oynamaya çalışmakta ve imparatorluğa taşınan dağlı göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenmekteydi. Lakin bu "meclis" kurumlaşmış bir makam olmadığından dolayı, yönetimle düzenli ilişki içinde bulunmamakta, hatta bir danışma organı olarak dahi kabul edilmemekteydi.

Kafkas Savaşının sona ermesinin akabinde "meclisin" gerekliliği kalmadığından dolayı lağvedilir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes faktörü, nihai olarak "İttihat ve Terakki" partisinin yönetim yıllarında (1908-1918) şekillenir. Bu dönem, Çerkesler tarafından "Çerkeslerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki altın çağı" olarak anılmaktadır³. İttihat hükümeti, Rus-Türk ilişkilerinde Kuzey Kafkasya etmenini kullanmaya yönelik padişahlık siyasetini devam ettirip, geliştirerek dış siyasi sorunları gerçekleştirme aletlerinden biri olarak bu geleneğe süreklilik kazandırmıştır.

Türk hükümeti, Kafkasya'yla ilgili siyasi planlarında Çerkeslerin (dağlılar) Türk yanlısı yaklaşımlarının⁴ ve on-

1 Bk. RGVIA, f. 38, Departament Generalnogo Ştaba, op. 7, d. 422, s. 5, 5 ob.

2 Bk. Wassen-Giray Cabağı. "Kafkas-Rus Mücadelesi". İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 66-70.

3 Bk. Arsen Avagyan, a.g.e., s. 198-199.

4 4 Bk. AVPRİ, f. 180, Posolstvo v Konstantinopole, op. 517/2, d. 4226, s. 275. 1911 yılından itibaren Rus Genelkurmay raporlarında, olası bir savaş durumunda Kafkas Müslümanlarının sempatisinin Türkiye'ye yönelik olacağı ve Türk ordularının Kafkasya'ya doğru yapacağı ileri hareket durumunda Kuzey Kafkasyalıların ayaklanacağının göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmaktadır.

ların anavatanda yaşayan soydaşları ile Türkiye'deki Kuzey Kafkasya cemaati arasındaki bağlarının kullanılmasına önemli bir yer ayırmaktaydı⁵. 1912 yılındaki Birinci Balkan Savaşı'nda alınan yenilgi ve Avrupa'daki bölgelerin büyük bir kısmının kaybı İttihatçıları, gözlerini doğuya dikmeye ve Panturanist siyaset uygulamaya yöneltir. Bu siyasette Kuzey Kafkasya'ya özel bir yer ayrılmıştı⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen dağlıların siyasi kurumlar oluşturmalarının teşviki, İttihatçıların dış siyasetinin iç kullanım vasıtası olup, dağlılar, Türk planlarını gerçekleştirmeye yarayan ek yapılar olarak kullanılmaktaydı.

5 Aralık 1908'te kurulan "Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti"⁷, Osmanlı İmparatorluğu'nda üst düzey Çerkeslerin gruplaşması ve kültür-eğitim projelerinin gerçekleştirilmesi-ne katkı sağlamıştır. Cemiyetin başkanlığına Mareşal Fuat Paşa (Deli Fuat Paşa) getirilir⁸. Cemiyetin siyasi niyetleri olmamasına ve sadece Çerkeslerin eğitim-kültür konularıyla ilgilenmesine rağmen, ileride Çerkes siyasi kurumlarının kuruluşu için örnek teşkil etmiştir⁹.

5 Bk. aynı yerde, s. 274-276. İttihat ve Terakki hükümetinin, Rusya İmparatorluğu'nun diğer Müslüman halklara, özellikle Azerilere (Musavat Partisi sayesinde) ve Kırım Tatarlarına yönelik benzer siyaset sürdürmüş olduğunu belirtmek gerekir. Çerkes kuruluşları örneğiyle İstanbul'da "Kırım Talebe Birliği" kurulur ve bu demek Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kırım'da aktif faaliyet yürüterek, 25 Mart 1918 tarihinde Kırım Tatarları'nın ilk kongresinin düzenlenmesi konusunda önemli bir rol oynar. İstanbul'da "Kırımlılar Cemiyeti Hayriyesi" adında bir hayır derneği de faaliyet göstermekteydi. 23 Mart 1918'de ise "Kırım Müslümanları Cemiyeti" kurulur. (Bk. Cafer Seydahmet Kırimer. "Bazı Hatıralar", İstanbul, EMEL Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1993, s. 308, 310, 312).

6 Bk. Ümit Özdağ. Türk Milliyetçiliği ve Jeopolitik, «Modern Türkiye'de Siyasi Düşüncüler», Cilt 4, Milliyetçilik, kitabında. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 173.

7 1908-1923 yıllarında faaliyet göstermiştir. (daha ayrıntılı bk. Arsen Avagyan, a.g.e., s. 201 - 204; İzzet Aydemir, "Muhaceretteki Çerkes Aydınları", Ankara, 1991, s. 120-121).

8 "Deli" lakaplı Fuat Thuga Paşa (1835-1931), Türkiye'deki Çerkes cemaati tarihinde önemli bir rol oynamıştır. bk. İzzet Aydemir, "Muhaceretteki Çerkes Aydınları", Ankara, 1991, s. 79-80.

9 Bk. Yısmeyl Özdemir Özbay, Sürgünün Sonuçları ve Geri Dönüş Konusu, «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)». Ankara, Kafkas Derneği Yayınları. 15, 2001, s. 219. "Birlik ve Yardımlaşma Çerkes Cemiyeti"nin" ender siyasi etkinliklerinden

Sonraki yıllarda kurulan Çerkes kurumlarının aksine, “Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti”nin kurulmasına, İmparatorluk sınırları dahilinde yaşayan Çerkeslerin kendileri ön ayak olmuş, cemiyetin çalışma gündemini de kendileri belirlemiştir.

Kıyaslamak amacıyla, Birinci Dünya Savaşı öncesinde “Şimal-ı Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi”¹⁰ komitesinin kuruluşuna Jöntürk hükümetinin ön ayak olduğunu belirtmek gerekir.

Cemiyetin Kafkasya’daki girişimlerinin katılımcısı “Çerkes İttihat ve Teavün Cemiyeti” ile “Şimai-ı Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi” üyesi Mustafa Butbay anılarında, “Şimal-ı Kafkasya Cemiyet-i Siyasiyesi”nin, Türkiye’de Kafkas siyasetinin şekillendirilmesiyle uğraşan özel bir kurum olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan, üye kabulü çok gizli olup, sadece İttihat’ın güvenini kazanmış kişiler üye olabilmekteydi¹¹. Butbay, “Herhangi bir milli gaye olmadı, olanı da arka planda kalmıştı. Cemiyet, Talat ve Enver’in yönetiminde bulunmaktaydı. Bu paşalardan birinin “İslamcı”, diğerrinin ise “Milliyetçi” olması hesaba katıldığında, Kafkas Cemiyeti’nin bu iki emeli birleştirdiği görülür”, diye belirtmektedir¹².

İttihatçılar’ın yönetimi süresinde oluşturulan benzer kurumların çalışmaları “İttihat ve Terakki” partisinin merkez komitesi ve Gençtürk hükümetinin önemli yapılarından biri olan “Teşkilat-ı Mahsusa” tarafından kontrol edilip yönlendirilmekteydi¹³.

biri, Kuzey Kafkasya’ya dönüş fikrini ortaya atıp, bu konuyla ilgili II. Abdülhamit’e başvuruda bulunmasıdır.

10 Kuzey Kafkasya Siyasi Komitesi 1919 yılında İngilizler tarafından kapatılmıştır.

11 Bk. Mustafa Butbay, “Kafkasya Hatıraları”, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 2.

12 A.g.e.

13 “Teşkilat-ı Mahsusa” ismi, resmî belgelerde ilk defa olarak 5 Ağustos 1914’te belirtilir. (Bk. Tuncay Özkan. “MIT’in Gizli Tarihi”. İstanbul, ALFA, 2003, s. 49). Teşkilat üyelerinden Arif Cemil’in iddiasına göre bu kuruluş, “İttihat ve Terakki Komitesi’nin” Merkez Komitesi

“Teşkilat-ı Mahsusa”, Osmanlı İmparatorluğu’nun yenilmesinden sonra da faaliyetine son vermemiş¹⁴, milli hareketin şekillenmesi konusunda önemli mekanizmalardan birine dönüşmüştür¹⁵. 1919-1922 yıllarındaki milliyetçi hareket döneminde “Teşkilat-ı Mahsusa”nın imkânları, özellikle de Kafkasya’da, Türkmenistan’da ve Hindistan’da hâsıl olan geniş ajan şebekesi¹⁶, Bolşeviklerle kurulan ilişkiler esnasında Enver Paşa tarafından koz olarak kullanılmak istenir. Enver Paşa, bu teşkilat vasıtasıyla topyekûn Müslüman ihtilal komitesi oluşturma hayalleri kurmaktaydı¹⁷.

Türkiye Cumhuriyeti’nin günümüzdeki istihbarat kuruluşunun temeli olması ve Kuzey Kafkasya kurumlarını kullanma stratejisinin günümüze kadar süregeldiğini göz önünde bulundurup, özellikle de Türk istihbarat birimlerinde Çerkeslerin ağırlıklı konumda bulunma geleneğinin “Teşkilat-ı Mahsusa”nın kuruluşuyla yerleşmiş olup, kuruluş anından, feshedildiğine dair resmî açıklamaya kadar tüm yöneticilerinin Kuzey Kafkasya kökenli olduğu göz önüne alındığında, “Teşkilat-ı Mahsusa”nın Birinci Dünya Savaşı süresinde Kuzey Kafkasya yönünde sürdürdüğü faaliyetlerine kısaca değinmek gerekmektedir¹⁸.

kararıyla oluşturulmuştur. (Bk. Arif Cemil, “I Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa” İstanbul, Arba Yayınları, 1997, s. 9).

14 Bk. Hüsamettin Ertürk. “İki Devrin Perde Arkası”, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1996, s. 166-167.

15 Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı olarak bk. Hüsamettin Ertürk, “İki Devrin Perde Arkası”, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1996; Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, “Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyete”, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2001; Emin Demirel, “Teşkilat-ı Mahsusa’dan Günümüze Gizli Servisler”, İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2002; Ergün Hıçılmaz, “Teşkilat-ı Mahsusa’dan MIT’e”, İstanbul, Varlık Yayınları, 1990; E. J. Zürcher, The Unionist Factor. “The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926”. Leiden, 1984.

16 Bk. Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat-ı Mahsusa Reisinin Gizli Dosyaları, «Tarih Konuşuyor», Cilt: 3, Sayı: 14, Mart 1965, İstanbul, s. 1100.

17 Bk. AVP RF, f. 04, Sekreteriat Çiçerina, op. 39, papka 232, d. 52987, s. 28.

18 “Teşkilat-ı Mahsusa”nın yöneticileri: Süleyman Askerî (kuruluşundan 14 Nisan 1915’e kadar), Ali Başhampa (24 Mayıs 1915-31 Ekim 1918) ve Hüsamettin Ertürk (5 Aralık 1918) olmuştur. (Bk. Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s. 5). Bazı Türk uzmanlar, özellikle de

“Teşkilat-ı Mahsusa” içinde Kafkasya yönündeki çalışmalar, teğmen Adnan tarafından yönetilen “Şark Şubesinin Kafkas Masası”nda yoğunlaşmıştı¹⁹. “Teşkilat-ı Mahsusa”nın “Kafkas Masası” haricinde, tercüme bürosunda iki alt kısım bulunmakta ve Güney ile Kuzey Kafkasya’yla ilgili istihbaratsal ve açık veriler burada toplanmaktaydı. Bu iki alt kısım “Cenub-i Kafkasya Dosyası” ve “Şimal-ı Kafkasya Dosyası” olarak adlandırılmaktaydı²⁰.

“Teşkilat-ı Mahsusa”nın kontrolü altında çalışan Çerkes siyasi teşkilatlarından ilki 1914 yılında kurulur. Bu teşkilat “Kafkas İhtilal Cemiyeti” olup, Kafkasya’da ihtilal çıkarmayı amaçlamaktaydı²¹. Bu teşkilatta, Kuzey Kafkas halklarının haricinde Müslüman Gürcüler ve Azeriler de yer alır²². 1915 yılında aynı sistemle “Kafkas İttihat Cemiyeti” kurulur. Bu cemiyetin niyeti “Çerkezistan”, Dağıstan ve Gürcistan’ı kurtararak, bir tek federasyon içinde birleştirmektir²³.

Yukarıda belirtildiği gibi, Kuzey Kafkasya’ya yönelik çalışmaları düzenlemek amacıyla, 1914 yılında İstanbul’da bir “Kuzey Kafkasya Siyasi Komitesi” kurulur²⁴. Bu komite, İttihat ve Terakki hükümeti tarafından finanse edilmekte olup, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması sonucunda “Şimal-ı Kafkasya Muhacirleri Cemiyet-i Hayriyesi” olarak isim değiştirir²⁵.

“Komplo teorisi” yanlıları, çalışmalarında, “Teşkilat-ı Mahsusa”nın gerçekte bir “Çerkes teşkilatı” olduğuna özellikle değinmekte ve bu görüşü açıklamaya önem vermektedir (Bk. Yalçın Küçük, “Sırlar”. İstanbul, YGS Yayınları, 2002, s. 98)

19 Bk. Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s. 6.

20 A.g.e., s. 5.

21 A.g.e., s. 161.

22 Teşkilatla ilgili daha ayrıntılı olarak bk. Arif Cemil, “I Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa”, İstanbul, Arba Yayınları, 1997, s. 28 – 31.

23 Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s. 162.

24 “İttihat ve Terakki Partisi’nin” göze çarpan üyelerinden, Talat Paşa kabinesinde içişleri bakanı, Çerkes asıllı (Adige Hatko ailesinden) İsmail Cambolat, bu teşkilatın aktif üyelerinden olmuştur. (Bk. Seyhun Tunaşar, “Gizemli Bir Devrimci: İsmail Cambolat”. Ankara, Piramit Yayıncılık, 2004, s. 68).

25 Bk. Mustafa Butbay, a.g.e., s.2. Yazılarda, “Müstakil Şimali Kafkasya İstiklal Komitesi”

Kuzey Kafkasya halklarının bağımsızlığı ve ortak bir devlet olarak birleşme fikrini Osmanlı İmparatorluğu’nun müttefiklerine sunmak amacıyla “Kafkas İhtilal Cemiyeti” başkanı Fuat Paşa, Aralık 1915’te Viyana’ya özel bir seyahat düzenler²⁶. Fuat Paşa’nın inisiyatifiyle 15 Ekim 1915’te İstanbul’da gerçekleşen dağlı ve Gürcü temsilcilerinin toplantısı esnasında, Osmanlı İmparatorluğu’yla ittifak yapma kararı alınır²⁷. Lakin Türk ordularının mağlubiyeti ve çatışmaların Anadolu (Batı Ermenistan kısmı) topraklarına yayılması Kuzey Kafkasya’yla ilgili Türk planlarını suya düşürür ve ancak Rusya’da gerçekleştirilen 1917 Şubat devrimi sonrasında tekrar hız kazanır.

Böylece, Mart 1917’de toplanan Kuzey Kafkasya dağlılarının ilk kurultayında alınan kararlar Rus basınında “biz sebebini biliyoruz; Şimali Kafkasyalı’lar Türkiye’nin menfaatlerini koruyorlar!” şeklinde tek sesli bir yansıma bulur²⁸.

“Teşkilat-ı Mahsusa”, Rusya’da hâsıl olan yeni durumu hesaba katarak, 5 Mart 1917 tarihli toplantısında Rusya’da ki Müslümanlarla ilgili stratejisini yeniden gözden geçirip değişiklikler yaparak, çalışmalarını Kuzey Kafkasya haricindeki tüm Müslüman bölgelere yayma kararı alır²⁹. Aynı tarihte “İttihat ve Terakki” partisi Merkez Komitesi ve savaş

adı da geçmektedir. Örneğin, Varşova’da (Polonya) yayınlanan kısa ömürlü, Rusça ve Türkçe olarak basılan, Kuzey Kafkasyalıların “Призыв – Çağırış” dergisinin editörü Balo Bilatti (1920 yılında Osetya’dan Türkiye’ye göç etmiş, ardından Çekoslovakya’ya geçmiş, 1937 yılında da Varşova’ya yerleşmiş), “Kuzey Kafkasya ve 11 Mayıs 1918” başlıklı makalesinde, Türkiye’de yaşayan Kuzey Kafkasyalıların, daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde “Müstakil Şimali Kafkasya İstiklal Komitesi” kurmuş olduklarını ve başkanının 1877-1878 Türk-Rus savaşı kahramanı Mareşal Fuat Paşa olduğunu belirtmekteydi. (Bk. Balo Bilatti, Kuzey Kafkasya ve 11 Mayıs 1918, «Призыв – Çağırış» N 1-2, May-İyun 1938r, c. 9).

26 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 80.

27 Bk. Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., ss. 162 – 163.

28 Bk. Kadircan Kaflı, “Şimali Kafkasya. Umumi Bilgiler – Tarih – Güzel Sanatlar ve Kültür”. İstanbul, Vakıf Matbaası, 1942, ss. 130 – 131.

29 Bk. Prof. Dr. Mustafa Balcıoğlu, a.g.e., s. 164.

Bakanlığının ortak kararıyla "Kafkasya İstiklal Komitesi" kurulur³⁰.

İttihat hükümeti döneminde İstanbul'da kurulan Çerkes teşkilatlarının, Türkiye'de ve farklı Avrupa ülkelerinde 1920-1930'lu yıllarda kurulan tüm Kuzey Kafkas teşkilatları için örnek oluşturmuş olduğunu belirtmek gerekir. "Tampon bölge olarak Türkiye'yi kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı koruyacak bir alan"³¹ olarak Kuzey Kafkasya bağımsız ortak devleti yaratılması fikri ilk olarak Türkiye'deki bu Çerkes kuruluşları tarafından irdelenir.

1 Mayıs 1917 tarihinde Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirilen Kuzey Kafkasya halkları kongresinde, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliği kurma kararı alınır ve 11 Mayıs 1918 tarihinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti'nin kuruluşu açıklanır. Bu cumhuriyet, Türkiye tarafından aynı gün içinde resmen tanınır ve hemen destek verilir. Etnik olarak Çerkes olan Yusuf İzzet Paşa³² komutanlığındaki Türk ordusu 13 Eylül 1918 tarihinde Dağıstan'a girer, 6 Ekimde Derbend şehrini ele geçirerek Kuzey Kafkas Dağlıları Cumhuriyeti'ne teslim eder. Kafkasya'ya saldıran Türk ordusunun başarılarını arttırmak amacıyla, Çerkes kökenli subaylar buraya tayin edilmekte, birlikler Kuzey Kafkaslılardan oluşturulmaktaydı³³.

30 Bk. Arsen Avagyan, a.g.e., s. 210.

31 Bk. Balo Bilatti. "Kuzey Kafkasya ve 11 Mayıs 1918", «Призыв – Çağırış», May-İyün 1938 y., N 1-2.

32 Yusuf İzzet Paşa (Met Çunatuka İzzet, 1875-1922), Türk ordusu generali, TBMM'nde milletvekili, Çerkes lideri, Çerkes tarihi kitapları yazarı ve ilk Çerkes alfabesinin oluşturulmasına önayak olan. Yusuf İzzet Paşa komutasındaki ordu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kuzey Kafkasya'ya ulaşmıştı ve kendisi, Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., ss. 7-13; ayrıca bk. "Portraits From The Circassian History. Yusuf İzzet (Met Chunatuko Yusuf İzzet; Yusuf İzzet Pasha)" (www.circassianworld.com/new/circassians/1505-portraits-yusuf-izzet-pasha.html)).

33 Bk. E. F. Lüduveyt, "Turtsiya v godi pervoy mirovoy voyni 1914 - 1918 rr". M., İzd-vo Moskovskogo universiteta, 1966, s. 225. Örneğin, 1918'de Abhazya'ya gönderilen Türk çıkarma birlikleri, Abhaz Prens Cemal Bey Marşania komutasındaki Abhaz mücahitlerden

Yusuf İzzet Paşa, beraberinde getirdiği, Rus ordusunda hizmet etmiş dağlı subayları toplayarak, Dağlılar Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetlerini oluşturmaya girişir³⁴.

Dikkat çekici husus, Türkiye'nin açık saldırganlık sergilemesine rağmen, operasyonlarını Müslüman halkların himayesi, Türk ordusunun ileri hareketini ise onların ricasıyla gerçekleştirmiş olarak göstermiş olmasıdır³⁵. Abazya yöneticilerinden Aleksandr Şirvaşidze, Tataş Marşania ve Simon Basaria, Türk tarafının telkinleri doğrultusunda 1918 yılının Haziran-Ağustos aylarında birkaç kez Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye'de yaşayan soydaşlarına yardım çağrısıyla başvurmuşlardır³⁶.

Türk ordularının Kuzey Kafkasya'ya yönelik saldırısı öncesinde, Yusuf İzzet Paşa ve Dağlılar Cumhuriyeti hükümetinin iki üyesi Pşimaho Kosok³⁷ ile Wasan-Giray (Girey) Cabağı (Cabağıyev) Tiflis'te görüşmelerde bulunarak resmî başvuruyu hazırlamışlardı³⁸. Fakat savaşta yenilen Türkiye, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması hükümlerine istinaden, aynı yılın Kasım ayında ordularını Kafkasya'dan çıkartmak zorunda kalır. Jöntürk hükümetinin bu şartlar altında gerçekleştirebileceği son girişim, bölgede bulunan Türk gönüllüleri ve işbirlikçileri ağı sayesinde Kafkasya'da Türk etkisini elden bırakmamaktı³⁹.

oluşmaktaydı.

34 Bk. Feridun Kantemir, a.g.e., s. 1240.

35 İttihatçılar'ın, Kafkasya'yla ilgili planlarının gerçekleşmesi konusundaki esas engeli Ermeniler oluşturmaktaydı. İttihatçı liderlerden Ali İhsan "Ermeniler olmasaydı, Kafkasya çoktan bizimdi", diye belirtmektedir. (Bk. Nikolay Hovhannisiyan. "The Armenian Genocide - Armenocide. Yerevan", «Tatev», 2002, p. 68).

36 Bk. Stanislav Lakoba. "K voprosu o Kavkazskoy konfederatsii" (www.fatiha.ru/fatih/konfederac.htm).

37 Kotse Pşemaho Tamaşeviç (1884-1962). Türkiye'ye yerleşmesinden sonra, Türkçede "ts" sesi bulunmadığından dolayı "Pşimaho Kosok (Kotse) olarak yazılmaktaydı.

38 Bk. Wassan - Giray Cabağı. "Kafkas-Rus Mücadelesi". İstanbul, Baha Matbaası, 1967, ss. 89 - 90.

39 İttihat ve Terakki yönetim üçlüsünün en etkili üyesi olan savaş bakanı Enver, Kafkasya'da bulunan "İslam Ordusu'nun" kalıntıları ve kardeşi Nuri Paşa'ya yönelik büyük ümitler bes-

İttihat hükümeti, Kasım 1918'de Türk ordularına Kafkasya'dan geri çekilme emri vermekle birlikte, Kuzey Kafkasya sorununu milliyetçi hareketin gündeminde tutabilmek amacıyla, gönüllülerin kalabileceğini ve Dağlılar Cumhuriyeti ordusunda hizmet edebileceklerini duyurur.

Buna istinaden, çok sayıda Türk subay benzer istek sunar. Türk subayların dağlılar ordusunda hizmete alınmasıyla ilgili yemin etme töreni, Timurhanşura⁴⁰ şehrinin tiyatrosunda gerçekleştirilir⁴¹. Lakin Osmanlı hükümetinin, Antant devletlerinin baskısı sonucunda yayınladığı ikinci bir emirle tüm Türk subay ve askerlere ülkelerine dönmeleri emredilir. Dönmeyenler takibata uğrayacaktır⁴².

Bazı Türk subaylar⁴³, son emreye uymayıp, Kuzey Kafkasya'da kalarak, Denikin'in ordusu ve Bolşeviklere karşı sürdürülen çatışmalara katılır⁴⁴.

lemekte olduğundan, İstanbul'dan kaçıp, Berlin'e ulaşana kadar, Kuzey Kafkasya'ya geçmek için birkaç başarısız denemede bulunmuştur. (Bk. Şevket Süreyya Aydemir. "Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa". Cilt III, 1914-1922. İstanbul, Remzi Kitapevi, 1999, s. 480-485). Kafkasya'dan çıkartılan birliklerin, dağıtılan Türk ordusunun en hazırlıklı ve disiplinli birlikleri olduğunu belirtmek gerekir. İttihatçı yöneticilerin ilk planlarına göre, Türkiye'de yayılması düşünülen milliyetçi hareket, Kars'ta konuşlanmış olan 9. Kolordu komutanı Yusuf Şevket Paşa tarafından yönlendirilecekti. (bk. E. J. Zürcher, "The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926". Leiden, 1984, pp. 86-87).

40 Günümüzde Dağıstan'ın Buynahsk şehri. Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti hükümeti, Kasım 1919-Mayıs 1920 arasında burada bulunmaktaydı.

41 Bk. Kadırcan Kaflı, a.g.e., s. 139-140.

42 A.g.e.

43 İçlerinden büyük bir kısmı Kuzey Kafkasya asıllıydı ve bu durum gerekli olduğunda kullanılmaktaydı. Örneğin, 1919 yılında Britanya komutanlığı, Khosrov Bek Sultanov'dan Türk subayı Kâzım'ı Karabağ'dan kovmasını istediğinde Sultanov, "Kâzım Türk değil, Çerkes'dir", diye cevaplamıştı. (bk. "Nagorniy Karabax v 1918 - 1923 gg.. Sbornik dokumentov i materialov". Yer., Izdatelstvo AN Armenii, 1992, s. 151).

44 Bk. A. İ. Denikin. "Oçerki ruskoy smuti v 3 knigax". Kn. 3, t. 4 - 5, M., 2006, c. 195. Gönüllü orduları komutanı A. Denikin'in anılarında, Ağustos 1919'daki Çeçenistan ve Dağıstan ayaklanmalarının Türk ve Azeri subaylar tarafından yönetildiği belirtilmektedir. Kuzey Kafkasya Türk Kültür Derneği başkanı, Türkiye Cumhuriyeti'nde Çerkesler ve Kuzey Kafkasya hakkında ilk araştırmalardan birinin yazarı Kadırcan Kaflı, "Kuzey Kafkasya" kitabında yerel halkın, Rus askerî okulları mezunu vatandaşlarından ziyade, orada kalan Türk subaylara

Türkiye'de faaliyet gösteren Çerkes teşkilatları da aynı dönemde yeni gönüllü grupları oluşturarak Kuzey Kafkasya'ya gönderir. Aydınlar ve din adamları bu gönüllüler arasında önemli bir sayı oluşturmaktaydı. Gönüllülerin bir kısmı hüsrana uğrayarak, birkaç ay sonra Türkiye'ye geri döner, büyük kısmı ise, Kuzey Kafkasya'da Sovyet rejiminin tesis edilmesinden sonra geri dönmeye mecbur olur. Kuzey Kafkasya'da kalan az sayıda kişi, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Çerkes gazetesi olan "Guaze"nin kurucusu ve başyazarı Yusuf Suat Neguç, Sovyet rejiminin tesisinden sonra Sibiry'a sürgüne gönderilir⁴⁵.

Türkiye'de yeni resmî Kafkas siyaseti oluşturulmasına 1919 yılında başlanılır. Bu siyasetin ilk şekillenmesini K. Atatürk'ün 26 Nisan 1920 tarihinde V. Lenin'e yazmış olduğu mektubunda, son şeklini ise, daha sonra Türkiye'nin Kafkas siyasetinin temelini oluşturacak olan 16 Mart 1921 Rus-Türk Antlaşması'nda görmekteyiz.

Ankara hükümetinin Kafkasya siyaseti, uzun vadeli ve kısa vadeli olarak iki kısma ayrılabilir. Uzun vadeli planın amacı, bölgede Rus egemenliğinin tesisi şartlarında, gizli de olsa Türk etkisini korumak, uluslararası durumun değişmesi durumunda ise tekrar Kuzey Kafkasya'yı tampon bölge olarak kullanmaktır. Kafkas sürgünleri ile onların siyasi kurumlarına bu siyasette önemli bir rol düşmekteydi. Türkiye, 1920-1930 yıllarında Kafkas mültecilerini kullanma yönünde bu stratejiyi yürütmüştür.

Kısa vadeli planların amacı, Kuzey Kafkasya problemini koz olarak kullanarak milliyetçi harekete destek sağlamaktır.

güvendiği görüşünü ileri sürmekte, fakat söz konusu olanların, Kuzey Kafkasya kökenli Türk subayları olduğunu belirtmektedir. (bk. Kadırcan Kaflı, a.g.e., ss. 147-150). Dağlılar Cumhuriyeti'nin meclis başkanı ve maliye bakanı Wasan-Girey Cabagı hatıralarında, ordularındaki yüksek rütbeli subaylardan, Rus askerî okullarından mezun olan bölümünün, Denikin'le işbirliği yaparak, Dağlılar Cumhuriyeti'ni ele geçirmek için destek verdiklerini belirtmektedir. (bk. Wasan - Giray Cabagı, a.g.e., ss. 100-101).

45 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., ss. 125, 129 - 130.

Türk tarih yazımında belirtildiği gibi, “Ankara, Kafkaslarda Bolşevik yönetimlerin kurulmasına göz yumma karşılığında doğu cephesini güvenceye alarak, tüm gücünü batı cephesine aktarabilmiş, savaşın kazanılmasında bunun önemli rolü olmuştur”⁴⁶, aynı zamanda, milli mücadele için hayati önem taşıyan silah, cephane ve maddi destek de elde etmiştir.

1921 Moskova ve Kars antlaşmalarına kadar süren milliyetçi hareketin⁴⁷ ilk evresinde, Kemalist hükümetin başlıca amacı, Anadolu’yu parçalanmaktan korumaktı. Yurtdışında faaliyet gösteren “İttihat ve Terakki” partisi önderleri, bu harekete dış destek bulmaya çalışıyor ve bu konuda öncelikli olarak Bolşeviklerle ilişkilere önem veriyorlardı. Burada dikkat çeken durum, Bolşeviklerle olan ilişkilerde, İttihatçı önderlerden özellikle Enver ve Cemal tarafından İslam faktörünün kullanılıp, Müslüman ülkelerde Bolşevik etkisinin yayılmasına destek vererek Büyük Britanya’ya karşı ortak mücadele önerilirken, Kemalist hükümet tarafından, genelde Kafkas faktörü kullanılarak, Rusya için hayati önem taşıyan Kafkasya bölgesinde Türkiye’nin sorunlar çıkarmaya veya sorunları önlemeye ve Sovyet rejiminin tesis edilmesi konusunda yardım etmeye muktedir olduğunun ima edilmesiydi.

Hâsıl olan durum dahilinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti, bu hükümetin yıkılmasından sonra ise Kuzey Kafkasya’daki siyasi güçler ile bağlayıcı halka rolü oynayan Kafkas mültecileriyle işbirliği, Ankara’da Genelkurmayın bağlantıları, Erzurum’da ise 15. Kolordu, daha sonra ise doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Kuzey ve Güney Kafkasya, Rusya, İran ve Afganistan’la ilgili bilgiler de dahil olmak üzere doğu cihetinden elde edilen bilgiler Kazım Karabekir’in komuta merkezinde toplanmaktaydı⁴⁸.

46 Bk. «Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar». Editör: Baskın Oran. Cilt I: 1919-1980. İstanbul, İletişim Yayın., 2001, s. 161.

47 Türk tarih yazımında “Milli Kurtuluş Hareketi”.

48 Bk. Kazım Karabekir. “İstiklal Harbimiz”. Cilt 5. İstanbul, Emre Yayınları, 1995, ss. 2395-2410.

Tarihi verilerin analizi, Kuzey Kafkasya konusunda Atatürk ve Karabekir’in stratejik görüşleri ve yaklaşımlarının uyduğu, aralarındaki ihtilaf konularının ise strateji metotları ve ikincil konularla ilgili olduğunu göstermektedir.

Atatürk, Kuzey Kafkasya’da karışıklık ve istikrarsızlık durumunun sürmesinin Türk milliyetçi hareketi açısından olumlu olduğu konusunda genel olarak Kazım Karabekir’le hemfikir olmakla birlikte, Kafkasya ile Kafkasyalılar nedeniyle Bolşeviklerle çatışma ortamı oluşması ve ilişkilerin gerginleşmesinden kaçınılması ile Kuzey Kafkasya sorununun sadece koz olarak kullanılması taraftarıydı.

Kazım Karabekir’in görüşü daha sert olup, Kuzey Kafkasya’da isyan ve ayaklanmalar kışkırtıp Bolşevikler için mümkün olduğu kadar ciddi sorunlar yaratarak, Rusları, Türk milliyetçi hareketine önemli destek vermeye mecbur ederek, Güney Kafkasya sorununda Türkler için daha olumlu tavizlere mecbur etme taraftarıydı.

Kuzey Kafkasya ve Kafkas mültecilerinin imkânlarının kullanılması konusunda Atatürk ve Karabekir’in görüşleri arasındaki belirgin fark, 1919-1920 yıllarında Kemalist hükümetin henüz Kafkasya etmenini kullanma konusunda net ve ortak bir siyaset oluşturmamış olup, örneğin Kuzey Kafkasya’da ayaklanmalar ve hoşnutsuzluk kışkırtma arzusu konusunda sadece genel fikirler ve yaklaşımların var olduğunu göstermektedir. Belirtilen dönemde, Kafkasya etmeninin kullanılması konusundaki Ankara’nın siyaseti iç güdümlü, kendilerinden önceki İttihat ve Terakki hükümeti tarafından işlenmiş olan projelerin devamı ve bölgede yeni ortaya çıkan olayları bazen dikkate almadan, son derece ani ve cevabı nitelikte olmuştur.

Ankara ve Erzurum’un operasyonları bazı durumlarda eşgüdümlü olmamakta, Karabekir, kendisine ulaşan verileri Ankara’ya geç bildirmekte, dağlıların yöneticileriyle ger-

çekleştirilen temasları kendisi koordine etmek ve Kafkasya'dan gelen mültecilerin yerleştirilmesi konusuyula kendisi ilgilenmekteydi. Kazım Karabekir, Kafkasya'daki Bolşevik kurumlarının yöneticileri ve 11. Kızıl Ordu komutanlığıyla fiili ilişkiler kurup, Aralık 1919'da Bolşeviklerle ilk temasları gerçekleştirdikten sonra, Aralık 1920'ye kadar tüm imkân ve bağlantılarıyla, Kuzey Kafkasya'nın ilerideki statüsünün Bolşevik hükümet tarafından nasıl düşünüldüğü konusunda veriler almaya çalışmaktaydı. Bu niyetle, Rusya'ya giden İsmail Hakkı ve Aziz Meker⁴⁹ vasıtasıyla Kuzey Kafkasya ve özellikle de Dağıstan'da gelişen olaylarla ilgili bilgi alıp, Dağıstan'ın bağımsızlığını tanıma konusunda Rus Bolşevik hükümetinin düşüncelerini belirlemeye çalışmaktaydı.

Karabekir, 31 Temmuz 1920'de bu konuyla ilgili Atatürk'e yolladığı mektupta, Kuzey Kafkasya'daki gerginliğin Türkiye'nin işine geldiği düşüncesine bağlı kalarak, "Suret-i umumiyede şimali Kafkasya'ın Türkiye menafiiini düşünerek hareketi vaziyetimize pek faideli olmuştur"⁵⁰, demektedir, fakat Kuzey Kafkasya Moskova'ya bağımlı kaldıkça İslam ve Türk birliğinin gerçekleştirilmesinin tehlikeye gireceğinden, Bolşeviklerin niyetlerini öğrenmenin elzem olduğunu belirtmektedir.⁵¹

Türk milliyetçi mücadelesinin birleştirici faktörünün, o yıllarda henüz şekillenme aşamasında bulunan Türk milliyetçiliğinden ziyade, Hristiyan milli azınlıklar ve onların din kardeşleri olan Antant devletlerine karşı duran İslam'ın olduğunu hesaba katan Atatürk, Sovyet Rusya tarafından Dağıstan'ın bağımsızlığının tanınmasıyla ilgili, 18 Aralık

49 Profesör Aziz Meker, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Çerkes organizasyonlarına üye olmuş, Mareşal Fuat Paşa ile yaptığı Avrupa seyahati esnasında V. Lenin'le tanışmış, daha sonra da bu tanışma vesilesiyle, Türk heyetinin içinde, farklı düzeylerde sürdürülen Türk-Rus görüşmelerine katılmıştır. (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., ss. 89 - 90).

50 Bk. Kazım Karabekir. "İstiklal Harbimiz" c. 4, s. 1744.

51 A.g.e., s. 1745.

1920 tarihinde Lenin'e yazdığı tebrik telgrafında "bu mutlu kararın Bolşevik ve Müslüman dünyaları üzerinde olumlu etkide bulunacağı kesindir ve böylece bizi ortak niyetimiz olan, modern kapitalizmi besleyen batı emperyalizmine karşı zafere daha da yaklaştıracaktır", demektedir⁵². Böylelikle, 1919-1920 yıllarında, Türkiye'nin Kafkasya siyasetindeki diğer etmeni olan din konusu ve Türkiye'nin, Kafkasya hariçinde, Orta Asya'da da Müslümanların hamisi olarak ortaya çıkma siyaseti şekillenir.

Kuzey Kafkasya'nın çok unsurluluğu ve etnik tezatlığı ile genel milli kimliğin henüz şekillenmemiş olması şartları altında, dağlılar da birleştirici unsur olarak Müslümanlığı kullanmaya çalışmakta olup, Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti bayrağı üzerinde resmedilen ay ve yeşil çizgiler İslam'ı temsil etmek içindi⁵³.

Bolşeviklere karşı yapılan ayaklanmalar da dinî sloganlar altında gerçekleştirilmekteydi⁵⁴. Dağlılar Cumhuriyeti başbakanı P. Kosok'a göre "Bu din, sarsılmayan yerli adetlerle beraber, Kuzey Kafkasya kabilelerini birleştiren ve hâlâ da birleştirmekte devam eden başlıca amil teşkil eder"⁵⁵. Lakin dağlılar, Kemalistler gibi dinî ne birleştirici, ne de Bolşeviklere karşı güçlü bir faktör olarak kullanamadılar⁵⁶, 1920'li yılların sonlarından itibaren Türkiye'de güçlenen milliyetçilik akımı ise, din unsurunu ülkede zayıflatarak, dinin dış siyasette kullanılma imkânlarını sınırlandırmıştır.

52 Bk. AVP RF, f. 132, "Referentura po Turtsii", on. 3, papka 2, d. 33, s. 70.

53 Bk. Wassan - Giray Cabağı, a.g.e., s. 83.

54 Bk. Pşimaho Kosok. "Kuzey Kafkasya. Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar". İstanbul, Celtut Matbaası, 1960, s. 42.

55 A.g.e., s. 19.

56 A.g.e., s. 40. P. Kosok, Bolşevizm karşıtı mücadelede dinî faktörün kullanılması stratejisiindeki başarısızlığın nedenini Bolşevik-Komünist Cemal Korkmaz'ın faaliyetleriyle açıklamaktadır. Bu kişi, Ali Hacı, Çeçenistan'dan Şuayip Molla ve Kabardin'deki Nazır Katgan gibi, Kuzey Kafkasya'nın bazı tanınmış dinî önderlerinden, "İslamiyetin komünizme aykırı olmadığı" konusunda "fetva" almayı başarmıştı.

1921 yılı sonlarında Atatürk'ün konumunun sağlamlaşması nedeniyle K. Karabekir, Kafkasya sorunda atmış olduğu adımlarını büyük oranda Ankara'nın politikasıyla mutabık kılmaya mecbur oldu. 1921 Moskova ve Kars antlaşmalarının imzalanmasından sonra Atatürk ve Karabekir'in yaklaşımları arasındaki temel fark, Türkiye'ye göçmüş olan Kafkas mültecilerinin kullanılması ve onlara gösterilecek olan destek konusundaydı.

Böylelikle, milliyetçilerin Kuzey Kafkasya siyaseti, İttihatçılarla karşılaştırıldığında daha gerçekçi ve dengeli olup, bölgede vuku bulan dünya siyasetindeki değişimlere daha uyumluydu. Türkiye, Rus egemenliğinin bölgede yeniden tesisini engellemeye kadir olmadığından dolayı en azından bölgedeki etkinliğini korumaya çabalıyordu, Kafkasya göçmenleri ile onların siyasi faaliyetleri bu konuda en önemli araçlardan biriydi.

1920 Rus-Türk görüşmelerinde Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı sorununun kullanılması

Kemalist hükümet dış siyaset alanında, özellikle de Bolşeviklerle olan ilişkilerinde, Kuzey Kafkasya sorununu ilk olarak 1920 Ağustosunda yapılan görüşmeler esnasında resmî olarak kullanmıştır.

Bu yaklaşımın amacı, Türkiye'nin Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'daki etki faktörünü hesaba katıp, Güney Kafkasya'da toprak edinimleri ve milliyetçi harekete maddî ve mühimmat desteği alabilme niyetiyle Kuzey Kafkasya sorununu koz olarak kullanmaktır. Kemalist diplomasi, bu bağlamda Sovyet Rusya ile ilişkilerinde Kafkasya Müslümanlarının hamisi rolünde kendisini göstermekteydi³⁷. 1920-1921 Türk-Bolşevik görüşmeleri esnasında Kemalist hükümetin şlar edindiği diplomatik yaklaşım, Kuzey Kafkasya faktörünü kullanarak, milliyetçi mücadele için hayati önem taşıyan silah, cephane ve farklı maddî yardım alabilme amacıyla Bolşevikleri taviz vermeye zorlamaktı³⁸.

37 - Dr. A. Avagyan, "Moskova Konferansı'nda Türkiye'nin, Müslümanların hamisi olma yaklaşımı", "16 Mart 1921 tarihli Rus-Türk Antlaşması'nda, Nahçıvan sorunu (konferans sunumları derlemesi)", Yerevan, "Nahçıvan" yay., 201, s.47-56. (Erm.)

38 - Dr. "Türk Dış Politikası", s. 16.

Ankara'nın, Kafkasya konusundaki yaklaşımı ve fiili önerileri, Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanı Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından 24 Nisan 1920'de⁵⁹ V. Lenin'e yollanan mektupta yer bulmuştur. Bu mektupta Kemalist hükümet, "tüm faaliyetlerini Rus Bolşeviklerle paralel sürdürerek, askerî harekâtları ortaklaşa gerçekleştireceği ve şayet Sovyet orduları Gürcistan'a karşı askerî harekât düzenlemeyi veya diplomatik yollardan etki yaparak Gürcistan'ı birliğe girmeye zorlamayı ve İngilizleri Kafkasya'dan sürmeyi düşündüklerinde, Türkiye hükümetinin Ermenistan'a karşı harekât tertipleyerek, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni, Sovyet cumhuriyetleri bünyesine katılmaya ikna edeceği" konusunda garanti vermektedir⁶⁰. 2 Haziran 1920'de Sovyet Rusya Dışişleri halk komiseri G. Çiçerin tarafından imzalanmış olan cevabi mektupta Sovyet Rusya hükümetinin, Ankara Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilen hükümetin dış siyaset prensiplerini memnuniyetle öğrenmiş olduğu belirtilmektedir⁶¹.

Mustafa Kemal'in mektubunda Kuzey Kafkasya'dan bahsedilmemesine rağmen, Rus-Türk görüşmeleri ile Moskova Antlaşması'nın hazırlanması çalışmaları esnasında bu konu birkaç kez ele alınmıştır.

Bolşevikleri rahatsız eden konu, özellikle, Türklerin Kuzey Kafkasya'daki etkisi ve bazı ayaklanmalar ile hoşnutsuzlukların Türkiye tarafından tezgâhlanmış olmasıydı. Kemalist hükümet de mümkün olduğu kadar çabuk Moskova'ya heyet göndermek amacındaydı⁶². Başkanlığını Dışişleri bakanı Bekir Sami'nin (Kundukh veya Kunduh) yaptığı

59 Bazı kaynaklarda 24 Nisan gösteriyor. bk. AVP RF, f. 132, "Referentura po Turtsii", op. 3, papka 2, d. 3, 1920 r., s. 4.

60 Bk. AVP RF, f. 132, "Referentura po Turtsii", op. 3, papka 2, d. 3, 1920 r., s. 3.

61 Bk. Prof. Yu. V. Klučnikov i prof. A. V. Sabanin, "Mejdunarodnaya politika noveyşego vremeni v dogovorax, notax i deklaratsiyax", ç. III "Ot snyatiya blokadi s Sovetskoy Rossii do desyatiletia Oktyabrskoy revolyutsii". Vipusk I "Akti sovetskoy diplomatii", M., İzdanie Litizdata NKİD, 1928, s. 26 – 27.

62 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk. "Vatan Hizmetinde". İstanbul, Bahar Matbaası, 1976, s. 146.

bu heyet, Kemalist hükümet tarafından yurtdışına gönderilen ilk resmi heyet olmuştur⁶³. Heyet, 69 gün süren bir yolculuktan sonra, 18 Temmuz 1920'de Moskova'ya varır⁶⁴.

Türkiye Millet Meclisi heyeti soğuk karşılanır ve ilk günler zarfında, Petrograd'da Üçüncü Enternasyonal'in ikinci kurultayına katılan G. Çiçerin'le görüşemez. Bu arada Moskova'daki Tatar okulunda ağırılanan Bekir Sami'nin heyeti, bir ziyafet esnasında Enver Paşa'ya rastlar⁶⁵. Enver'in Moskova'da bulunması heyeti daha da rahatsız eder ve Türkiye namına kimin konuşmaya hakkı olduğu konusunun acilen çözme gereği duyulur. Bu sebeple G. Çiçerin ile L. Karahan'la yaptıkları ilk görüşme esnasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti, Türkiye'nin sadece kendileri tarafından temsil edileceği sorununu ortaya atarak Enver, Cemal ve Halil'in bu salahiyyete haiz olmadıklarını bildirir⁶⁶. Diğer taraftan ise, Bakü'den Moskova'ya gelen Halil Paşa da TBMM hükümeti olarak kendisini takdim etmiştir⁶⁷.

İki devletin çıkarlarının çatıştığı ve Türk heyeti tarafından koz olarak Kuzey Kafkasya konusunun kullanıldığı Ağustos 1920 tarihli Rus-Türk görüşmelerinin en zor konusu Ermenistan'a yönelik siyaset ve bu bağlamda Van, Muş ile Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a teslim edilmesi konusundaki G. Çiçerin'in talebiydi.

4 Ağustos 1920 tarihinde, G. Çiçerin'le yapılan görüşme öncesinde Türk heyeti, Moskova'da yaptığı ilk görüşmesini Sovyet Rusya Dışişleri halk komiseri yardımcısı L. Karahan'la

63 Bk. Mustafa Kemal Atatürk, "Nutuk", İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 363.

64 Bekir Sami başkanlığındaki Türk heyeti Yusuf Kemal Tengirşenk, İbrahim Tali Öngören, Lazistan mebusu Osman Bey (bu sonuncusu Rusçaya vakıf olduğundan dolayı heyete dahil edilmiş olup, tercüman vasıtası görmekteydi) ve Seyfi Özgören'den oluşmaktaydı, (bk. "Türk Dış Politikası", s. 168).

65 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 153.

66 A.g.e., s. 160.

67 Bk. Ali Fuat Cebesoy, "Moskova Hatıraları" (21/11/1920 – 2/6/1922). İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955, s. 136.

yapar. Bu görüşme esnasında, Brest-Litovsk Antlaşması'na istinaden Türkiye'ye verilen toprakların iadesi ve Ermenistan'a karşı askerî operasyon başlatma sorunları görüşülür.

Lakin Karahan, Brest-Litovsk Antlaşmasına göre çizilen sınırı temel alma talebini reddederek⁶⁸, Türkiye'nin Ermenistan'a saldırısını, öncelikle Rusya'nın Ermenistan sorununu kendine özgün bir şekilde çözmek istediği ve Türk saldırısının Avrupa'daki kamuoyunu kızdıracığından dolayı uygun bulmadığını belirtir⁶⁹. Ardından, 17-24 Ağustos 1920 tarihinde Sovyet Rusya ve Ankara hükümeti arasında siyasi antlaşma imzalama konusunda sürdürülen sonuçsuz görüşmeler esnasında, Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında imzalanan antlaşma, Türk heyeti için sürpriz olur. Akabinde Çiçerin, Rusya'nın artık Türklerle bağlantı kurmak amacıyla demiryolunun açılması konusunda Ermenistan'a baskı uygulamayacağını bildirir⁷⁰.

Dikkat çekici nokta, Çiçerin tarafından Van, Muş ve Bitlis vilayetlerini Ermenistan'a iadesi talebi ileildiği⁷¹ günü, öğleden önce Bekir Sami'nin, Kuzey Kafkasya'dan gelen bir grup gençle buluşmuş ve bu görüşme esnasında irdelenen konular hakkında heyetteki diğer üyelere hiçbir şey anlatmamış olmasıdır⁷².

Çiçerin'in önerisini öğrenen heyetin başkan yardımcısı ve TBMM'de hükümetin ekonomi bakanı Yusuf Kemal,

68 Türklerin 20 Eylül 1918'de Kafkasya'ya saldırımları sonucunda Sovyet Rusya hükümeti, Talat Paşa kabinesine yolladığı notayla, Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiye ile ilgili kısmını iptal ettiğini açıklamaktaydı. (bk. "Noveşşaya istoriya Turtsii", M., İzdatelstvo «Nauka», 1968, s. 17).

69 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 159.

70 A.g.e., s. 160.

71 G. Çiçerin'in önerisi Bekir Sami için o denli beklenmedik olur ki, kendisini tutamayarak haykırır, "O halde biz niçin harp ediyoruz? Batıda Yunanlılara, doğuda Ermenilere toprak vermemek için değil mi?" (bk. Şevket Süreyya Aydemir, "Tek Adam Mustafa Kemal". Cilt II 1919-1922. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, s. 380).

72 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 160.

Bekir Sami'nin bu konuyla ilgili Çiçerin'le görüşmede bulunup bulunmadığını sorup menfi cevap alınca, dönüşlerinde TBMM'nin kendilerini darağacına göndereceğinden dolayı bu konuyla ilgili görüşmelerde bulunamayacaklarını belirtir⁷³.

Türk heyetinin reddetmesine rağmen, Çiçerin'in inatla talep etmesi nedeniyle bu konuyla ilgili görüşmeler yine de gerçekleştirilir⁷⁴.

Türk heyeti önce, Ermenilerin Türkiye'nin hiçbir bölgesinde çoğunluk oluşturmadıkları konusundaki klasik argümanı öne sürerek, bu durumda benzer bir talebin, Bolşeviklerin kendi prensiplerine ters düştüğü ve Müslümanların haklarını zedelediğinden dolayı olumlu cevaplanamayacağını belirtir. Dahası, Sovyet Rusya'nın önerisini kabul ettiği durumda, Van ve Bitlis'i Ermenilere teslim eden Ankara hükümeti, Türk halkının gözünde, Sevr Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı hükümetinden farklı olmayacağı konusunda heyet emindir⁷⁵.

Çiçerin, öngörülen bölgelere Ermenileri göç ettirmenin mümkün olduğu argümanını öne sürerek⁷⁶, tamamen Müslüman nüfusa sahip Beyazıt livası'nın ise Ermenistan'ın iki kısmı için engel teşkil edebileceği konusundaki argümanı, liva içinden dar bir koridor açılması durumunda belirtilen vilayetlerin Ermenistan'a birleşeceğini belirterek çürütür⁷⁷.

Çiçerin'in önerisindeki manayı doğru anlamak için, Bolşevik yönetimi içinde, başını Nariman Narimanov'un çekti-

73 A.g.e., s. 164.

74 Bk. "TBMM Gizli Celse Zabıtları", Cilt I, 24 Nisan 1336 (1920) - 21 Şubat 1336 (1921). Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, ss. 157 - 187. Türk heyetinin ikinci başkanı Yusuf Kemal, tüm görüşme sürecini, özel olarak bu konunun görüşülmesi niyetiyle 16 ve 17 Ekim 1920'de toplanan gizli oturum esnasında ayrıntılarıyla TBMM'ne sunmuştur.

75 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 167.

76 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 53001, s. 3. Yusuf Kemal mecliste, Türklerin bu argümanlarına karşılık G. Çiçerin'in, "Türk ahaliyi oradan çıkartın ve biz oraya Ermenileri yerleştiririz", diye açıkladığını bildirmiştir.

77 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 168.

gi ve Kafkasya'da Müslümanlığa dayanma taraftarlarından oluşan bir grubun varlığını hesaba katmak gerekir⁷⁸. Türk heyeti ve özellikle de Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya temsilcileriyle görüşmüş olan Bekir Sami, bu akımın önemini farkındaydı. Hem 1920, hem de 1921 yıllarında Moskova'yla sürdürülen görüşmeler esnasında Türk heyeti, Azerilerin ve Kuzey Kafkasyalıların desteğinden yararlanır.

Böylelikle, Sovyet Rusya ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında imzalanan antlaşma sebebiyle Türk-Rus görüşmeleri çıkmaza girdiğinde, Türk heyetine sorunu doğrudan V. Lenin'le görüşme tavsiyesinde bulunulur ve bu görüşme "Müslüman yönelimli temsilciler" tarafından organize edilir⁷⁹.

Ermenistan konusunda görüşmelerin sekteye uğraması süresinde, 1 Eylül 1920'de Bekir Sami bir mektupla Karahan'a başvurarak, Mithat adında bir gencin Kuzey Kafkasya mültecilerinden V. Lenin'e teslim edilmek üzere bir mektup getirmiş olduğunu belirterek, V. Lenin'le bir görüşme ayarlamaları için G. Çiçerin ile L. Karahan'a ricada bulunur⁸⁰. Bekir Sami, aynı gün içinde Enver Paşa'ya yazdığı mektupta, G. Çiçerin tarafından, üç vilayetleri Ermenistan'a teslim etme konusundaki önerisi ve Kuzey Kafkasya'ya bağımsızlık verme konusundaki kendi karşı önerisiyle ilgili ayrıntılı bir rapor yazarak, Enver'den, Bakü'de toplanacak olan Doğu Halkları İlk Kurultayı'nda Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı konusunu ek baskı aracı olarak ortaya atmasını rica eder⁸¹.

Enver'e yazılan bu mektup, Ankara hükümetinin, Rusya'yla ilgili İttihatçı önderlerle kurmuş olduğu mektuplaşma bağı konusunda heyete bilgi vermiş olduğunu kanıtlamakta, aynı zamanda aralarında koordinasyon mekanizması sağlan-

78 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 52987, s. 43.

79 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk: a.g.e., ss. 163, 178.

80 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 52987, s. 31.

81 24 Bk. Masayuki Yamauchi. "Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a". İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1995, s. 99.

mış olduğunun da delilidir. 26 Ağustos 1920 tarihinde M. Kemal'e yazdığı mektubunda Enver, Bolşeviklerle yapmış olduğu görüşmeler konusunda bilgi vererek Bolşeviklerin, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya söz verdiklerini belirtir⁸².

Bekir Sami daha sonra Sovyet yönetiminden, kız kardeşi ve dostlarını görebilme bahanesiyle, Kuzey Kafkasya'yı ziyaret etme izni rica eder⁸³. Kafkasya gezisi esnasında bazı gizli görüşmelerde bulunur ve akabinde Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerinde Bolşevik karşıtı gösteriler ve çatışmalar kendini gösterir. Bekir Sami'nin gezisinin, Bolşevik partisinin Kafkasya kurumlarının bazı yöneticilerinin uzak görüşlü olmamaları sayesinde meydana geldiği dikkat çekicidir, çünkü birçokları, Türkiye Millet Meclisi hükümetinin Dışişleri bakanı tarafından yapılacak görüşmelerin, Kuzey Kafkasya'da Komünistlerin mevzilerini güçlendireceğini zannetmekteydi⁸⁴.

Rusya Komünist Partisi'nin Kafkasya bölgesi yöneticilerinden Skaçko, daha 2 Temmuz 1920 tarihinde Çiçerin'e yollamış olduğu mektupta, "Türk milliyetçi hareketi hiçbir zaman Antant'ın tarafına geçmeyecektir, bu sebepten dolayı, Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya ihanet etme olasılığını tümden olarak dışı olarak kabul etmeliyiz. ...Bugün Türkiye'nin, Kafkasya'daki Müslüman halkları arasındaki etkisine karşı mücadele etmek, onların arasında Antant'ın etkisini güçlendirmek manasına gelmektedir. Türklerin etkisinden korkmak saflıktır.

82 Bk. Ali Fuat Cebesoy. "Moskova Hatıraları" (21/11/1920 – 3/6/1922). İstanbul, Vatan Hıriyatı, 1955, s. 157.

83 Bekir Sami etnik olarak Osset (Asetin) olup, ünlü Kunduh veya Kunduhov sülalesinden gelmekteydi. Türkiye'de soyadı kanununun ancak 1934 yılında kabul edilmesine rağmen, Bekir Sami'nin, Rusya'ya ayak basar basmaz kendisini soyadıyla, Bekir Sami Kunduhov olarak takdim etmiş olması ilginçtir (bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, a.g.e., s. 149).

84 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 52987, s. 64. Resmi yayın organı "Hünerin İHHK" 7 Ekim 1920 tarihinde "Türkiye devrimci hükümetinin, Bekir Sami başkanlığındaki heyeti Grozni'ye gelmiştir", diye bildirmektedir.

Ancak Gürcü ve Ermeni milliyetçiler bundan korkarlar, Komünistlerin ise böyle bir sebepleri yoktur”, demektedir⁸⁵.

Bekir Sami'nin Kuzey Kafkasya'da bulunmasıyla ilgili ve daha sonraki dönemdeki endişe verici haberleri alan G. Çiçerin, Kafkas Bolşeviklerinin aksine hem bu ziyaretin tehlikelerini, hem de Bekir Sami ve Türk milliyetçilerinin Kuzey ve Güney Kafkasya'da gerçekte ne tür faaliyetler içinde bulunduklarını çok iyi kavrar. 5 Ekim 1920 tarihinde Rusya Komünist Partisi Siyaset Bürosuna yolladığı mektupta bu endişelerini dile getirir. “Ermeni-Azeri anlaşmazlığı konusunu irdelediğimiz zaman ben, Ermenistan'ın Kafkasya'daki Türk siyasetinin yayılcı emellerinin ortaya çıktığı anlarda baraj oluşturarak bizi koruyacağını her seferinde dile getirdim. Şimdi Orconikidze, Türk paşaların Kafkasya'daki devrim karşıtı rolünden bahsetmektedir, Sitin'in raporları, dağlılar arasında bize karşı hareketin çok güçlü olduğunu göstermektedir. Orconikidze'nin sözlerine göre Türklerin ileri hareketi, Müslüman Kafkasya'nın tüm devrim karşıtı unsurlarını yüreklendirecektir. Bakü fatihi ve Bolşevik karşıtı işgal siyasetinin temsilcisi Nuri Paşa da orada. Upmal bize haber göndermemekte, Eliava zamanında Türkiye'ye gitmedi ve biz şimdi Kemalistlerin yaklaşımları konusunda gerekli bilgilerden yoksunuz ve bu bilgileri bizden silah alan paşalar ile parlamentodaki milletvekillerinin anlattıklarından elde etmekteyiz. Bu durum bir kere daha kanıtlamaktadır ki, kontrol etmeden silah sağlamamak gerekir. ...Bekir Sami, kız kardeşiyle buluşmak için Vladikafkas'a gideceğini söylemişti. Müttefiki reddetmek olmazdı, fakat ben, kız kardeşinin onu Rostov'da bekleyeceğine dair Menjinski⁸⁶ ile, anlaşmıştım. Ardından da bir takım karışıklıklar öne sürerek onu (Bekir Sami'yi-A.A.) Rostov'dan öteye bırakmayacaklardı.

85 Bk. AVP RF, f. 0132, “Referentura po Turtsii”, op. 3, papka 102, d. 15, s. 178, 178 ob.

86 Menjinski, mektupta belirtildiği dönemde, Rusya Olağanüstü Komisyonu (Всероссийская чрезвычайная комиссия - ВЧК) özel kısım şefiydi.

Bunun neden yapılmadığını anlamıyorum. Orconikidze'nin belirttiğine göre Bekir Sami İnguşlar arasında bağımsızlık propagandası yapmaktadır. Bu suçlamada, dağlılara sadece ekonomik yardımın gerekli olduğu görüşünün çürütüldüğünü görmemek mümkün değil. Radek'in söylediğine göre “Dağlılara bağımsızlık değil, pantolon gerek”. Bu böyle olsaydı Bekir Sami'nin propagandasından şikâyet etmezdik. Görünüşe göre, dağlılara başka şeyler gerekmektedir”⁸⁷.

Bekir Sami, Kuzey Kafkasya'dan döndükten sonra, 5 Kasım 1920'de Çiçerin'e, Kuzey Kafkasya'da varolan durumla ilgili izlenimleri, dağlıların haletiruhiyesi ve Sovyet yönetiminden beklentileriyle ilgili gizli bir mektup gönderir⁸⁸. Bu mektup çok enteresandır. Bekir Sami bu mektupta örtülü bir şekilde Sovyet Rusya'yı tehdit etmekte ve dağlılar adına Kuzey Kafkasya'ya bağımsızlık verme gerekliliği konusunu ortaya atmaktadır.

Mektup üç kısımdan oluşmaktadır, “1) İç durum, 2) Dağlıların Sovyet hükümetinden beklentileri ve 3) Vranget'in taraftarları ve Antant'ın faaliyetleri”⁸⁹. Sami, mektubun ilk bölümünde, Kafkasya'da terörün yaygın olduğu ve hiç kimsenin can ve mal güvenliğinin olmadığını, bu durumun insanlar arasında huzursuzluk yarattığı ve yaklaşık 20.000 kişinin dağlarda saklandığını belirtir. “Tek kelimeyle, Kafkasya'da günümüzde varolan terör sistemi sadece halkın Sovyet yönetimine karşı itimatsızlığını körüklemekte ve dağlıları ebedi düşmana döndürmektedir. Bu genel bir fikirdir ve ben bunu size tüm samimiyetimle belirtmekteyim”, diye yazmaktadır⁹⁰.

“Dağlıların beklentileri” bölümünde Bekir Sami “terörden çıkarı olan çok küçük bir kesim haricinde tüm dağlılar,

87 Bk. AVP RF, f. 04, “Sekretariat Çiçerina”, op. 39, papka 232, d. 52987, s. 40.

88 Bk. AVP RF, f. 04, “Sekretariat Çiçerina”, op. 39, papka 232, d. 52991, s. 13-16.

89 Bk. Aynı yerde, s. 13.

90 Bk. Aynı yerde, s. 13-14.

Moskova tarafından tanınacak olan bir Kafkas Sovyet Cumhuriyeti kurulmasını talep etmektedir. ...Dağlılar, Büyük Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nin üyesi olarak siyasi bağımsızlık talep etmektedir. ...Ülkemin büyük dostu ve Büyük Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin samimi dostu olarak ben, aşağıda belirtmiş olduğum fikirleri size belirtmek istiyorum.

Dağlılar hürriyet arzulamakta, resmî toplantıları esnasında bu konuda yüksek sesle konuşmakta ve Sovyet hükümetinin, prensiplerine bağlı kalarak, onlara kaderlerini serbest bir şekilde tayin etme izni vereceğini ümit etmektedirler. Halkın haletiruhiyesini, bağımsızlık ve hürriyet aşkını, karakterlerinin temel çizgisi olan sadakat ve minnettarlığını hesaba katarak, kesinlikle söyleyebiliriz ki Moskova, kendilerine ümit ettikleri şeyi verdiği durumda, onlar dönerek, Sovyet Rusya Cumhuriyeti'nin gerçek dostu olacaklardır. Düşmanları, karışıklık yaratmak için uygun alan bulamayıp, başarısızlığa mahkûm olacaklarından dolayı, Sovyet hükümeti artık Kafkasya yönünden kendisine bir tehlike geleceğinden korkmaz. ...Aksi takdirde, Sovyet hükümeti bu talepleri reddedip, çarlık döneminde olduğu gibi, Kuzey Kafkasya'yı bir Rus eyaleti statüsünde tutmaya çalıştığı sürece, kanımca Antant taraftarları genel hoşnutsuzluk durumundan faydalananak yakın gelecekte ülkede büyük infialler kışkırtacaklar, bu durumda Kızıl Ordu yeni cephelerde mücadele etmeye mecbur olacaktır⁹¹.

Bekir Sami mektubunda, hem Kuzey Kafkasya'ya yönelik siyasetinde, hem de Bolşeviklerle olan görüşmelerde Türkiye tarafından ilerde kullanılacak olan iki faktörden söz etmektedir.

İlki bir ihtardı, “Antant taraftarları geçenlerde Şamil’in⁹² oğlu Kâmil Paşa'yı ve onun oğlu Sait Bey'i Beyrut'tan ça-

91 Bk. Aynı yerde, s. 14-15.

92 Konu, Kafkasya Savaşı (1817-1864) esnasında Kuzey Kafkasya'yı tek bir ortak “Kuzey Kafkasya İmamlığı” adında, İslamcı, din temelli bir devlet dahilinde birleştiren ve dağlıların savaşını yöneten İmam Şamil hakkındadır.

ğınışlar⁹³, ikincisi ise, “dostça” bir öneri, “Bence, dağlıların sempatisini kazanmak açısından, onlara Türkiye'ye göç etme izni verilmesi de yararlı olacaktır⁹⁴.”

Dağlılar arasında gerçekleştirdiği propagandaya gelince Bekir Sami, Büyük Britanya'nın, halifenin ülkesi olan Türkiye'ye düşman olduğu, halbuki “İslam'ın tek dostunun Sovyet Rusya olduğunu ve sadece Rusya'nın Kafkasya'da refah ve gelişme sağlayabileceğini” açıkladığı konusunda güvence verir⁹⁵.

G. Çiçerin'e yollanan bu mektup, Bolşevik Partisi ve hükümetin diğer üyelerine de yollanır. Sami, bu mektubu Çiçerin'in, Politbüro üyelerine takdim etme mecburiyetinin olduğu ve üyelerden bazılarının, Çiçerin'in Ermenistan politikasını onaylamadıklarını bilmekteydi⁹⁶.

Bekir Sami bu mektubuyla, Ermenistan ve Gürcistan sayesinde Müslüman faktörünü zayıflatmak konusundaki Çiçerin'in siyasi çizgisiyle ilgili varolan anlaşmazlık ve şüpheleri kuvvetlendirmeyi amaçlamaktaydı⁹⁷. Batı Ermenistan'ın

93 Bk. Aynı yerde, s. 14.

94 Bk. Aynı yerde, s. 16.

95 Bk. Aynı yerde, s. 15.

96 Bekir Sami'nin mektubu hakkındaki bilgiler, o an Moskova'da bulunmayan MK'nin diğer üyelerine de ulaştırılmıştı. Örneğin, İ. Stalin o dönemde Bakü'de bulunmaktaydı ve Çiçerin, 9 Kasım 1920 tarihli telgrafla kendisine, Kuzey Kafkasya'nın bağımsız olmasıyla ilgili Sami'nin önerisini ayrıntılı olarak bildirir. 16 Kasım tarihli cevabi mektubunda İ. Stalin, Bekir Sami'nin, mülkleri devletleştirilmiş olan Oset Kunduhov asilzade soyundan geldiğini belirterek, “Bekir Sami'nin tüm verileri topraklarını kaybetmiş olan Oset asilzadelerden elde edilmiştir, bu yüzden de Bekir Sami'nin bilgilendirilmiş olması tüm önemini kaybetmektedir, daha onun tüm verilerinin, Osetya'nın sadece küçük bir kısmıyla ilgili olduğundan ve tüm Osetya ve Kuzey Kafkasya'yla ilgili olmadığından artık bahsetmiyorum”, demektedir. (bk. RGASPI f. 558 (Stalina), op. 1, d. 5581, s. 1).

97 Kemalistlerin, özellikle de Bekir Sami'nin sunmuş olduğu görüşlerin, Bolşevikler arasında yayılmış olduğu, SSCB Dışişleri halk komiseri yardımcısı Lev Karahan'a, SSCB'nin Türkiye'deki elçisi Yakov Surits'in yazdığı 10 Ekim 1927 tarihli gizli mektuptan anlaşılmaktadır. Mektubun yazarı, 1920-1921 yıllarında Türkiye'ye yardım etmiş olmanın doğru veya yanlış olduğu sorusunu “biz bu yardım sayesinde, emperyalistlerin Kafkasya'mıza sirayet etmelerini

üç bölgesiyle ilgili taleplere karşı Kuzey Kafkasya sorununu öne süren Bekir Sami, artık Ermenilerin kalmadığı ve Rusların etki veya baskı uygulayabilecekleri etkin bir mekanizmadan yoksun oldukları Van, Muş ve Bitlis'e karşılık Türkiye'nin, Kuzey Kafkasya'da hem etki yapma, hem de ciddi sorunlar çıkarma imkânlarının bulunduğu konusunda Sovyet Rusya yönetimine üstü kapalı bir mesaj verir.

“Bağımsızlığa karşı bağımsızlık” formülüyle Bekir Sami, G. Çiçerin'in önerisini belli bir oranda önemsizleştirir⁹⁸.

Türk diplomasisi, G. Çiçerin'in önerisini önemsizleştirmek amacıyla bir diğer yöntem daha kullanır. Çiçerin'in siyaseti, Sovyet hükümeti tarafından onaylanmış olmayıp, Çiçerin'in yardımcısı L. Karahan, işçi-köylü müsteşarlığı halk komiserliği yardımcısı ve Rusya Olağanüstü Komisyonu yönetim üyesi V. Avanesov önderliğindeki Ermeni Komünistlerin etkisinin dışavurumu olarak takdim edilir⁹⁹. Bu strateji, 25 Ekim 1920 tarihinde Ankara'da Sovyet Rusya temsilciliği birinci sekreteri Upmal-Angorski ve Ankara hükümeti Dışişleri bakan yardımcısının görüşmesi esnasında kullanılır ve Türk diplomat, Çiçerin'in “beklenmedik önerisini”, “Karahan ve Avanesov'un şahsi etkisine” atfederek, “iyi Komünist olmakla birlikte, Ermenilere yönelik tehlikeli sempatiyelerinden sıyrılmadıklarını” belirtir¹⁰⁰.

Dikkati çeken husus, Türk tarihçilerin, özellikle de Doğan Avcıoğlu gibi “sol Kemalizm”in temsilcilerinin, 1921

engellemekteydik. Bu yardım, sadece Mili Kurtuluş Mücadelesine yönelik sempatiimizden dolayı olmayıp, bölgemizin askeri güvenliği açısından”, diye açıklamaktadır. (bk. AVP RF, f. 08, “Sekretariat Karahana”, op. 10, papka 38, d. 265, s. 27).

98 Bekir Sami, G. Çiçerin'e yazdığı gün olan 5 Kasım 1920'de, Berlin'de bulunan Enver Paşa'ya da bir mektup yollar ve Bolşeviklerle yaptığı görüşmeler ve Kuzey Kafkasya'ya gerçekleştirmiş olduğu ziyaret hakkında kendisine bilgi verir. Bu mektupta Enver'e, Anadolu sınırları dışında bulunan İslam dünyasında faaliyet göstermesini salık vermesi ilginçtir. (bk. Masayuki Yamauchi, a.g.e., ss. 118-119).

99 Bk. “TBMM Gizli Celse Zabıtları”, Cilt 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.160.

100 Bk. AVP RF, f. 04, “Sekretariat Çiçerina”, op. 39, papka 232, d. 52991, s. 2.

yılında Moskova görüşmelerine katılmış olan Rıza Nur'un tanıklığına atıfta bulunarak, Bekir Sami'nin Bolşeviklerle işbirliği yapmış olduğunu kabul etmeleridir¹⁰¹. Rıza Nur, “Çiçerin, Van'ı Ermenilere istemiş, Bekir Sami de, Yusuf Kemal de razı olmuş. Ancak ‘Önce Büyük Millet Meclisi’ne sorulmuş’ demişler. Bekir Sami, ‘Eğer Asetin’lere bağımsızlık verirsiniz, ben de Meclis’i razı edip Van'ı Ermenilere veririm’ demiş. Bunu Çiçerin’e sordum. Doğruladı. ... Bekir Sami, Rusya'ya gidince adını bırakmış ‘Prens Kondük’ olmuş. Rusya'da soruyorum, Bekir Sami deyince tanımıyorlardı. Ailesinin adı Kondük imiş ve prens imişler... Bu işten haberdar olduğum vakit içim ağladı. Türk için, Türk'ün eğitim ve ekmeğiyle büyümüş birini yine Türk parası ile Türk Devleti'ne kara gününde bir imdat olur diye gönderiyor. O, Türk'ün işini bırakıyor, kendi cinsi olan Asetin'lerin bağımsızlığı için çalışıyor. Amacı, oraya Prens olacak”, diye yazmaktadır¹⁰².

Rıza Nur, Moskova'daki görüşmelerle ilgili anılarının bir başka bölümünde, Bekir Sami'nin diplomatik çabaları konusunda “Bekir Sami'nin diplomatlığı uğursuzlukla doludur. Bu adam yeni Türkiye'nin ilk diplomatı ve bütün hasılatı muvaffakiyetsizlikten ibaret biridir. İşte bu ilanla onun hayatı bitmiştir”¹⁰³.

Bekir Sami'nin sonraları görevinden alınıp, tüm başarılarından dolayı suçlanmış olduğunu hesaba kattığımızda, hem Rıza Nur'un öfkesi, hem de işlemediği suçların Bekir Sami'ye mal edilmesi anlaşılmaktadır.

101 Bk. Doğan Avcıoğlu, “Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e”, Cilt I. İstanbul, Tekin Yayınevi, 1998, s.233-234. Bekir Sami, aynı sebepten dolayı Türkiye'deki Kuzey Kafkas cemaati arasında saygı görmemekte, sayısız uluslararası konferanslara katılmakla birlikte, tüm Çerkesler yerine, sadece kendi soydaşları Ossetler'in sorunlarıyla ilgilenmekle suçlanmakta, bu yüzden de cemaat tarafından “hem soydaşları, hem de Türkiye hakkında dengesiz politika izleyicisi” olarak anılmaktaydı. (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., ss. 81-82).

102 Rıza Nur'un bu tespitleriyle ilgili bk. Doğan Avcıoğlu, “Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e”, Cilt I. İstanbul, Tekin Yayınevi, 1998, ss. 233-234.

103 Bk. Dr. Rıza Nur'un “Moskova-Sakarya Hatıraları”. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1991, s. 121.

Bekir Sami'nin, görüşmeleriyle ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ayrıntılı bir şekilde rapor vermiş olduğu, Çiçerin'in önerisinin görüşüldüğü 16-17 Ekim 1920 tarihli, TBMM'nin gizli oturumunun kayıtlarından belli olmaktadır¹⁰⁴. Ermenistan'a Muş, Bitlis ve Van vilayetlerinden toprak verme konusunda Bolşevik yönetiminde varolan ihtilafın aksine¹⁰⁵, benzer önerinin, Ermenistan ve Yunanistan'a toprak tavizine karşı olan tüm milliyetçi hareketin özüne ters düştüğünden dolayı, Ankara hükümetinin tüm üyeleri bu konuda tek fikirdi.

Buna istinaden, G. Çiçerin'in talebi Kemalist hükümet tarafından tehlikeli bir eğilim olarak kabul edilir. TBMM hükümetinin Moskova elçisi Ali Fuat Cebesoy'un, anılarında yazdığına göre, "Eğer, Bolşeviklerin Van ve Bitlis teklifleri, çok muhtaç olduğumuz yardım keyfiyetinde bir pazarlık mevzuu olsaydı, bir müddet sonra Trabzon vilayetimizin Gürcüstan'a ilhakı ve hatta harp esnasında Rusyanın işgali altına düşmüş doğu illerimizin Rusyaya iadesi gibi teklifler karşısında kalacağımız şüphesizdi"¹⁰⁶.

Türkiye için, Misakı Milli içinde belirtilen bölgelere sahip olma sorunu hayati önem taşımaktaydı. Milletvekillerinin, kapalı oturumlarda yaptıkları ateşli konuşmaları bunun kanıtıdır. Bazıları, Bolşeviklerle işbirliği yapmaktan vazgeçme çağrıları dahi yapmışlardı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 16-17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumlarında milletvekilleri, Kuzey Kafkasya sorununu da görüşmüşlerdi.

Öncelikle, Moskova'ya gitmiş olan heyetin üyelerinden Yusuf Kemal, 16 Ekim 1920 tarihli oturumda yapmış olduğu açıklamada, Kafkasya'daki son olaylardan, özellikle Tür-

104 Bk. "TBMM Gizli Celse Zabıtları", Cilt 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921). Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, ss. 157 – 187.

105 Bolşevik hükümeti üyelerinden birçoğu, bu sorunun 1918 Brest-Litovsk Antlaşması'yla çözüldüğü inancındaydı.

106 Bk. Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 74.

kiye'nin yardımıyla Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra "Fakat yine Azerbaycan Türklerin uğruna kurban olmaya hazırdır. Yeni tekrar ederim. Türkiye dediğim vakit yalnız Türkleri murat etmiyorum. Rica ederim. Çünkü aynı sözleri şimali Kafkasyalılar da söylüyor", diye belirtmiştir¹⁰⁷.

17 Ekim 1920 tarihli oturumda, Palu milletvekili, Çerkes kökenli General Yusuf İzzet Paşa konuşmasında "Ermeniler hakkında Moskova Hükümetinin bu temayülü acaba nedendir?.. Acaba insanlar yalnız memaliki Osmaniye'de Türkiye'de mi katledilmişlerdir? En büyük katli Ruslar yapmıştır. Çerkeslerin, Dağıstan ahalisinin bilumum müslümanların katili Ruslardır. Tekmil şark aleminin en büyük katili Ruslardır. Ben bunda insani bir teklif görmüyorum" dedi¹⁰⁸.

Daha sonra, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya sorununun meclis tarafından neden görüşülmediğini sorar. Bu soruya cevap olarak Yusuf Kemal, Bekir Sami faktörüne değinerek "Yusuf İzzet Paşa Hazretleri Azerbaycan şimali Kafkasya'dan bahs olunmadığını söylediler. Şimali Kafkasya'dan bahs olunmamak imkanın haricinde idi. Çünkü başımızda şimali Kafkasyalı kadar ve şimali Kafkasya için düşünen bir zatı muhterem var. Fakat bugün burada mevzubahis olan şey son teklif hükümetin zannedirim"¹⁰⁹, demiştir.

Meclis oturumlarından sonra Mustafa Kemal, Türkiye'de Sovyet Rusya temsilciliği birinci sekreteri Upmal-An-gorski ile yaptığı görüşme esnasında, Çiçerin'in önerisinin, milletvekillerinin büyük kısmı tarafından olumsuz karşılandığı ve vekillerden birçoğunun Bolşeviklerin yardımlarından feragat etmelerini talep ettiklerini belirterek, bu sorunun kendisi tarafından görüşmeye konulduğu durumda ilişkilerin anında kesilmesi anlamına geleceğini açıklar.

107 Bk. "TBMM Gizli Celse Zabıtları", Cilt 1, 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921). Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 172.

108 A.g.e., s. 184.

109 A.g.e., s. 187.

Bu yüzden de kendisi bu adımı atmaktan kaçınıp, sorunu şahsen çözmeye söz verdiğini belirtir¹¹⁰. Ardından da, Rus-Türk antlaşmasını bu şartlarla imzalamayı reddettiğini açıklar¹¹¹.

Böylece, Ankara hükümeti, Ermenistan konusunda Bolşevik yönetimi içinde varolan görüş ayrılıklarını ve Kuzey Kafkasya sorunu ve TBMM'deki ortaklaşa sert duruşu kullanarak, Çiçerin'in Van, Bitlis ve Muş'un Ermenistan'a teslim edilmesi talebini Türk-Rus görüşmelerinden çıkararak ortadan kaldırmayı başarır.

1920-1921 Rus-Türk görüşmeleri esnasında Müslümanların, Kafkasya'dan toplu göçünün düzenlenmesi sorunu

Öncelikle Türkler olmak üzere, Müslümanların Balkanlar ve Kafkasya'dan Anadolu'ya iskânı konusundaki Osmanlı İmparatorluğu siyasetine, Türkiye Cumhuriyeti'nde de devam edilmiştir. Atatürk hükümeti, 1919-1922 Yunan-Türk savaşından hemen sonra, Balkanlarda yaşayan tüm Müslümanlara Türkiye'ye göç etme çağrısında bulunur¹¹², 1923 Lozan konferansında ise Yunanistan'la nüfus mübadelesi antlaşması imzalar¹¹³. Daha sonraki dönemde Balkanlar, Orta Asya'nın Türkçe konuşan bölgeleri ve Afganistan'dan Türkiye'ye kitlesel göçler gerçekleşir¹¹⁴.

Kemalist hükümet, Kafkasya'dan da göç düzenleyerek Anadolu'da, Yunan ve Ermenilerin imha edilmesi sonrasında ıssızlaşan bölgeleri Müslümanlarla doldurma siyasetine yönelik planlar yapar.

112 Bk. Kemal Karpat, a.g.e., s. 93.

113 Bk. "Crossing the Aegean, an appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey", Edited by Renee Hirschon. New York - Oxford, Berghahn Books, 2006, pp. 13-14.

114 Böylece, 12-31 Ağustos 1950 tarihlerinde Bulgaristan, 250 000 Türk'ü ülkesinden sürmüş, bu insanlardan 156 000'i Türkiye'ye sığınmıştır (bk. İsmail Soysal, "Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-1993)", İstanbul, EREN, 1993, s. 66).

110 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 53001, s. 3.

111 A.g.e.

Göç eden Müslüman nüfus, Ankara tarafından Kürt nüfusa bir denge unsuru olarak görülmekteydi. Mesela, 4 Şubat 1922 tarihinde Kâzım Karabekir resmen hükümete başvurarak "Van gölü etrafına, Kürtlük ve Ermeniliğe karşı Rusya'dan Türk muhacir celp ve iskanı teklif" etti¹¹⁵. Bu öneri onaylanıp, Dışişleri Bakanlığına ilgili direktifler verilerek, sağlık Bakanlığına, yeni yerleşim yerleri sağlama görevi verilir¹¹⁶.

Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye taşınmak isteyen Müslümanlara izin verilmesi ve kitlesel göç düzenleme önerisi Bekir Sami tarafından, Bolşeviklerle kurduğu ilişkiler çerçevesinde Çiçerin'e yönelik 5 Kasım 1920 tarihli gizli mektubunda dile getirilir¹¹⁷.

Sami, Sovyet Rusya'nın göç konusundaki duruşunu tespit etmek amacıyla, resmî ricayla akrabası olan 200 Asetin ailenin Türkiye'ye gitme izni için ricada bulunur. Çiçerin, 9 Kasım 1920 tarihli telgrafla Bakü'de bulunan İ. Stalin'e, Bekir Sami'nin önerisini iletir ve "bu konuda bir tehlike görmediğinden dolayı Dışişleri halk komiserliğinin bir itirazı yoktur. Görüşünüzü bildirmenizi rica ediyoruz" diye ekler¹¹⁸. İ. Stalin, 16 Kasım 1920 tarihindeki cevabi telgrafında, Bekir Sami'nin ricasına aynı şekilde olumlu cevap verir¹¹⁹.

Bu ilk denemenin olumlu neticesinden yüreklenen Kemalist hükümet, Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye Müslümanların kitlesel göçünün düzenlenmesi maddesini Şubat-Mart 1921 tarihlerinde Moskova'da gerçekleştirilen Rus-Türk antlaşmasının hazırlık görüşmelerinde, Türk tarafının antlaşma taslağına ekleyerek resmî öneri olarak sunar. Üstelik Rus-Türk antlaşması metni görüşülürken, başvuruda bulunan tüm Müslümanlara göç hakkı verilmesiyle ilgili 9.

115 Bk. Kazım Karabekir. "Günlükler (1906-1948)". Cilt 2. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 781.

116 A.g.e.

117 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 52991, s. 16.

118 Bk. RGASPI, f. 558, (Stalina), op. 1, d. 1992, s. 10.

119 A.g.e., d. 5581, s. 1:

maddenin ikinci kısmı, Rus heyetine önceden yazılı olarak verilmeyerek, sadece siyasi komitenin oturumunda dile getirilmiştir¹²⁰.

Türklerin düzenlemiş olduğu bu madde şöyle tasarlanmıştı, "bu maddeye istinaden, 1918'e kadar Rusya bünyesinde bulunmuş olan ve günümüzde Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti (RSSFC) tarafından Türkiye'nin egemenliği altında bulunan bölge olarak tanınan topraklarda yaşayanlar, bu antlaşma uyarınca Türkiye'yi terk etme ve mal varlıklarını beraberlerinde götürme veya karşılığında tazminat alma hakkına sahiptir.

Aynı haklar, Rusya'da yaşayan Müslümanlar için de geçerlidir ve onlar da engelsiz olarak Türkiye'ye yerleşme, mal varlıklarını götürme veya karşılığında tazminat alma hakkına sahiptir"¹²¹.

Çiçerin, Türk heyetinin önerisini gizli mektupla 8 Mart 1921 tarihinde Özel Komisyon'un bilgisine sunar ve ertesi günü hemen cevap alır. Bu belgenin önemini göz önünde bulundurarak mektubun temel içeriğini aşağıda takdim etmek istiyoruz.

"Nakil sisteminin çökmüş olup, doğrudan bağlantının olmadığından dolayı, Müslümanların Rusya'dan Türkiye'ye kitlesel göçü günümüzde fiilen imkânsızdır. Nakil sistemi-miz, savaş esirlerinin nakledilmesi sorununu dahi çözememektedir, bunun için obtantlar¹²² hakkında söz bile olamaz. Yakıt krizi ve ordunun terhis edilmesi, Müslümanların kitlesel göçünü akademik bir arzuya dönüştürmektedir. Diğer taraftan, göçü kabul ettiğimiz ve bu göç büyük boyutlara ulaştığı takdirde demiryollarının hijyen ve erzak durumu felakete dönüşebilir.

120 Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 52998, s. 43.

121 A.g.e.

122 Obtant = vatandaşlığını seçen.

RSSFC'nin Türkiye'yle yapacağı antlaşmada, Müslümanların göçü maddesinin, Müslümanların vazgeçilmez hakkı olarak kaydedilmesi, iç güvenlik açısından sorun yaratarak, fiziksel olarak gitme imkânından mahrum olan Müslümanlarla ilişkilerimizde gerginliğe yol açacaktır. Halk ekonomisi açısından da, RSSFC ile federatif bağ içinde olan Müslüman cumhuriyetlerde ekonominin çökmesine yol açacak, çünkü vatansızlar konusunda olduğu gibi, Müslümanlar da mal varlıklarını satıp, hemen hareket etmenin imkânsızlığını hesaba katmadan göç etmeye başlayacaklardır.

Son olarak ise, uluslararası ilişkiler açısından Türk tarafının antlaşma metnindeki Müslümanların göçüyle ilgili noktası, Türk hükümetine, Rusya'daki Müslüman vatandaşların haklarının hamisi ve temsilcisi statüsüyle içişlerimize karışma hakkı verir. Bu durum çok sayıda anlaşmazlık ortaya çıkararak Türklere, Müslümanların takibata uğradığı bahanesiyle her uygun fırsatta antlaşmayı yırtma imkânı verir. Tek kelimeyle, doğu siyasetimizin tüm geleceği Türklerin, hatta belki de Antant'ın iradesine bağlı olur, üstelik ilişkileri kesme konusundaki gerekçelerin tüm avantajlı kozlarını Türklerin eline vermiş olur.

RSSF'nin, antlaşmayı imzalaması için kitlesel göçü kabul etmekten başka çıkar yolunun bulunmadığı bir siyasi durum oluştuğunda (gerçi bunun sonucunda bir kâğıt parçasına dönüşeceğine rağmen), bu maddenin, ancak nakliye sorunu ile serbest dolaşımın tekrar düzene sokulmasından sonra gerçekleşmesini ileri sürerek veya süre koyarak, antlaşmanın imzalanmasından iki üç yıl sonra yerine getirilmesi için çekinceler koymanızı rica ederim"¹²³.

Rus heyeti, Özel Komisyon başkanı F. Djerzinski'nin fikrini aldıktan sonra, Rus-Türk siyasi komitesinin 12 Mart 1921 tarihli oturumunda, Rusya'dan Müslümanların göçü konusundaki kendi seçeneğini takdim eder. Bu seçenekte,

Türk heyetinin önermiş olduğu madde tamamen çıkartılmıştır. Rus heyeti öncelikle Müslümanların kitlesel göç talebini reddeder ve sadece cevabi seçeneğindeki 4. maddede "1918 yılına kadar Rusya'nın bir bölümünü teşkil eden ve bu antlaşmayla Türkiye'ye bırakılan bölgelerin sakinleri, mal varlıklarını veya karşılığını yanlarına alarak Türkiye'yi terk etme hakkına sahiptir", diye belirtir¹²⁴.

Müslümanların, kitlesel olarak Rusya'dan Türkiye'ye göçü sorunu, siyasi komitenin 14 Mart 1921 tarihli oturumunda ve Yusuf Kemal'in başkanlığında ele alınır.

Rus heyeti, prensip olarak itiraz etmediğini, fakat Müslüman ahaliye hemen Türkiye'ye göç etme izni verildiği takdirde, kendilerini devrim mağduru olarak kabul eden tüm varlıklı unsurların, hemen Rusya'yı terk etme talebinde bulunacaklarını, bunun ise Rusya'da nakil vasıtalarının o günlerde bulunduğu durum açısından sayısız zorluk yaratacağını belirtir¹²⁵.

Ayrıca, ilgili özerk cumhuriyetlere sormak gerektiği de açıklanır. Konuyla ilgili karar alındığı takdirde, Rusya ve Türkiye arasında bu konuyla ilgili özel bir antlaşma imzalanmanın mümkün olabileceği de eklenir¹²⁶.

Türk heyeti, buna cevap olarak kesinlikle Rusya veya özerk cumhuriyetler için zorluk yaratmak niyetinde olmadığını, sadece Rusya ve Türkiye'deki Müslümanların refahının söz konusu olduğunu, yukarıda belirtilen zorlukların üstesinden gelindikten sonra Rusya'nın bu sorunu görüşerek, Müslümanların vatana dönüşlerine izin vermesi gerektiği açıklamasıyla yetindiğini belirtir¹²⁷. Böylelikle Türkiye, Batum bölgesiyle ilgili madde haricinde, diğer taleplerinden vazgeçer¹²⁸.

¹²⁴ A.g.e., d. 52997, s. 38.

¹²⁵ Bk. Ermenistan Cumhuriyeti Milli Arşivi (ECMA), f. 113, dosya 3, b. 23, s. 118.

¹²⁶ A.g.e.

¹²⁷ A.g.e.

¹²⁸ A.g.e.

¹²³ Bk. AVP RF, f. 04, "Sekretariat Çiçerina", op. 39, papka 232, d. 52992, s. 25, 25 ob.

Bu görüşmelerin sonucunda 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan antlaşmada, göçle ilgili madde olarak Rus heyetinin karşı önerisi aşağıdaki şekilde yer alır. “XII. madde. 1918 yılından önce Rusya’ya bağlı iken, üzerinde Türkiye’nin egemenlik hakkı olduğu Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümetince işbu Andlaşma ile kabul olunan topraklar halkından her isteyen Türkiye’yi özgürce terkedebilecek ve eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte götürebilecektir. İşbu Andlaşma ile Türkiye tarafından egemenlik hakkı Gürcistan’a terkedilen Batum arazisi halkından her kimse de özdeş hakka sahiptir”¹²⁹.

16 Mart 1921 tarihli Rus-Türk antlaşmasında göç konusunun benzer şekilde çözüme ulaştırılması, aynı yılın Ekiminde gerçekleştirilen Kars konferansı esnasında veya daha sonra, Müslümanların Rusya’dan kitlesel göçü sorununun ortaya konulmasından Türkiye’nin vazgeçtiği anlamına gelmemektedir. Rusya’dan Türkiye’ye Müslümanların kitlesel göçünü düzenleme önerisi sürekli olarak Türk diplomasisi tarafından ortaya atılmıştır. Anadolu’ya yerleştirilmiş olan göçmenler ise, hem Türkiye’nin iç istikrarının güçlenmesi, hem de dış siyasette Rusya üzerinde baskı unsuru olarak kullanılma konusunda pay sahibi olmuştur.

Moskova’dan dönen Türk heyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 13 Eylül 1921 tarihli gizli celsesinde Moskova konferansı ile ilgili ayrıntılı bir rapor sunmuştur. Meclisin oturumunda Kars konferansının amaçları ve hazırlık çalışmaları takdim edildikten sonra konferansta öngörülen gelişmelerle ilgili görüşme yapılır¹³⁰.

Heyet üyeleri, 16 Mart 1921 tarihindeki Rus-Türk antlaşmasının son maddesi ve Rusların Ermenistan üzerinde gösterdikleri tüm baskıya rağmen konferansın Türkiye için arzu

129 Bk. AVP RF, f. 04, “Sekretariat Çiçerina”, op. 39, papka 232, d. 52997, s. 46.

130 Bk. «TBMM Gizli Celse Zabıtları». Cilt 2, 17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1337 (1922). Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, ss. 226 – 229.

edilmeyen yönde gelişeceği kaygısını taşımaktaydı, bu yüzden de, tüm karşılaşılabilecek sorunlara karşı, Sovyet cumhuriyetleri heyetlerini zor durumda bırakacak sorunlar ortaya koymak niyetiyle, Türk diplomasisinin cephaneliğinde bulunan tüm silahları kullanmayı önerdiler¹³¹. Bu sorunlardan biri de, Kafkasya Müslümanlarının kitlesel göçü konusuydu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde, bir sonraki konferansın hazırlığı ve sunulacak sorunların görüşülmesi üzerine çalışılırken, aynı gün G. Çiçerin, Trabzon’daki RSSFC temsilcisi Natsarenus’a yazdığı gizli mektupta “Kars konferansının dolaysız sorunları zor değil gibi gözüküyor. Moskova Antlaşması temelinde Kafkasya cumhuriyetleriyle de antlaşma imzalamak gerekiyor. Bu arada dostumuz Türklere, bizim burada verdiğimiz tavizlerden fazlasını almaya izin vermemek, diğer taraftan ise Türklerin zor durumunu, onlara zarar vermek amacıyla kullanmamak gerekir. Yönelimimiz kesin olmalı. Moskova konferansında karara bağlanan konular geçerlidir, biz artık Türklere burada verdiğimiz tavizden fazla verecek bir şeyimiz yok, ne toprak açısından, ne de herhangi bir hak konusunda. Ama Moskova Antlaşması çerçevesinin haricinde de Türklerden fazlasını kopartmayacağız”¹³².

Böylece, iki tarafın yaklaşımındaki fark belirgin olmaktadır. Rus tarafı Moskova Antlaşmasına tamamen bağlı çalışırken, Türkler, imkânlar dahilinde Moskova Antlaşması’nda kaydedilenden fazlasını ele geçirmeyi düşünmekte, hatta Ermeni heyetinin Ani harabeleri bölgesinin iadesi ve Koğb¹³³ tuz madenlerinin kullanım hakkı taleplerine karşı, çoktan

131 Örneğin Rıza Nur, Türk savaş esirlerinin Bakü’de kurşuna dizilmesinin, Türk Komünist Mustafa Suphi tarafından organize edildiğini ileri sürerek, tazminat talep edilmesini önerir. (bk. «TBMM Gizli Celse Zabıtları», Cilt 2, 17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1337 (1922). Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 231).

132 Bk. AVP RF, f. 0148, Referentura NKİD po Zakavkazyu, op. 5, papka 10, d. 80, s. 6.

133 Günümüzde, Igdir ili, Tuzluca kasabası.

tartışılıp karara bağlanmış olan sorunları dahi bir kez daha gündeme getirmeye çalışmaktaydı. Türk heyeti, benzer sorunlar arasında Kars konferansının daha ilk günlerinden itibaren, tüm Müslümanlara Türkiye'ye göç etme hakkı verilmesini talep eder¹³⁴.

Türkiye'nin, Müslümanların Kuzey Kafkasya'dan kitleler halinde Türkiye'ye nakledilmesi konusundaki önerisi şöyle formüle edilmekteydi. "Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri, topraklarında yaşayan Müslümanlardan, Türkiye'ye göçmek isteyenlere engel olmayacaklarını garanti etmekte, Türkiye de, bu cumhuriyetlerin milletine ait olup, belirtilen cumhuriyetlere göç etmek isteyenlerin göçü konusunda benzer sorumluluğu üzerine almaktadır. Benzer unsurların, vatandaşı olmak istedikleri ülkeye göçü, o ülkenin hükümetine bağlıdır"¹³⁵.

Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetleri heyetinin başkanı Ganetski, 5 Ekim 1921'de Çiçerin'e yolladığı telgrafta, Müslümanların Türkiye'ye göçüyle ilgili bir projenin Türkler tarafından takdim edildiğini belirterek¹³⁶, bu öneriyi kendisinin reddettiğini, fakat takas edilecek bölgelerdeki halkın nakliyle ilgili, antlaşmanın 14. maddesinin görüşülmesinin Türkler tarafından bir günlüğüne ertelendiğini bildirir¹³⁷. Müslümanların göçü sorunu 6 Ekim 1921 tarihinde, konferansın oturumundan önce, Kâzım Karabekir'in ricasıyla Ganetski ile yapılan özel görüşme esnasında ele alınıp, aynı gün içinde yapılan oturumda son halini alır. Ganetski'nin belirtmiş olduğu gibi "Biz onları tenkit edip kesinlikle reddettik ve Türkler önerilerini nihai olarak geri çektiler"¹³⁸.

Kars konferansına katılan Ermenistan heyetinin başkanı Miravyan, aynı gün içinde Ermenistan hükümetin başka-

134 A.g.e., d. 15.

135 Bk. ECMA, f. 113, dosya 3, b. 23, s. 49.

136 A.g.e., s. 48.

137 A.g.e.

138 A.g.e., s. 50:

nı Myasnikyan'a gönderdiği telgrafta "Türkler, Gürcistan konusunda da taviz veriyorlar, fakat karşılığında yüzüstüce Transkafkasya'dan Müslümanların serbestçe Türkiye'ye göçünü talep ediyorlar, fakat reddedildi", demektedir¹³⁹.

Kars konferansında, Türk heyeti tarafından Müslümanların göçü sorununun ortaya atılmasının ardında, Bolşeviklerin Moskova Antlaşması'nda belirtilmiş olan maddeden feragat edeceği ümidinden ziyade, bir koz olarak kullanılması niyeti yattığından dolayı, Sovyet heyetinin göçmenler konusundaki "başarısı" gerçekte Türk heyetinin yenilgisi anlamına gelmemekteydi. Bu durum, Kâzım Karabekir'in günlüğündeki kayıttan da anlaşılmaktadır. "7 Ekim 1921 Cuma. Konferansta aff-ı umumi ve muhacirinin kabulünü münasip bir tarzda hallettik. Fakat Gümrü şimendifer malzemesi meselesi uzun münakaşalara mucip oldu"¹⁴⁰.

Türkiye'nin, farklı göçmen kitleleri kabul etmesinden ziyade, Müslümanların kendi kontrolü altında düzenli kitlesel göçünü tertiplemekle ilgilendiği, Ahmet Muhtar tarafından 9 Mart 1921'de G. Çiçerin'e yollanan telgrafta kanıtlanmaktadır. "Kafkasya'da vuku bulan askerî operasyonlar sonucunda Müslüman ahali zarar görüp, büyük kaçak kitlelerinin Türkiye'ye geçmesi, Türk kamuoyunun Bolşeviklere yönelik yaklaşımını menfi etkileyip, Türk hükümetini zor durumda bırakabilir"¹⁴¹.

Kafkasya'dan kitleler halinde Müslüman göçü düzenleme sorunu, Kars Antlaşması imzalandıktan sonra da Türkiye'nin siyasi gündeminden düşmez. Türk diplomasisi, uygun fırsatları kullanarak, farklı yıllar ve seviyelerde bu sorunu ortaya atmıştır.

Böylelikle, 18 Kasım 1926 tarihinde SSCB Dışişleri halk komiseri G. Çiçerin'le Odessa'da yaptığı müzakereler

139 A.g.e., s. 57:

140 Bk. Kâzım Karabekir. "Günlükler (1906-1948)", Cilt 1. İstanbul, YKY, 2009, s. 755.

141 Bk. AVP RF, f. 132, Referentura po Turtsii, op. 4, papka 5, d. 8, s. 18.

esnasında Türkiye Dışişleri bakanı Tefik Rüşti Aras, Ermenistan'ın bazı bölgelerinde Müslümanların gizemli "takibatını" ortaya atarak, iki çözüm önerisi getirir, ya Sovyet yönetimi "Türklerin Ermenistan'daki varlığı arzulanmamaktadır" diyecek ve biz düzenli bir şekilde onların nakliyesini tertipleyeceğiz veya Türklerin baskıya uğramamaları konusunda çalışmalar yapacaktır"¹⁴². Sovyet Ermenistan'da yaşayan Müslüman ahalinin (Azeriler) bir kısmının, 1918-1925 yıllarında Türkiye'ye göç etmiş olduğunu belirtmek gerekir¹⁴³, Tefik Rüşti tarafından ortaya atılan bu konu ise 1925 Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılması akabinde yapılmıştı ve Türk hükümeti doğu bölgelerindeki Kürt etkisini azaltmak için bölgeye, özellikle de SSCB sınırı boyunca Türk unsurları yerleştirmek niyetindeydi.

Türkiye'yle imzalanan antlaşmalarda Kafkasya Müslümanlarına kitlesel göç hakkı tanıma konusunda özel bir madde olmamakla birlikte, bu durum benzer bir göçün düzenlenmesine engel olmamıştır. Fakat bu göç, Kemalist hükümetin planladığı oranlara ulaşmamıştır. Dağlılar 1919-1927 yıllarında küçüklü büyüklü gruplar halinde Türkiye'ye göç etmiş, en büyük göç dalgası ise 1919-1925 yılları arasında gerçekleşmiştir.

Dağlıların 1919 başlarındaki göçü Deniken'in ordusunun ileri hareketiyle bağlantılıdır, aynı yılın Temmuzunda, Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti'nin düşüşünden sonra ikinci göç dalgası meydana gelir.

¹⁴² Bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 8, papka 13, d. 39, s. 22.

¹⁴³ Bk. Lowell Bezanis, Soviyet Muslim emigres in the Republic of Turkey. «Central Asian Survey», vol. 13, N 1, 1994, p. 65. Türkiye'deki etnik gruplarla ilgili kitabın yazarı Peter Andrews, Kars'ta yaşayan Azerilerin büyük bir kısmının 1920-1925 yıllarında Sovyet Ermenistan'dan gelmiş olduğunu belirtmektedir. (bk. Peter Alford Andrews. "Türkiye'de Etnik Gruplar", İstanbul, Tüzmazanlar Yayınları, 1992, ss. 96-103). Bununla birlikte, 1921-1922 yıllarında ters istikamette bir göç de söz konusu olmuş, 1918-1920 yıllarında Ermenistan'dan Türkiye ve İran'a göç etmiş olan Azeriler Zangibasar, Sisian ve Kapan bölgelerine geri dönmüşlerdir (bk. «Bejenci 1918-1920, 1948-1952, 1988-1989». Baku, «Gyanjlik», 1992, s. 124, 215, 432).

Üçüncü ve esas kitlesel göç 1920 yılında Kuzey Kafkasya'da Sovyet rejiminin tesisiyle ilgilidir. Her halükârda, Türk hükümeti göçü teşvik etmekte ve yeni sürgün gruplarını kabul etmeye hazır olduğunu bildirmekteydi. Böylece Türk gazeteleri, Kafkasya'dan Anadolu'ya 80.000 mülteci geleceği ve göç siyasetine büyük önem veren hükümetin, bu göçmen kitlelerini kabul edecek gerekli önlemleri almış olduğu haberini Kasım 1926'da yayınlamaktaydı¹⁴⁴.

Türkiye'de yayınlanan "Akşam" gazetesi 8 Aralık 1926 tarihinde yayınladığı "SSCB'nden kaçan Müslümanlar" başlıklı makalede, "vatandaşlık kayıt merkezleri, vatandaşlık elde etme dilekçeleriyle dolu. Özellikle, varolan yaklaşıma istinaden, Kafkasya ve Kırım'dan göç eden Müslümanların dilekçeleri geciktirilmeden kabul edilmektedir", denmektedir¹⁴⁵.

Daha sonraki yıllarda küçük ve büyük gruplar halinde gelen göçmenler, Kemalist hükümet tarafından, genelde Kürtlerle meskûn vilayetlere yerleştirilmekteydi¹⁴⁶.

Göç planlı olmadığından dolayı, 1920-1927 yılları arasında Kuzey Kafkasya'dan göç ederek Türkiye'ye yerleşenlerle ilgili kesin bilgiler mevcut değildir. Göçmenler, farklı yollardan Türkiye'ye gelerek, dünyada vuku bulan farklı siyasi olaylardan dolayı birkaç kere ülkeden ülkeye geçmekteydi¹⁴⁷. Bu sebepten dolayı, farklı kaynaklarda birbirleriyle

¹⁴⁴ Bk. AVP RF, f. 132, Referentura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 34, s. 241.

¹⁴⁵ A.g.e., s. 375.

¹⁴⁶ Ermeni-Kürt ilişkilerini inceleyen Ermeni araştırmacı Garo Sasuni, "Türkiye hükümeti, daha 1927 yılında 100.000 Türk'ü doğu vilayetlerine yerleştirme kararı almış ve bu konuyla ilgili bir milyon liralık bir bütçe ayırmıştı. Hükümet, 50.000 Türk'ü Kafkasya'dan, 15 000'i Suriye'den, 5 000'i Kıbrıs'tan ve 30 000'i de farklı yerlerden getirmeyi planlamıştı. Daha sonra, Ararat'ın faaliyetleri sayesinde (Kürt "Hoybun" teşkilatı ve Daşnaksutyun partisi tarafından düzenlenen 1927 Ararat ayaklanması) bu plan suya düştü", demektir. (bk. Garo Sasuni, "20-30'lu yılların Kürt hareketi ve E.D.F.'nin rolü", "Ermeni Devrimci Federasyonu Daşnaksutyun tarihi" kitabında, cilt IV - 1918-1992. Atina, 1995, s.245 (Erm.)).

¹⁴⁷ Yaygın bir görüşe istinaden, iç savaş sonucunda yaklaşık 500 000 kişi Rusya'dan Türkiye'ye göç etmiştir. 1920'lerin ortalarında, Rusya'dan İstanbul'a yerleşenlerin sayısı yaklaşık

çelişkili veriler yer almakta, birkaç yüzden birkaç yüz bine kadar sayılar belirtilmektedir. Örneğin, tarihçi Ramazan Traho'nun yazdığına göre "Kafkasya'nın Bolşevikler tarafından işgali sonrasında, 1917-1922 yılları sürgünlerinin sayısı 500-600'ü bulmaktaydı"¹⁴⁸. "1917-1922 yılları sürgünleri, iç savaş esnasında Bolşeviklerin şiddetinden korkarak Kafkasya'dan kaçan, beyaz Rus ordusunda hizmet etmiş Çerkes asker ve subay ailelerinden oluşmaktaydı"¹⁴⁹. Lakin 1917-1922 yılları mültecileri tabii ki salt asker kitleleriyle sınırlı değildi.

Bunun haricinde, sadece Kuzey Kafkasyalılarla ilgili olmayıp, genel göçmenlerle ilgili olan Türk resmî verileri vardır. Buna göre, mübadeleyle ilgili Lozan konferansı kararlarına istinaden Yunanistan'dan ve Balkanlardan Türkiye'ye göç etmiş olanların sayısı 400.000 Müslüman'dan oluşmaktaydı¹⁵⁰.

Türkiye Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1928 yılında yayınlamış olduğu verilere istinaden 1921-1928 yılları arasında Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye göç edenlerin toplam sayısı 463.534 kişiden oluşmaktadır¹⁵¹. 1923 yılında 12 milyon olan Türkiye nüfusu, 1927 yılında nüfus değişimi ve göç sayesinde 13,6 milyona ulaşmıştı¹⁵².

Muhacirlere ve mübadele edilen insanlara 1923-1934 yılları arasında 6.000.000 hektar toprak dağıtılmış, Balkan-

olarak 400 000 kişi olup, bunların büyük bir kısmı Avrupa ülkelerine göç etmek için kaydolmuştu. Daha sonraki süreçte bu insanların büyük bir kısmı Avrupa'ya yerleşme izni elde etmiştir (bk. Elena Solnceva, "Gus s ayvoy. Kak beloemigranti vstreçali noviy god v Stambule" (www.svobodanews.ru/articleprintview/371493.html).

148 Bk. R. Traxo. "Çerkesi (Circassians – Northern Caucasians)". Nalçık, 1992, s. 118. Bu kitap ilk olarak Münih'te, 1956 yılında yayınlanmıştır. "Çerkesler Bir Orta Asya Yolculuğu Türkçe Çev. Gülten Kangal 2007 Belge Yayınları

149 A.g.e., s. 120.

150 Bk. «Örnek Köyün Kurulması» (www.etimesgut.bel.tr).

151 Bk. H. Yıldırım Ağanoğlu. "Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi – Göç" İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2001, s. 280.

152 A.g.e.

lar, Kafkasya, İran, Suriye ve Irak'tan göçen 58.027 aileye (284.332 kişi) on yıllık süre içinde karşılıksız olarak 40.962 ev, 6.321 arsa ve 1.567.472 dönüm toprak teslim edilmişti¹⁵³.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de gerçekleştirilen nüfus sayımlarını belirtmekte yarar vardır. İlk sayımlar Türk, Kürt, Çerkes, Çeçen, Abhaz, Arap gibi, etnik aidiyete göre yapılmakta olmasına rağmen, bu veriler genel Müslüman kitlesini gösterdiğinden dolayı geniş toplum katmanlarına açıklanmamaktaydı¹⁵⁴. Daha sonra, 1970'li yıllara kadar gerçekleştirilen nüfus sayımlarında etnik unsurların sayısı hakkında kesin bir fikir elde edebilmek niyetiyle soru kâğıtlarına "evde konuşulan dil" satırı eklenmişti¹⁵⁵. Burada dikkati çeken husus, "anadil" yerine "konuşulan dil" formülasyonuydu, çünkü birçoğu, İstanbul'da yaşayan Yahudiler gibi temkinli davranarak, anadil olarak Türkçeyi belirtmekteydi. Türkleştirme siyasetinin en önemli unsurlarından birinin, Türkçenin yaygınlaştırılması olduğundan dolayı, bu yaklaşım, asimilasyon derecesini ölçmeye imkân sağlamaktaydı, evde farklı bir dilin konuşulması ve bu dilin çocuklara öğretilmesi ise, asimilasyon siyasetine direnç anlamına gelmekteydi¹⁵⁶.

Bununla birlikte, 1990'lı yıllara kadar yapılan Türk resmî sayımlarında göçmen Çerkeslerin sayısının siyasi sebeplerden dolayı az gösterilmeye çalışılmış olduğunu belirtmek gerekir.

Lakin önemli olan, 1920'li yıllarda Türkiye'ye göç eden dağlıların kesin sayısından ziyade, göç edenlerin siyasi açıdan aktif, eğitilmiş, siyasetle ilgilenme tecrübesine sahip ve yurtdışında siyasi mücadeleyi sürdürmeye kararlı olmalarıdır¹⁵⁷. Bu bağlamda dikkat çeken husus, "Rus emigrasyon

153 A.g.e.

154 Bk. Fuat Dündar. "Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar". İstanbul, Doz Yayınları, 1999, s. 25-26.

155 A.g.e., s. 50.

156 Bu yaklaşımın temelinde, Atatürk'ün "Türk Milletindenim diyen insan her şeyden evvel Türkçe konuşmalıdır", sözü yatmaktadır (a.g.e.).

157 Sürgün dağlıların 1917 yılı sonrasında sayıca az, fakat siyasi açıdan aktif olduğu, konuya

veya muhacereti” anlayışının şekillendiği merkezlerden birinin İstanbul olmasıdır¹⁵⁸. “Beyaz” dağlılar, genç cumhuriyetin yeni şekillenen özel teşkilatının dikkatinin merkezinde bulunduğundan dolayı, Türkiye yöneticileri onların sayısı ve yerleşim yerleri hakkında şüphesiz kesin verilere sahipti.

Mülteciler içinde farklı katmanların yüzdeleri sorunu, 1920-1927 yıllarında Kuzey Kafkasya’dan gerçekleşen göç açısından önemli bir sorundur, çünkü onların siyasi faaliyetleri, oluşturulan kuruluşların içeriği ile, Rusya’dan gelen diğer halklara mensup sürgünlerle işbirliği konusunda duruşları, bununla ilintilidir. Örneğin, Oset (Asetin) mülteciler içinde asker oranı büyüktü. Bunun nedeni, 1917 devrimine kadar çarlık ordusunda üç binin üzerinde Osetyalı subay olmasıydı. Bu insanların büyük bir bölümü 1918-1920 yıllarında beyaz Rus ordusu içinde Bolşeviklere karşı savaşmıştı¹⁵⁹. Çok sayıda Oset, Kazaklarla birlikte göç etti¹⁶⁰. Türkiye, o dönemde Bolşevik hükümetten yardım almaya niyetli olduğundan dolayı, göçmenlerin yerleştirilmesi konusunda gerekli olan desteği göstermedi ve göçmenler, 1921 sonbaharından itibaren Türkiye’yi terk etmeye başladı¹⁶¹.

Çeçen, Kabardin ve İnguş mülteciler arasında siviller, yani Dağlılar Cumhuriyeti’nin eski memurları çoğunluk teşkil etmekteydi¹⁶². Ülkelerin Sovyetleşmesi sonrasında yüksek rütbeli askerler tutuklanıp, kısmen kurşuna dizildiğinden

ilgili tüm bilim adamları tarafından vurgulanmaktadır (bk. örneğin, Lowell Bezanis, ibid, p. 63)

158 Ibid.

159 Bk. «Osetinskaya emigratsiya v 1920-30 godax». “Kavkazskiy uzel”, 29 marta 2009 (www.kavkaz-uzel.ru/articles/152276/?print=true).

160 A.g.e.

161 A.g.e.

162 A. Avtorhanov’un belirttiğine göre, içlerinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti cumhurbaşkanı Tapa Çermoev, parlamento başkanı Vasan-Girey Cabağı, Çeçen ulusal konseyi başkanı İbrahim Çulikov, General Safarbi Malsagov ve İnguş tümeni komutanı Sozurko Malsakov ve diğerleri gibi, Sovyet rejimine karşı sürdürdükleri mücadelede yenilen Çeçen-İnguş aydınları, Kuzey Kafkasya’yi terk etmeye mecbur olur (bk. A. Avtorhanov, a.g.e., s. 26).

dolayı Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlı mülteciler arasında da sivililer çoğunlukta idi.

Son olarak, Kafkasyalı siyasi mültecilerin Türkiye’deki sayısında, farklı dönemlerde görülen iniş çıkışların sebeplerini belirtmek gerekir.

Kuzey Kafkasya’dan göçen 1920’li yılların göçmenleri, ilk aşamada Türk toplumuna entegre olma veya Türkiye’yi vatan olarak görme eğiliminde değildi. Bu devlet sadece geçici bir sığıma yeri ve Sovyet rejimine karşı mücadelede müttefik olarak kabul edilmekteydi.

Bu yüzden de, siyasi duruma bağlı olarak, Polonya veya Almanya gibi kendileri için daha elverişli şartlara haiz olan ülkelere yerleşiyorlardı.

Mülteci liderlerinden birçoğunun, Türkiye’deki Kuzey Kafkasya cemaati içinde şekillenen “dönüş” hareketinin önderleri olması tesadüf değildir¹⁶³. “Eski” ve “yeni” cemaatlerin temsilcilerinin kimlikleri, siyasi yönelimleri ve Türkiye’de gelişen süreçlere katılımları konusundaki faaliyetleri arasında olan farklılıklar, sonraki dönemlerde daha belirgin bir şekilde kendisini göstermeye başladı¹⁶⁴.

Bazı bilim adamları, Türkiye’deki Kafkas göçmenlerinden müteşekkil “yeni” Çerkes cemaati içinde de iki akıma dikkati çekerek, bunları “siyasi açıdan faal unsurlar” olarak adlandırmaktadır. “1. 1920’li yılların başında Türkiye’ye yerleşen ve Rusya’daki iç savaş esnasında ortaya çıkan kısa ömürlü Türk veya Kuzey Kafkasya devletleri ile ilgili Müslüman milliyetçiler, 2. Nazi Almanya’sında görev yapan ve

163 “İdeolog” terimini kullanmaktan imtina etmemizin sebebi, dönüş ideolojisinin, Kafkasya savaşları sonrasındaki “büyük göçten” hemen sonra, Kafkasya’da doğmuş olan nesil arasında oluşarak, bu grubun asimile olmamasına yardımcı olduğudur, bu durum Türkiye’deki Kuzey Kafkasyalı aydınların birçoğu tarafından da belirtilmektedir. (bk. İzzet Aydemir. a.g.e., s. 5).

164 Aşağıda belirtileceği üzere, bu durum hem oluşturulan Kuzey Kafkasyalı teşkilatlarında, hem de Türkiye’deki “Çerkes” basınında kendisini göstermiştir.

1948 yılından sonra Türkiye'ye yerleşen, lejyonun¹⁶⁵ eski elemanları¹⁶⁶. Sovyet Müslümanlarının muhaceret sorununu inceleyen Lowell Bezanis, birinci grubun hem siyasi mücadele tecrübesi, hem de eğitim ve uzmanlık yetenekleriyle göze çarptığından dolayı, bir elit oluşturduğunu belirtmektedir¹⁶⁷.

165 İkinci Dünya Savaşı esnasında Wehrmacht bünyesinde oluşturulan Müslüman birliklerin, Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı lejyon üyeleri.

166 Bk. Lowell Bezanis, ibid, p. 63.

167 Ibid.: Elitten bahsederken, XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda asillerin önemli bir kısmının Kuzey Kafkas kökenli olduğunu belirtmek gerekir (bk. Leyla Açıba. Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları. İstanbul, L and M Yayınları, 2004). Bu durum, Türk edebiyatında da yansımaları bulmuş, tanınmış Türk mizah yazarı Aziz Nesin, "Futbol kralı" romanında, asilzade kökenli bir aileyi hicvederek, ailenin Çerkes kökenini ve sarayda eğitim almış olduğunu vurgulamıştır (bk. Aziz Nesin. Korol futbola. İzbraniye proizvedeniya. M., «Xudojestvenaya literatura», 1985, c. 55).

1921-1922 yılları arasında Kuzey Kafkasya'da hüküm süren durum ve Kuzey Kafkas mültecilerinin Türkiye'de kurdukları ilk siyasi teşkilatlar

Türkiye, 1919-1922 yıllarında Kuzey Kafkasya'da gelişen olaylara doğrudan veya dolaylı olarak katılmaktaydı. Bazı durumlarda, örneğin Kuzey Kafkasya'da ve Türkiye'de Said Şamil'in faaliyetleri veya 1921 yılında Nuri Paşa tarafından Ağdam ve Gence'de¹⁶⁸ kışkırtılan karışıklıklar olayında görüldüğü gibi Türk yöneticilerinin katılımı daha belirgin ortaya çıkmakta, diğer durumlarda ise, örneğin 1920-1921 yıllarındaki Necmettin Gottsinski'nin ayaklanması esnasında, Türkiye tabii müttefik olarak kabul edilmekteydi.

Türkiye'nin o dönemde yürütmüş olduğu Kafkas politikası, yukarıda belirttiğimiz gibi, Kuzey Kafkasya'da mümkün olduğu kadar sık körüklenen başkaldırıları ve istikrarsızlık durumunun korunmasının, Türkiye açısından elverişli olması üzerine kuruluydu. Kemalist hükümetin, Kafkasya'da Sovyet rejiminin kurulmasını mecburen kabul etmiş olmasına ve hatta kısmen de bu rejimin sağlanmasına destek vermesine (bunun en belirgin örneğini, Azerbaycan

168 Nuri Paşa, 1921 yılında Enver'in komplosuna katılmakla suçlanarak, M. Kemal hükümeti tarafından Anadolu'dan sürülür ve Azerbaycan'a geçer (bk. AVP RF, f. 132, Referentura po Turcii, op. 1, papka 1, d. 18, s. 39).

ordusunda görev yapan Türk subaylar ve hükümetteki Türk danışmanların Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi konusunda oynadığı rolde görülmektedir¹⁶⁹) rağmen, Sovyet rejimi için Kafkasya'da mümkün olduğu kadar çok engel yaratma siyaseti, Sovyet egemenliğinin Kafkasya'da istikrarlı ve sağlam olmasına Türkiye'nin taraftar olmadığı gerçeğinde yatmaktadır. Kuzey Kafkasya'nın bölünmüşlüğü ve süregelen infial ocaklarına dönüşmesi uzun vadede Türkiye'nin çıkarlarına hizmet etmekteydi.

Benzer siyasetin gerçekleştirilmesi açısından Kuzey Kafkasya'daki milletlerin çeşitliliği, halklar arasındaki zıtlıklar ve çatışmalar; Türk diplomasisi için geniş hareket alanı ve imkânı oluşturmaktaydı.

Kemalist hükümet tarafından 1919-1922 yılları arasında yürütülen siyasetin temelinde siyasi mültecileri kullanma fikri vardı ve bu gaye için aşağıda belirtilen imkânlar mevcuttu.

1. Kafkasya'da faaliyet gösteren Türk ajanlar ve "Teşkilat-ı Mahsusa"dan kalan ağ.
2. Türkiye'deki Kafkas mültecilerinin siyasi teşkilatları ve silahlı gruplar kurarak, bunları Kafkasya'daki olaylarda kullanma imkânı.
3. Moskova'daki Türk büyükelçiliğinin, Kuzey Kafkasya siyasetini düzenleyen ve bölgede faaliyet

169 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girişini kolaylaştırma ve Azerbaycan ordusunun direniş göstermemesine aktif katılım göstermiş olan Halil Paşa, hatıralarında Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi konusunda Türkiye'nin, özellikle de Türk askerî makamlarının rolünü ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (bk. Halil Paşa. "İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş", İstanbul, Kamer Yayınları, 1997, ss. 318-337). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Emniyet teşkilatı şefi Naki Keykuru, Azerbaycan ordusunda görev yapan Türk subaylar tarafından Kızıl Ordu'ya verilen desteği, özellikle de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Savunma bakan yardımcısı Aliaga Şihlinski'yi, Sovyet ordusuna direniş göstermeme konusunda emir vermesi için ikna etmesini anlatmakta, fakat Ankara hükümetinin, Azerbaycan'da görev yapan Türk subaylarının girişimlerinden haberdar olmadığını kanıtlamaya çalışmaktadır (bk. Naki Keykuru. "Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)", Ankara, İlke Kitapevi Yayınları, 1998, s. 137-139).

gösteren Türk yanlısı güçleri yönlendiren bir merkez olarak faaliyet göstermesi.

4. Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığıyla ve Bolşeviklerle yapılan anlaşmalarla ilgili sorunların, Bekir Sami sayesinde olası anlaşma noktaları olarak Antant'la yapılan görüşmelerde, özellikle de 1921 yılında Paris'te kullanılması.

Doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir ve Ankara hükümetinin Moskova'daki elçisi Ali Fuat Cebesoy, 1922 tarihine kadar Kuzey Kafkasya'lı siyasi mültecileri kullanma siyaseti açısından hesaplamaları ve faaliyetleriyle Ankara hükümeti tarafından yürütülen siyasetten de ileri giderek, Kuzey Kafkasya'da Bolşevikler için mümkün olduğu kadar çok engel yaratmakla kalmayıp, Türkiye'de oluşturulan Kuzey Kafkasya göçmenlerinin siyasi teşkilatlarının, siyasi durumun değişmesi durumunda, şimdilik kendi müttefikleri olan Bolşeviklere karşı kullanmayı hedeflemekteydi. Bu siyasetlerinden dolayı hesapsız ve uzağı görmeyen adımlar atarak, 1922 yılında Türkiye ve Rusya arasında patlak veren diplomatik bir krize sebebiyet verdiler.

Bu bağlamda, Atatürk'ün çalışma şekli ilginçtir. Atatürk, doğrudan ilişkiden kaçınarak belli bir mesafe korumaya çalışmaktaydı. Bu yaklaşım kendisine, olayların kendi hesaplarının dışında gelişmesi durumunda, özellikle Bolşeviklerin şikâyeti üzerine Ali Fuat Cebesoy ve Bekir Sami'nin¹⁷⁰ suçlu ilan edildiği gibi, suçu alt mercilere atarak olayları yatıştırma imkânı vermektedir.

Kemalist hükümet, Sovyet Rusya için hayati öneme haiz bölgede ayaklanma hareketleri kışkırtma suçlamalarından, Haziran 1920'ye kadar devlet düzeyinde kaçınmayı başarabildi.

170 Bekir Sami 1921 yılında İngilizlerle yaptığı görüşmelerde, Kuzey Kafkasya konusunu tartışarak, bu bölgede Rusları önleyici bir devlet kurma önerisi getirir. Çiçerin, bunun öğretiler, sert bir nota gönderir ve bunun üzerine Bekir Sami geri çağırılır (bk. Doğan Avcıoğlu, 1998, s. 233).

Fakat Türk hükümeti tarafından Kafkasya'da ele alınan iyi hesaplanmamış adımlar sonucunda, Mayıs 1920'de Azerbaycan'ın Gence şehrinde Nuri Paşa tarafından kışkırtılan ayaklanma ve halkın Kızıl Ordu birliklerine saldırısı gerçekleşir. Türk hükümeti ile Nuri Paşa'nın olaylardaki bağlantısı, Sovyet yönetimini kızdırır ve Türkiye'nin bu işlere bulaşması, kendilerine yönelik düşmanca hareket olarak kabul edilir.

Kemalist hükümet, milliyetçi hareketin gelişmesi açısından Sovyet Rusya'nın yardımının hayati öneme haiz olduğu bir dönemde kendisini Nuri Paşa'nın sorumsuz faaliyetleri sonucunda istenmedik bir durumda bulur. Nuri Paşa'nın ilişkileri Kâzım Karabekir'in karargâhına kadar uzandığından dolayı Karabekir, 24 Haziran 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordu komutanlığına yazdığı bir mektupla, Türk hükümetinin Gence'deki olaylarla ilişkisini tamamen reddederek, tüm sorumluluğu Tiflis'e sığınmış olan Azerbaycan'ın Musavvat hükümeti ve "Türk milletinin siyaseti hazırasından haberdar olmayan bir kısım Osmanlı zabitlerinin" üzerine yıkar¹⁷¹. Nuri Paşa'nın Karabağ'daki faaliyetleri, 1920 yılındaki Türk-Rus görüşmeleri esnasında L. Karahan tarafından "akılsızca bir hareket" olarak yorumlanır. Türk heyeti ise hemen, Nuri Paşa'nın "fikir babası" olan Manastırlı Behaeddin'in¹⁷² Kâzım Karabekir'in emriyle tutuklanmış olduğunu açıklar¹⁷³.

Ankara hükümetinin Moskova'daki elçisi Ali Fuat Cebesoy'un sözleriyle, Nuri Paşa'nın faaliyetleri, Türk heyetine sayısız sorunlar çıkarmıştır¹⁷⁴. Gence olayları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 16 Ekim 1920 tarihli gizli oturu-

171 Bk. Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 34.

172 Görünüşe göre, Anadolu ve Nuri Paşa arasındaki bağı sağlayan bir İttihatçıdan bahsedilmektedir. Bu zat, Kâzım Karabekir'in günlüğünde de "Manastırlı Baha" olarak geçmektedir. Açıklamalardan anlaşıldığı üzere sözü geçen kişi "Doktor Baha" olarak tanınan İttihat Merkez Komitesi üyesi Bahaettin Şakir değildir. (bk. Kazım Karabekir. "Günlükler (1906-1948)". 1 Cilt. İstanbul, YKY, 2009, s. 685).

173 Bk. Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 66.

174 A.g.e.

munda görüşülür ve Nuri Paşa bazı milletvekilleri tarafından Türkiye'nin çıkarlarına ihanet etmekle suçlanır. Ankara hükümetinin ekonomi bakanı ve 1920 Türk-Rus görüşmeleri heyeti üyesi Yusuf Kemal, yapmış olduğu açıklamalarda, olayların sebebinin "ihanet olmayıp, Ermenilerin kışkırtmaları ve Nuri Paşa'nın çocukluğu" olduğunu belirtir¹⁷⁵. Sonuç olarak, Gence olayları Türk-Rus ilişkilerine belirgin bir zarar vermeden kapanır.

Kuzey Kafkasya'da süren Sovyet karşıtı mücadeleye, Türk hükümetinin doğrudan katılımının açığa kavuştuğu ikinci olay, Necmettin Gottsinski ayaklanmasına İmam Şamil'in torunu Sait Şamil'in katılımıyla ilgiliydi.

11 Mayıs 1920 tarihinde Çeçenistan'ın Vedeno yerleşimi yakınlarında büyük bir kongre yapılır. Kuzey Kafkasya'daki Bolşevik karşıtı ayaklanmanın lideri Uzun Hacı, toplantıda bulunanlara hitaben, hareketin genişletilmesi ve güçlendirilmesi için, İmam Şamil'in hayattaki tek oğlu olan Kâmil Paşa'nın bu hareketi yönetmesi gerektiği önerisini getirir. Uzun Hacı'nın önerisi kabul edilir ve Türkiye'de bulunan Kâmil Paşa'ya bir heyet gönderilir¹⁷⁶. Kâmil Paşa, Vedeno toplantısının önerisini kabul eder, fakat yaşlılığı ve hastalığı sebebiyle ayaklanmaya yirmi yaşındaki oğlu Sait Şamil'in liderlik yapmasını önerir.

Sait Şamil, Tiflis'e vardığında (Haziran 1920) Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da Sovyet rejimi tesis edilmiş, fakat Eylül 1920'de Dağıstan'da Necmettin Gottsinski yönetimindeki ayaklanma patlak vermişti¹⁷⁷. Sait Şamil, Gottsinski'nin başlattığı ayaklanmanın askerî harekât başkanı olup, Haziran 1921'e kadar, yaklaşık bir yıl boyunca Kuzey Kafkasya'da kalır¹⁷⁸.

175 Bk. "TBMM Gizli Celse Zabıtları", Cilt 1. 24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 177.

176 Bk. Kadırcan Kafa, a.g.e., s. 153.

177 Gottsinski, daha 1918 başlarında kendisini "Çeçenistan ve Dağıstan İmamı" ilan etmişti (bk. T. M. Muzaev. "Soyuz gortsev. Rusakaya revolyutsiya i narodi Severnogo Kavkaza, 1917 – mart 1918 r.", M., 2007, c. 436).

178 Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, ayaklanma Ocak 1921'de başlamış olup, sadece Çe-

Sovyet karşıtı ayaklanmaların liderleri arasına Sait Şamil'in katılması, Haziran 1920 tarihli Bolşevik «Новый Восток» (Noviy Vostok, Yeni Şark) gazetesinde Kuzey Kafkasya ayaklanmalarıyla ilgili büyük bir makalenin yayınlanmasına sebebiyet verir. Bu makalede tüm sorumluluk Türk subaylarına yüklenmekte olup, "bütün bu hareketlerde yer yer Türk zabitleri vardı ve askerî hareketleri ancak onlar yapıyorlardı", diye vurgulanmaktaydı¹⁷⁹.

Kuzey Kafkasya'da Bolşevik karşıtı ayaklanmaların güç kazanmasına paralel olarak 1920 sonbaharında dağlıların Türkiye'ye göç dalgası başlar. Kuzey Kafkasyalı göçmenler İstanbul, Trabzon ve Samsun şehirlerini tercih etmelerine rağmen, en büyük sayı Erzurum'da toplanmıştı. Kemalist hükümetin desteğiyle Trabzon ve Samsun'da mültecilerin siyasi komiteleri ve teşkilatları, faaliyetlerine sadece devam etmekle kalmayıp, yenilerini de meydana getirdiler. Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi, bazı durumlarda dağlıların siyasi komitelerinin kurulma inisiyatifi doğrudan Türk hükümetinden gelmekteydi. Özellikle Kuzey Kafkasya'ya gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Kemalist hükümetin Dışişleri bakanı Bekir Sami benzer inisiyatif sergilemiştir. Bekir Sami Türkiye'ye dönerken, Dağlılar Cumhuriyeti'nin eski Dışişleri bakanı Haydar Bamat'la (Bamatov)¹⁸⁰ Tiflis'te bir görüşmede bulunur. Bekir Sami bu görüşmede isyancı dağlılar ve Ankara hükümeti arasında bağlantı kurma gerekliliğini vurgular¹⁸¹.

çenistan'ın dağlık kısımlarını içine almaktaydı ve ayaklanmanın önderi N. Gottsinski'nin, bunu Güney Çeçenistan'a da yayma çabaları bir netice vermemiştir (bk. İ. Pıxalov, a.g.e., s. 236).

179 Bk. Kadircan Kafı, a.g.e., s. 152.

180 Kendisi, Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti savunma konseyi dış ilişkiler sorumlusu ve Gürcistan ile Ermenistan hükümetlerinde temsilci olarak burada bulunmaktaydı (bk. Georgiy Mamulia, "Ego vişim političeskim idealom bila Kavkazskaya konfederatsiya: Gaydar Bammal i gruppa "Kavkaz" (1934-1939)". İstoriko-kulturniy jurnal «PROMETHEUS», N5 (www.chen.org/page,9,393-zhurnal-chast.html)):

181 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 17, s. 1.

Bu görüşmenin neticesi olarak, dağlılardan oluşan ve Kotsev başkanlığında büyük bir grup, Bekir Sami'nin dönüşünden sonra Aralık 1920'de Trabzon'a gelir. Trabzon'daki Sovyet konsolosu Bağirov'un 9 Şubat 1921 tarihli gizli telgrafiyle, Ankara'daki Sovyet Rusya elçiliği birinci sekreteri Umpal-Amgorski'ye bildirdiği gibi, "Bu grup çalışmaya başladı bile. Türk hükümetinin tam güveni ve himayesine sahip bulunmaktadır. Onların tahriki sonucunda geçenlerde iki arkadaşımız İngiliz casusu olarak tutuklandı ve ancak benim şahsi müdahalem sonucunda serbest bırakıldılar. Bu grup, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında, Anadolu'nun bölünmesiyle ilgili antlaşma imzalanacağı, Polonya'nın, Sovyet Rusya'ya savaş ilan edeceği yönünde dedikodular yayıyor. Bizi Kemalistlerle çatıştırmak istiyorlar. Konstantinopol'de de "dağlılar komitesi" kurulmuş. Tüm İslam dünyasını Bolşeviklere karşı çıkarmak istiyorlar"¹⁸².

Trabzon'daki Rus konsolosunun başvuruları sonucunda Türk yöneticiler dağlı göçmenleri şehirden kovmaya söz verir¹⁸³.

Dağlı göçmenlerin Trabzon'daki varlığının, Sovyet Rusya yönetimini rahatsız etmesindeki başlıca etmen, Kuzey Kafkasya'ya olan yakınlıktan faydalanan göçmenlerin, kolaylıkla anavatana sızabilmeleriydi. Lakin ilk dönemde, Türk yönetimi ve dağlıların siyasi göçmenleri arasındaki işbirliği konusunda tatmin edici kanıtların eksikliğinden dolayı Dışişleri halk komiserliği veri toplama ve tespit etmekle yetinmekteydi.

Bu açıdan, 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'daki Rus elçiliğinden Trabzon konsolosuna gönderilen talimatta, "Hölgünüzde çok sayıda Beyaz Ordu elemanı dağlılar bulunmaktadır, hem Müslüman, hem gayri müslim. Bu insanlar silahsızlandırılmış değildir ve Rus tüfekleriyle donatılmış beş yüz bin kişilik bir birlik oluşturmaktadır. Birliğin komutanı

182 Bk. a.g.e., s. 1.

183 Bk. a.g.e., s. 68.

Albay Şanayev'dir. Trabzon yakınlarında, Kokov'un yönetiminde bulunan Beyaz Ordu subaylarından müteşekkil bir grup daha var, bunlar da silahsızlandırılmış olmayıp, Türk hükümetinden, Türk subaylarının aldığı miktarda ödenek almaktadır. Bu verileri kontrol etmek ve ayrıntıları tespit etmek için acilen önlemler alınız. Neticeleri hemen telgrafla bildiriniz", denmektedir¹⁸⁴.

Trabzon'dan gelen cevabi gizli telgrafta, konsolos Trabzon, elçi yardımcısı Natsarenus'a şu bilgileri vermektedir. "Tokat şehrinde, Dağıstanlı altı subaydan oluşan bir grup var. Liderleri, Beyaz Ordu hükümeti başkanı Kotsev (Kabardin) ve Albay Musanayev'dir. Bu grup tamamen Türklerin himayesi altında yaşamaktadır. Ankara ve Kâzım Bey (Kâzım Karabekir-A.A.) ile ilişki içinde olan Azerbaycan-Dağlı komitesinin üyeleri Alikhan Kantemir ve Haydar Bamat da aynı bölgede bulunmaktadır. Albay Macayev ve Malikov kardeşler komutasındaki bir grup Dağıstanlı subay tarafından, Türklerin desteğiyle karşı casusluk çalışmaları düzenlenmiş olduğu size daha önce bildirilmiştir"¹⁸⁵.

Dağlıların, 1921 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren örgütlerini iki gruba ayırmak mümkündür. a) Dağlı-Azerbaycanlı Komitesi¹⁸⁶ benzeri, 1920 yılında Kuzey Kafkasya'da Sovyet rejiminin tesis edilmesi sonrasında Gürcistan'a geçen, 11. Kızıl Ordu'nun Tiflis'e girmesinden sonra ise, 1921 yılında Türkiye'ye gelen kuruluşlar, b) Türkiye'de kurulan yeni siyasi kuruluşlar.

Bu iki gruptaki örgütler de Kemalist yönetimin doğru-
dan kontrolü altında bulunup, destek almaktaydı. Kontrol, maddi destek ve siyasi yönlendirme Kâzım Karabekir tarafından gerçekleştirilmekte, her halükârda Ankara'daki Rus elçiliği ve Trabzon'daki konsolosluk tarafından toplanan ve

184 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 16, s. 76.

185 Bk. a.g.e., s. 88.

186 Bazı belgelerde Azerbaycanlı-dağlı Komitesi olarak geçmektedir.

ajanlardan elde edilen verilerde, Dağlı ve Azerbaycanlı mültecilerin tüm bağlantılarının kesiştiği en üst merci olarak sadece Karabekir'in adı geçmekteydi.

"Kuzey Kafkasya'nın Kurtuluşu İçin Dağlılar Komitesi" 1920 yılında Kuzey Kafkasya'da Sovyet rejiminin tesisinden sonra Tiflis'e, 1921 yılında Gürcistan'ın Sovyetleşmesinin ardından ise Trabzon'a taşınır. 1920 sonbaharında, Tiflis'te "Dağlı-Azerbaycanlı Komitesi"¹⁸⁷ (Горско-азербайджанский комитет Gorsko-azerbaydjanskiy komitet)" kurulur. Gürcistan hükümeti, bu komiteyi Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın hukuki hükümeti olarak tanır ve Komite tarafından oluşturulan askerî birlik, Tiflis yönünde saldırıya geçen 11. Kızıl Ordu'ya karşı sürdürülen çatışmalara katılır¹⁸⁸. 1921 Şubatında, Gürcistan'ın Sovyetleşmesi öncesinde Haydar Bamat, Dağlı-Azerbaycanlı Komitesi başkanı seçilir¹⁸⁹. Komite ve silahlı birliği, Gürcistan'ın Sovyetleşmesi sonrasında Trabzon'a taşınır, burada Komite'nin yönetimi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti meclisi üyesi Doktor Sultanov'a geçer¹⁹⁰. Sultanov, Türk hükümetiyle düzenli ilişkiler kurarak, Dağlı-Azerbaycanlı Komitesi'nin yeniden yapılanma projesini takdim etmeyi başarır. Kafkasya'ya geçme niyetiyle, oluşturulacak örgüte bağlı silahlı birliklerin meydana getirilmesi planlanmıştı. Plan, Karabekir'in hoşuna gider ve Sultanov'a, gerçekleşmesi için işin peşine düşme talimatı verir. Karabekir, Kafkasya'dan göç edecek olan dağlılara maddi yardımında da bulunur.

187 Tümgeneral Lev Sotskov'un, Rusya Federasyonu Dış İstihbarat Arşivi gizli belgelerinin incelenmesi sonucunda, Kafkas mültecilerinin faaliyetleriyle ilgili kitabında yanlışlıkla "Azerbaycanlı-dağlı İttihat Komitesi" (Комитет азербайджанско-горского объединения Комитет азербайджанско-горского объединения) olarak anılmakta, liderleri olarak da Sait Şamil belirtilmektedir (bk. Lev Sotskov. Neizvestniy separatizm. Na slujbu SD i Abvera, s. 1).

188 Bk. Georgiy Mamulia, a.g.e.

189 A.g.e.

190 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski savaş bakanı olup, daha sonra ADC hükümeti tarafından "Karabağ ve Zangezur genel valisi" olarak tayin edilen Khosrov-Bek Sultanov'dan bahsedilmektedir.

Trabzon'daki Rus konsolosu Trabun, Natsarenus'a yol-
ladığı 8 Kasım 1921 tarihli gizli telgrafında, "Trabzon'da
yaşayan, Azerbaycan Musavvat hükümetinin eski üyesi Sul-
tanov, dükkân açmak niyetiyle Trabzon valisinden 2.000 lira
almış. Bu dükkân sadece Beyaz Ordu göçmenlerine hizmet
verecektir. Bu meblağ, Karabekir Paşa'nın talimatıyla ken-
disine sunulmuştur. Göçmenlere yönelik daha dikkatli ve
toleranslı olması konusunda valiye direktif verilmiştir. Yu-
karıda belirtilen meblağ haricinde, Karabekir'in talimatıyla
Sait Şamil'in ajansı olan dört Çeçene de 200 lira vermiş (va-
li-A.A.), daha sonra da ek olarak 800 lira daha teslim etmiştir.
İçlerinde Çerkesof¹⁹¹ da var ve 50 lira almıştır. Çerkesof'la
yaptığı sohbet esnasında vali, Müslümanlar için iyi zamanlar
rın yakın olduğunu ve Kafkasyalı Müslümanların bunu his-
sedeceği anın geleceğini söylemiştir"¹⁹².

1921 yılında İstanbul'da kurulan "Kuzey Kafkasya Dağ-
lı Halklarının Kurtuluşu İçin Milli Komite (Национальный
комитет освобождения горских народов Северного
Кавказа Natsionalniy komitet osvoboždeniya gorskix nar-
dov Severnogo Kavkaza)", "Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları-
nın Kurtuluş Komitesi (Комитет освобождения горских
народов Северного Кавказа – КОГНСК Комитет osvobo-
ždeniya gorskix narodov Severnogo Kavkaza)" ve "Dağlı
Monarşi Merkezi (Горский монархический центр – ГМЦ
Gorskiy monarxiçeskiy tsentr)" olarak iki kısma ayrılır.

Sonuncusunun başkanı olarak Beta Khaban seçilir, yö-
netim kurulunda ise prens Tembot Bekoviç-Çerkaski, Çerkes
Sultan Keleş-Girey (Kılıç Sultan-Girey) ve Çerkes Ulagay,
Dağıstanlı Mikhayil Halilov (Mikayel Halil Paşa) ve daha
başkaları bulunmaktaydı¹⁹³. Komite, Fransa'da bulunan

191 Çerkesov, Beyaz Ordu mensubu olup, Trabzon'da Rus elçiliğinin gizli ajanıydı (bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, pakka 2, d. 16, s. 424).

192 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, pakka 2, d. 16, s. 422.

193 Bk. A. V. Kazakov. "Vozniknoveniye severokavkazskoy političeskoj emigratsii posle Grajdanskoy voyni v Rossii" (www.gazavat.ru/history3.php?rub=17&art=128).

Yüksək Monarşi Cemaati¹⁹⁴ ve Anadolu'da bulunan Beyaz
Ordu dağlıları önderleri ile ilişki içindeydi.

Khaban'ın başını çektiği dağlı-monarşistler tarafından,
Vrangel'in Rusya yöneticisi olarak tanınması planı¹⁹⁵, "Ku-
zey Kafkasya Dağlı Halklarının Kurtuluşu İçin Milli Kom-
ite'nin parçalanmasına sebep olur. Dağlı önderlerin siyasi
kanadının Vrangel'e ve birleşik Rusya'nın tanınmasına kar-
şı olduğundan dolayı, dağlı sürgünler iki kola ayrılır, fakat
Vrangel taraftarı monarşistler az olup, önemli bir etkiye sa-
hip değildi.

Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye göç esnasında dağlıla-
rın önderlerini endişelendiren konu, dağlıların askerî kitle-
sinin dağılıp, birleşik, istikrarlı ve düzenli bir askerî birlik
alma vasfını kaybetmeden, mümkün olduğu oranda bir yerde
toplu halde kalıp, eski askerî birliklerin yeniden düzenlene-
rek Sovyet rejimine karşı mücadeleye devam etmek amacı-
yla gizlice Kafkasya'ya geçebilmesiydi. Rusya konsolosluğu-
nun bildirdiği gibi, "Samsun bölgesindeki Çerkes köyleri,
Kafkasya'dan göç etmiş olan dağlılarla doludur"¹⁹⁶. Mesela,
Kuzey Kafkasya'dan Trabzon'a göç eden Çeçenler, bölgede-
ki Çeçen köylerine yerleşmeyi planlayarak Samsun'a yönel-
diklerinde, Sait Şamil de oraya gelerek "kısa sürede propa-
ganda amacıyla Kafkasya'ya göndermek" amacıyla birkaç
etkili aksakal seçer¹⁹⁷.

194 A.g.c.

195 Vrangel, Kırım'da bulunduğu süre içinde Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti'nin
bağımsızlığını tanımış, 8 Şubat 22 Mart 1920 tarihlerinde İstanbul'da bulunduğu süre içinde
dağlı monarşistlerle yaptığı görüşmelerde, bu duruşunu teyit etmiştir (bk. P. N. Vrangel,
"Episki" (<http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangel/index.html>)).

196 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, pakka 2, d. 16, s. 424.

197 Rus elçiliği ajanı Çerkesof da onların arasındaydı ve Rus hükümeti bu sayede Sait Şamil
ile Karım Karabekir vasıtasıyla Türk hükümeti arasındaki ilişkiler ve Türklerin Kuzey Kafkas-
ya'da planladıkları operasyonlar hakkında bilgi alma ve bu ilişkileri takip etme imkânı elde
etmekteydi. Çerkesof, kendiliğinden Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti'nin Trabzon
elçiliğine başvurmuş, buradan Kafkasya'ya gönderilmiş ve orada bulunan Türk ajan şebekesinin
işine çıkarılması konusunda rol oynamıştır (bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde,

Sait Şamil, Ağustos 1921'de, Kâzım Karabekir'in davetiyle Kars'a gidip, Kafkasya'da mevcut durum hakkında bilgi vererek, Kuzey Kafkasya dağlıları arasında ayaklanmalar başlatma planı sunar¹⁹⁸. Kâzım Karabekir, kendisine sunulan planı onaylamakla birlikte, bunun gerçekleştirilmesine soyunmanın henüz erken olduğunu belirtir¹⁹⁹.

Karabekir, Sovyet Rusya ve Türkiye arasında varolan ilişkileri hesaba katıp, Said Şamil'in Kars'ta bulunmasını doğru bulmayarak, Erzurum'a geçmesini önerir²⁰⁰. Said Şamil, altı gün Kars'ta ağırlandıktan sonra, bir grup dağlıyla birlikte Erzurum'a giderek iki ay kalır ve her ay Türk hükümetinden 700 lira maaş alır²⁰¹. İki ay sonra, yapmış olduğu öneriler konusunda Karabekir'den bir cevap almayacağına kanaat getirince, bir mektup yazıp, durumunun belirsizliğinden şikâyet ederek, Kuzey Kafkasya'da Sovyet karşıtı ayaklanmalar düzenlemek konusundaki önerilerine cevap verilmesini rica ederek, aksi takdirde İstanbul'a gitmekle tehdit eder²⁰².

Sait Şamil'in yaklaşımında ilginç olan nokta, Sovyet Rusya'ya karşı mücadelelerinde Antant devletlerinin de dağlı mültecileri kullanmak istediğini bilerek, Fransa ve İngiltere'nin desteğiyle, Rus ve dağlı göçmenlerinden oluşan siyasi komitelerin oluşturulduğu o zamanda Antant'ın kontrolü altında bulunan İstanbul'a gitmekle tehdit etmesiydi.

Bu kuruluşlardan bazıları gerçek askerî güç oluşturmakta ve Kuzey Kafkasya'ya dönme konusunda fiili adımlar atmaktaydı.

op. 1, papka 2, d. 16, s. 424).

198 A.g.e.

199 A.g.e., sayı. 430:

200 A.g.e.

201 A.g.e.

202 A.g.e.

Bunlardan biri de 1921 yılında Bulgaristan'da kurulan ve İstanbul temsilciliğini Çerkes Albay Ulugayn'ın²⁰³ yaptığı "General Pokrovski Teşkilatı"ydı (Организация генерала Покровского - Organizatsiya generala Pokrovskogo). Lakin bu teşkilata ait birliklerin çıkartma denemeleri başarısızlığa uğrar. Birliklerden biri daha Türkiye topraklarındayken, Trabzon bölgesinde dağılır, diğeri ise çıkartma yaptıktan sonra tuzağa düşerek imha edilir²⁰⁴.

Kâzım Karabekir'in, maddi ve siyasi destek sayesinde dağlıların potansiyelini ve Kuzey Kafkasya'da Bolşevik karşıtı ayaklanmalar düzenleme imkânlarını elde tutma yaklaşımı enteresandır. Bu hedefe ulaşmak için ise, bu güçlerin parçalanmalarını ve Çeçen şehirlerine dağılarak, daha önceden göç etmiş olanlarla karışmalarını önlemek gerekmekteydi. Böylelikle, Kâzım Karabekir'in faaliyetleri, Kuzey Kafkasya'dan daha önce göç etmiş ile yeni siyasi göçmenlerin birbirinden ayrı ele alınması konusundaki Türk siyasetini göstermektedir.

Birinci gruba salt Müslüman ve Türk toplumunun bir unsuru olarak bakılırken, yeni siyasi mülteciler o tarihlerde, "Türk Çerkesler"den ayrı olan ve Türk dış siyasetinin çıkarlarını ileri götürmek uğruna potansiyeli elde tutulması gereken yabancı bir unsur olarak kabul edilmekteydi. Bununla birlikte, 1919-1922 tarihlerinde Sovyet Rusya'nın Türk milliyetçilere destek vermesi ve Bolşeviklerle olan bu ilişkilerin Kemalistler tarafından Antant'a karşı koz olarak kullanılmasından dolayı siyasi ortam, Sovyet Rusya'yla ilişkileri görmek için uygun değildi. Örneğin, 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasındaki Londra konferansında böyle olmuştu²⁰⁵. 13

203 Rus iç savaşı yıllarında, Çerkes süvari alayı komutanı olmuştur.

204 Bk. A. V. Kazakov, a.g.e. V. L. Pokrovski ve teşkilatının faaliyetleriyle ilgili daha ayrıntılı olarak bk. ayrıca V. Leontoviç, General Viktor Leonidoviç Pokrovskiy, Münhen, «Molodaya Rossiya», 1923, ayrıca, «Russkiye bez Oteçestva: oçerki antibolşevistkoy emigratsii 20-40-x gg.», «Noviy istoričeskiy vestnik», 2002, N2 (2) (www.nivestnik.ru/2002-2/10).

205 Bku «Türk Dış Politikası», c. 1, s. 161:

Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması da, birkaç gün sonra, yani 20 Ekim'de Fransa'yla antlaşma imzalama konusunda önemli bir rol oynamıştır²⁰⁶.

Kâzım Karabekir, Sait Şamil'in mektubuna cevaben Ruşat Bey'i (ileride paşa) Erzurum'a yollar. Ruşat Bey, "Türklerin, Kafkas Müslümanlarını unutmuş olmadığı, fakat bu birliğin, uluslararası ortama bağlı olduğunu ve Yunanistan'la olan savaşın, Türkiye'nin Bolşevik boyunduruğu altında ezilen Kafkas Müslümanlarına aktif yardımda bulunmasını engellediği" konusunda Sait Şamil'i Karabekir adına temin eder. "Türkiye, Sevr Antlaşmasını yırtarak, Antant devletleriyle barış imzaladığı ve Yunanlara karşı sürdürdüğü savaşı sona erdirdiği durumda, Müslüman doğunun kurtuluşu uğruna muhakkak Bolşeviklere karşı savaşacaktır"²⁰⁷. Karabekir'in, Sait Şamil'e teslim edilen mektubunda, "Sait Şamil'e kibarca İstanbul'a gitme izni verip, Kafkasya konusunda Fransa'nın duruşunu öğrenmek amacıyla Paris'e giderek, Ankara hükümetinin Fransa'daki elçisi, eski Dışişleri bakanı Bekir Sami'yle görüşmesi tavsiye edilmekteydi"²⁰⁸.

Belirtilen mektuptan, şu sonuçlara varmak mümkündür.

1. Kemalist hükümet, 1921 tarihinden itibaren Bolşeviklere karşı sürdürdüğü mücadelesinde, Antant devletleriyle birlikte Kuzey Kafkasya faktörünü kullanma yolları arayarak, Kafkasya gibi stratejik öneme haiz bir bölgede Türkiye'nin ne denli seçkin bir rol oynayabileceğini onlara sunmaktaydı.

2. Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı konusunda Bekir Sami'nin Antant devletleriyle yaptığı ve Sovyet Rusya Dışişleri halk komiserliğini kızdıran görüşmeler, daha sonra sunulduğu gibi Sami'nin inisiyatifıyla

olmayıp, Ankara hükümeti tarafından desteklenmiş, özellikle de Sait Şamil, Kâzım Karabekir'in doğrudan talimatıyla Paris'e gitmiştir.

Sait Şamil, İstanbul'a gitmeden önce, Türkiye'nin desteğiyle yakın zamanlarda Kuzey Kafkasya'da ayaklanma başlatılacağı konusunda emin olarak, her yerde halkı yaklaşan kaçınılmaz Türk-Bolşevik savaşına hazırlanıp, Türk ordusunun yenilmezliği konusunda haberler yaymaları niyetiyle ajanlarını bölgeye gönderir. Sait Şamil'in ajanlarının Kuzey Kafkasya'da Rus ordularının ileri hareketini engellemek için yolları tahrip etmek veya geçilmez kılmak ve dağlık bölgelerde asiler için gıda depoları kurmak niyetiyle birlikler toplamaları gerekiyordu²⁰⁹.

Karışıklık faaliyetlerinin hızlanması ve ayaklanma hazırlıklarının düzenlenmesi amacıyla, 1921 Aralığından itibaren kanuni ve gayri kanuni yollardan çok sayıda Türk ajanın Kuzey Kafkasya'ya geçmesi öngörülmekteydi²¹⁰.

Sait Şamil'in Paris'e "yollanması" Kemalist hükümet için bir diğer açıdan da önemliydi. Paris, 1920 yılından itibaren Kafkasyalılar da dahil olmak üzere, Rusyalı siyasi muhaceretin temel merkezlerinden bir haline gelmiş, Fransız ve İngiliz hükümetlerinin himayesi ve desteğiyle, Türkiye'de faaliyet gösteren benzer kuruluşlar ile Anadolu ve İstanbul'a sığınmış dağlıkların liderleriyle doğrudan ilişki içinde olan Bolşevik karşıtı mültecilerin siyasi teşkilatlarının kurulduğu yer olmuştu. 8 Mayıs 1921 tarihinde Paris'te, Kafkasya mültecilerinin ilk görüşmesi yapılır. Bu toplantıya Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri katılır²¹¹. Görüşmede, Kafkasya'da Sovyet rejiminin yıkılması ve genel Kafkasya bloğunun kurulması sorunları gö-

206 A.g.e., s. 175:

207 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 16, s. 437.

208 A.g.e.

209 A.g.e., s. 458:

210 A.g.e.

211 Kuzey Kafkasya, Abdülmecit Çermoyev tarafından temsil edilmekteydi.

rüşûlür²¹², 10 Haziran 1921 tarihli görüşmenin katılımcıları, Bolşevizme karşı ortak cephe kurma ve Kafkasya cumhuriyetleri meclisi kurma konusunda anlaşmaya varır²¹³.

Kuzey Kafkasya siyasi mültecilerin liderlerinden biri olan Haydar Bamat, görüşmede kabul edilen kararları şöyle yorumlamaktaydı. “1921 yılında Paris’te toplanan Kafkasya milli hükümetleri, Kafkas birliği prensiplerini kabul ederek, gelecekteki konfederasyonun temelini atmış oldu. Bu kararlar ilgili belgeler imzalandı. Maalesef, Kafkas teşkilatlarından bazılarının samimi olmadıkları ve bu fikrin gerçekleşmesini hedeflemedikleri kısa zamanda ortaya çıktı. Kabul edilen kararlar ölü bir harf olarak kaldı”²¹⁴.

İstanbul’da, 2 Ekim 1921 tarihinde “Kafkasya Cumhuriyetleri Ortak Enformasyon Bürosu” (Единое информационное бюро Кавказских республик – Edino-ye informatsionnoye büro Kavkazskix respublik) kurulur. Bu büro, Kafkas cumhuriyetlerinin bağımsızlığının ve tüm Kafkas halklarının öz betimleme hakkının tanınması, mücadele- nin demokratik esaslarının yaratılması, halk yönetiminin te- sisi, büyük toprak sahipliğinin ortadan kaldırılması, toprağın köylülere verilmesi konusunda çalışmalar yürütecekti²¹⁵.

Amaçların sıralanması, bu yapının gerçekte fiili olmak- tan öteye, daha çok propaganda amaçlı popülist içerikli olup, Sovyet karşıtı mücadelede ciddi bir platforma dönüşemeye- ceğini bariz bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Kısa bir süre sonra, Trabzon’daki Sovyet Rusya konso- losluğu, Paris’teki kurumun İstanbul şubesinin kurulmuş ol- duğunu haber alarak, 13 Aralık 1921 tarihinde Ankara’daki

212 Bk. Nikolay Djavaxişvili. Vmeste protiv bolşevizma (www.kavkazweb.net/forum/index.php?showtopic=48686).

213 A.g.e.

214 Bk. Gaydar Bammat. O prekraşeniye sotrudničestva Natsionalnoy delegatsiyei Respubliki Severnogo Kavkaza s Gruzinskimi ofitsialnimi uçrejeniyami v Parije. “Kavkaz”, N 3, 1914. Parij.

215 Bk. Nikolay Djavaxişvili, a.g.e.

elçiliğe, Mikhaylov’a gönderdiği telgrafta “Paris’te, Kafkas- ya Birliği Ortak Komitesi²¹⁶ kurulmuş olduğuna dair bilgi edindik. Bu komite Haydar Bamatov, Topçibaşev, Çermon, İjekotçev, Cubeli ve birkaç önde gelen Menşevik tarafından yönetilmektedir. Bu komitenin Konstantinopol’deki temsil- cileri Alikhan Kantemir, Kocugelin ve Çekeşvili’dir”, diye bildirmektedir²¹⁷.

9 Kasım 1921 tarihinde Paris’te, Kafkasya mültecileri- nin yeni bir toplantısı gerçekleştirilir ve bu toplantı sonrasın- da Gürcü katılımcılar tarafından Gürcistan’da Sovyet karşıtı ayaklanma başlatılır.

Olayların benzer gelişmesi durumunda Türkiye yöne- ticileri, Sait Şamil üzerinden yurtdışında faaliyet gösteren Kafkas mültecilerinin siyasi teşkilatları ile temasa geçme, fa- aliyetleri ve Antant tarafından kullanılma planları hakkında sürekli bilgi toplama imkânına kavuşur. Diğer taraftan, Sait Şamil, Paris’te faaliyet gösteren Kafkas mültecileri liderle- rinden biri olma konusunda ciddi imkânlar elde eder.

Genel olarak, Sait Şamil’in Kuzey Kafkasya’daki faa- liyeti ve Bolşevik karşıtı mücadeledeki rolünü²¹⁸ değerklen- dirdiğimizde, siyasi gerçeklerin değişmesini hesaba katma- dan, toplayıcı ve birleştirici rol oynamaya çalışmış olduğunu görmekteyiz. Bu arada, Sait Şamil’in başarısızlığa uğrama- sında, dinî faktörün birleştirici olanağını abartan diğer dağlı önderlerin de suçluluk payı bulunmaktadır²¹⁹.

216. Русска Об,единенный Комитет Кавказской Федерации – Obyedineniy Komitet Kav- kaskoy Federatsii.

217. Bk. AYP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 19, s. 567.

218. Lev Sotskov’um belirttiğine göre, Ekim 1921’de Kars’ta yapılan görüşmeler esnasında Sovyet temsilcileri, Sait Şamil’in kendilerine teslim edilmesi için K. Karabekir’i nafile ikna etmeye çalışmaktaydı (bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 1). Ermenistan Milli Arşivi’nin, Kars kon- feransı ile ilgili 113 No’lu bölümünde tutulan mektuplaşma ve belgeler arasında bu konuda bir veri bulunmamaktadır. K. Karabekir’le olan iki görüşmesini yazıya alan Ganevski dahi, böyle bir konunun ortaya atılmış olduğundan söz etmemektedir (bk. EUA, f. 113, d. 3, b. 23).

219. Milletler sorunlarıyla ilgili halk komiseri İ. Stalin, 20 Ocak 1921 tarihinde yaptığı bildiri- ye, Sait Şamil ayaklanmasına katılanların tümüne, Sovyet rejimini tanıma ve ayaklanmaya son

Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti yöneticileri, devletin yıkılmasındaki esas nedenin, Denikin'in ordularının saldırısı veya mevzilerinin henüz o denli güçlü olmadığı Bolşeviklerin faaliyetlerinden ziyade, milli birlik ve genel kimliğin olmamasına yormaktaydı²²⁰.

Kuzey Kafkasya halkları bu sebepten ve milli bilincin farklı seviyelerde bulunmasından dolayı hukuki anlamda ortak bir devlet dahilinde birleşmiş olmaları durumunda dahi, gerçekte birbirlerinden ayrı ve Kazakların göç ettirilmesi konusunda olduğu gibi, hayati öneme haiz konularda farklı konumlarda bulunmaktaydı. Kuzey Kafkasya yönünde saldırıya geçen Denikin'in ordusuna karşı, farklı milletlerin silahlı güçlerinin birliğini sağlamak dahi mümkün olamamıştır. Mesela, İnguş birlikleri Deniken'in ordusunu durdurmaya çalıştığında Kotsev'in hükümeti, yardım vaat etmesine rağmen fiili bir adım atmamıştır²²¹.

Milli ve halklar arası birliğin olmadığı şartlarda, bir dizi dağlı siyasetçi ve yönetici tarafından efsanevi İmam Şamil'in halefini davet etme fikrinin ortaya atılması, oluşmamış birliği Şamil'in torunu etrafında kümelenmekle telafi etmeyi niyet edinmişti. Bu düşünceye göre, Türkiye'nin dağlıların mücadelesine destek vermiş olduğu, Sait Şamil'in şahsiyle kanıtlanacaktı.

Bazı Rus tarihçiler, Necmettin Gottsinski'nin ayaklanmasında Sait Şamil'e özel rol atfetmekte, hatta "Sait Şamil'in ayaklanmadaki rolünün güçlü olduğundan dolayı, bu ayaklanmayı gerçekte Şamil'in ayaklanması olarak kabul etmek gerekir. Denikin'in Kafkasya'da bulunduğu zaman ise, N. Gottsinski ve A. Alihanov'un ihanet siyaseti sebebiyle, ne geniş halk kitleleri, ne de ayaklanmacılar arasında onlar

verme şartıyla affedilecekleri açıklamasını yapar. Ayaklanmanın sönmesi konusunda, bu bildiri önemli rol oynamıştır (bk. A. Avtorxanov, a.g.e., s. 14).

220 Bk. Pşimaho Kosok, a.g.e., s. 39.

221 Bk. Wassan-Giray Cabağı, a.g.e., s. 97.

yeterli itibar görmediler", denmekteydi²²². Kuzey Kafkasya'nın Bolşevik karşıtı mücadelesinde, dinî etkenin aktifleşmesi de Sait Şamil'e atfedilmektedir²²³. Fakat bu bağlamda, Sait Şamil'e tüm dağlı liderlerin destek vermemiş olduğu önemli bir kanıttır.

Bamat, Tsalikov ve daha başkaları gibi, Dağlılar Cumhuriyeti'nin bazı eski yöneticileri, 1920 Temmuzunda Tiflis'te Sait Şamil'le görüşüp, Bolşevik karşıtı ayaklanma başlatma konusundaki niyetlerini öğrenerek, Sovyet yönetiminin Kuzey Kafkasya'da sağlam temellere sahip olduğundan dolayı, bunun akıllı bir plan olmadığını belirtirler²²⁴. Sait Şamil, bu aşamadan sonra sadece Haydar Batat'la fikir alışverişinde bulunmaya devam eder ve niyetler açısından, büyük projelerinden vazgeçip, Necmettin Gottsinski'yle birleşmeye mecbur olur²²⁵. Sait Şamil, Tiflis'te Gürcistan hükümeti ve Fransız temsilciliğinin üyeleriyle görüşür, fakat verdikleri sözlere rağmen, ayaklanma esnasında ne Gürcüler, ne de Fransızlar herhangi bir yardımda bulunmazlar²²⁶.

Türkiye'deki Kuzey Kafkasya cemaatinin faal üyelerinden İzzet Aydemir, Sait Şamil'in Kuzey Kafkasya'da yürüttüğü çalışmaları değerlendirerek "Sait Şamil, politika-dan ziyade savaş stratejisi üzerinde çaba sarfeden bir tutum içerisinde yaşadı. Bu nedenle de K. Kafkasya'da soydaşlarının Ruslar tarafından kırılmasına istemeyerek de olsa neden oldu. Dedesi İmam Şamil'in ünü dolayısıyla kendisine Kafkasya'da çok önem verildi ve bu da Çerkeslerin aleyhine oldu", demektedir²²⁷.

222 Bk. Yelena Jupikova. Povstančeskoye dvijeniye na Severnom Kavkaze v 1920-1925 godya. Dokumentalnyiye publikatsii i novejšaya otečestvennaya istoriografiya (http://scepsis.ru/library/id_1060.html).

223 Rus tarihçi Yelena Jupikova, "Çeçenistan'daki, Gottsinski ayaklanması gerçekte dinî hususlarda göze çarpmaktaydı. Bu durum, ayaklanmanın Şamil'in torunu Sait Bey tarafından yönetilmesi ve askerî operasyonları bilfiil kendisinin idare etmesiyle kısmen açıklanabilir", demektedir (bk. Yelena Jupikova, a.g.e.).

224 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 2.

225 A.g.e.

226 A.g.e.

227 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 196.

İmam Şamil'in torununun Kuzey Kafkasya'daki faaliyetlerini değerlendirirken, aşağıdaki faktörleri hesaba katmak gerekir.

1. Sait Şamil, 1920-1940 yıllarında Türkiye ve Avrupa'ya sığınmış olan dağlı siyasi mültecilerin etkili ve göze çarpan üyelerinden olmuş, böylelikle de Polonya, Alman ve Sovyet gizli servislerinin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Sait Şamil, 1926 yılında Türkiye yönetiminin desteğiyle, Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'nin (KDHP) kurulmasında önemli bir rol oynamıştır.

2. Sait Şamil, Türkiye'ye sığınmış olan dağlı ve Azerbaycanlı siyasi mültecilerin lideri ve Türkiye ile dağlılar arasındaki bağlantı halkası olmak için 1921-1922 yıllarında çok çaba sarf etmekteydi²²⁸. Fakat siyasi göçmenlerin liderlerinin muhalefeti ve Türk yöneticilerinin tutumu sonucunda düşünceleri gerçekleşmedi.

Müslüman Bolşevik karşıtı mültecilerin ortak siyasi kurumlarının şekillenmesi 1921-1922 yıllarında Türk hükümetinin politikasına uymasına rağmen, siyasi liderler arasındaki görüş ayrılıklarının kullanılması ve daha etkili bir kontrol mekanizmasının yaratılabilmesi için bunun hükümet tarafından tanınıp, himaye edilmeden gerçekleşmesi gerekiyordu. Dahası, Azerbaycan ve dağlı mülteciler arasında varolan görüş ayrılıkları sebebiyle, 1922 sonlarında bir grup Azerbaycanlı ve dağlı mültecinin çabaları sonucunda kurulan "Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Dağlıları Kurtuluş Komitesi" (Комитет освобождения Азербайджана и горцев Северного Кавказа – Комитет освобождеия Азербайджана и гортсев Северного Кавказа) uzun ömürlü olmamıştır. Dağlılar, iki yeni teşkilat kurarak bu komiteden ayrılırlar.

228 Khosrov-Bek Sultanov'un da aynı pozisyonda gözü vardı.

Bu iki teşkilatlardan biri, General Khabayev tarafından yönetilen ve yönetim kurulunda Bikoviç-Çerkaski, Khalilov, Ulugay, Sultan Kılıç-Girey gibi çarlık ve Beyaz Ordu general ve albay rütbelerine haiz yüksek rütbeli subayların bulunduğu "Kuzey Kafkasya Birleşik Dağlılar Kurulu" (Совет объединенных горцев Северного Кавказа – Совет объединенных гортсев Северного Кавказа)²²⁹, diğeri ise Pşemaho Kosok, Vasan-Girey Cabağı (Cabağıyev), Ahmet Tsalikov ve diğerleri gibi Dağlılar Cumhuriyeti'nin eski sivil yöneticilerinden oluşan "Dağlı Komitesi"ydi (Gortskiy komitet)²³⁰.

İki teşkilatın varlığı ve farklı yöneticilere sahip olması, Dağlılar Cumhuriyeti'nin eski askerî ve sivil kanatları arasında da fikir ayrılığı bulunduğunu göstermektedir. Temel görüş ayrılığı, Sovyet karşıtı mücadelenin şekilleri ve diğer milletlerin mültecilerinin teşkilatları ile işbirliğinin uygunluğu konusunda farklı duruşlarıydı.

Sait Şamil, 1922 yılının sonlarına kadar Azerbaycan dağlı siyasi mültecilerin önderi olma hedefinden vazgeçmemesine rağmen, Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı göçmenler arasında varolan durum, kuvvetler dengesi ve Türk hükümetinin duruşu, emellerini gerçekleştirmeye mahal vermemiştir.

1921 yılının Ekim-Aralık aylarında Trabzon bölgesinde dağlıların teşkilatlarının kurulmasına paralel olarak, Azerbaycan mültecilerinin siyasi yapıları da şekillenmekteydi. 1922 sonlarına kadar bu teşkilatlar Azerbaycan dağlı içine sahipti. Özellikle, K. Karabekir'in temsil ettiği Türk hükümetinin onayıyla bu iki mülteci grubunun liderleri ortak sivari alayı teşkil ederler.

Trabzon'daki Azerbaycan siyasi göçmenleri lideri Sultanov'un²³¹ kardeşi, o zamanlar Ankara'da, Sovyet Azerbay-

229. bk. «Istoriya Severnoy Osetii. XX vek». M., «Nauka», 2003, c. 299.

230. A.g.e.

231. bk. AVP RF, f. 0301, Konsulatno v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 19, s. 539. Doktor

can'ının diplomatik temsilciliğinde²³² çalışmakta olup, iki kardeş mektuplaşmaktaydı. Bundan dolayı, Trabzon'daki Rus konsoloslu Golub, 9 Aralık 1921 tarihinde Ankara'daki elçiliğe yolladığı mektupta, Azerbaycan temsilciliği üyeleri tarafından Kafkasya'ya gönderilen mektupların muhakkak kontrol edilmesini önerir²³³.

Trabzon elçiliğinin verilerine göre, eski dağlı ve Azerbaycan hükümetlerinin bazı üyeleri bu şehirde bulunmaktaydı ve "bugünlerde içlerinden Musavatçı, Azerbaycan parlamentosu üyesi, Çeçen Doktor Sultanov²³⁴, Doktor Ağayev, Dağıstan Cumhuriyeti eski savaş bakanı Albay Musalayev, Musavatlılardan İskender ve Şamhorski aktivite açısından göze çarpmaktadır"²³⁵.

"Belirtilen şahıslar, Gürcistan'da Kızıl Ordu'ya karşı çatışmalara katılmış ve Trabzon'a taşındıktan sonra dağılan Azerbaycanlı-Dağlı birliğine karşılık kurdukları "Kaçaklar Komitesi", İstanbul'daki dağlı teşkilatları ve Kâzım Kara-

Ağayev de "daha büyük imkânlarla sahip biri" olarak, benzer faaliyetlerde bulunmak amacıyla Erzurum'a gönderilmişti (bk. aynı yerde, s. 602). Ağayev, 8 Kasım 1921 tarihinde Kâzım Karabekir'le görüşür (bk. Kazım Karabekir. "Günlükler (1906-1948)", 1 Cilt. İstanbul, YKY, 2009, s. 759).

232 Kendisi, Trabzon konsolosluğunun mektuplaşmasında askerî атаşe olarak geçmekte, üstelik "galiba askerî атаşe" şeklinde, şüpheli belirtilmektedir (bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 19, s. 539). Gerçekten ise, Ankara'daki Sovyet Azerbaycan elçiliğinin görevliler listesinde askerî атаşe olarak Asker Askerov belirtilmekte, Musa Sultanov ise ticaret атаşesi görevinde bulunmaktaydı (bk. Betül Aslan. "Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)". İstanbul, Analiz Basım Yayın, 2004, s. 175-176).

233 Bk. AVPRF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 19, s. 539.

234 Diğer kaynaklarda, Doktor Khosrov-Bek Sultanov'un Kürt olduğu belirtilmektedir. Örneğin, 21 Haziran 1919 tarihinde Karabağ Ermeni Milli Konseyi tarafından Şuşi şehri ve çevresinde Azerbaycan yönetimi tarafından Ermeni sakinlerin katledilmesi konusundaki resmî yazıda, "Sultanovlar, Karabağ doğumlu Kürtlerdir. Bu aile, Ermeni Karabağ bölgesindeki tüm soygun amaçlı saldırıları organize edenler olarak tanınmıştır. Doktor Sultanov'un, Ermeni Karabağ bölgesinde bir dizi saldırılar organize etmiş olan kardeşleri Sultan ve İskender özellikle göze çarpmaktadır", diye belirtilmektedir (bk. «Nagorniy Karabax v 1918 – 1923 gg.», c. 271).

235 Bk. AVPRF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 16, s. 524.

bekir'in erkânı ile ilişki kurar²³⁶. Bu komite, yakın gelecekte Kafkasya'da ayaklanmalar düzenlemek amacıyla, günümüzde aktif faaliyet yürütmekte ve büyük bir ihtimalle Kars ile Konstantinopol'den gelen emirler ve talimatlar doğrultusunda çalışmaktadır. Eldeki verilere göre, Türk hükümeti birçok konuda kaçaklara gayri resmî yardım etmekte, her bir şahsa günde 70 kuruş tahsis edilmekte, birçoğu lojman elde etmektedir, bunun haricinde Komite, Türk hükümetinden bir kereliğine 2.000 lira almış ve Trabzon'da sinema ve büfe açmaları için de kendilerine 8.000 lira verilmiştir. Tüm gelirin kaçaklara yardım amaçlı kullanılacağı öngörülmektedir. Kaçakların belirttiğine göre, Türk gizli teşkilatı tarafından finanse edilen bir kahvehane açılmış, ucuz fiyatlarla çay, kahve vs. satılmaktadır. Trabzon Komitesi, kaçaklara ayakkabı ve elbise sağlamaktadır. Türk gizli teşkilatı için çalışan bazı kaçakların olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerin Trabzon'daki temel görevi, konsolosluk çalışanlarının takibidir. Konstantinopol'le olan bağlantı düzenli bir şekilde çalışmaktadır. Kaçakların nereden peyda olup, nereye kayboldukları belli değildir. Kaçakların, Sovyet hükümetine karşı tutumu, azınlık muhalefeti ve savaşçıdır²³⁷.

"Kaçaklar Komitesi" kurmanın sebeplerinden biri de, İstanbul'a gitmiş olan Sultanov'un, dönüşünde Azerbaycanlı dağlı birliğinin gerçekte sadece Çeçenler ve Dağıstanlılardan oluşmuş olduğunu, Azerbaycanlı göçmenlerin ise bu birlikte küçük bir azınlık oluşturduğunu görmesi idi²³⁸.

Sultanov, ajanları vasıtasıyla, Paris ve İstanbul'da faaliyet gösteren Kafkas mülteci siyasi teşkilatlarıyla bağlantı kurarak, Kafkasya'da ayaklanma düzenleme çalışmalarına dahil olur. Trabzon'daki Rus konsolosluğu verilerine istinaden, Sait Şamil, Topçibaşev ve Çermoyev'le de Sultanov'un

236 Ağayev, s. 533.

237 Ağayev.

238 Bk. Arsen Avagyan, a.g.e., s. 364-365.

aktif mektup alışverişi vardır ve “Komite, Konstantinopol’de bulunan Daşnaklar ve Gürcü Menşeviklerle de devamlı ilişki içinde bulunmaktadır”²³⁹.

Kafkas siyasi mültecileri ve Türk hükümetinin işbirliği, 1924 tarihinde Gürcistan’da ayaklanma düzenleme konusunda da kendisini göstermiş, Kafkasya’daki Türkiye temsilciliğinin²⁴⁰ çalışanlarından Albay Mahar Bey ve yardımcısı Pata Bey bu konuda aktif katılımda bulunmuşlardır. “Türk yöneticilerinin, Beyaz Ordu kaçakları ile Ağustos ayında görüşmelerde bulunduklarına dair resmî belgeler mevcuttur”, diye ayrıca belirtilmektedir²⁴¹.

Alınan verilerin öneminden dolayı Ankara’daki elçilik, Trabzon’daki konsolosluğa, Sultanov’un yönettiği komitenin²⁴² faaliyetleri, üyeleri ve imkân dahilinde komitenin yönetmeliğinin esas maddeleri hakkında bilgi edinilmesi talimatını verir²⁴³.

Türk hükümetinin teşviki ve doğrudan desteğiyle Karadeniz bölgesinde dağlı ve Azerbaycanlı mültecilerin yürütmüş olduğu aktif faaliyetler ile bunları takip etme gerekliliği, Trabzon’daki Sovyet Rusya konsolosluğunu, ajan şebekesi kurmaya mecbur eder, Moskova’dan gönderilen özel meblağlar sayesinde konsolosluk, bazı göçmenleri bünyesine katarak bu sayede Azerbaycan-dağlı komitesi hakkında “içerden” bilgi almaya muvaffak olur²⁴⁴. Türkiye’den edinilen

239 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 16, s. 533.

240 Bu belgede, hangi temsilcilikten söz edildiği kesin olarak belirtilmemiştir, fakat Tiflis’teki Türk elçiliği olduğunu tahmin etmekteyiz. O dönemde TBMM hükümetinin Batum, Aleksandrapol (Gümrü) ve Tuapse şehirlerinde konsoloslukları, Bakü, Erivan ve Tiflis’te ise elçilikleri bulunmaktaydı.

241 A.g.e.

242 Bahis konusu olan, Azerbaycan-dağlı Komitesi’dir.

243 A.g.e., s. 545.

244 Konsolos Golub, 31 Aralık 1921 tarihli gizli telgrafla, Mikhaylov’a bildirdiği üzere, eski Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti finans bakanı Emircanov’un, Azerbaycan-dağlı Komitesi’ni birçok kere ziyaret ederek, Doktor Efendiyev ve Sultanov’la buluştuğu, o günlerde

bilgilerin, Kuzey Kafkasya’da faaliyet gösteren Sovyet karıştı ağı ortaya çıkarmak konusunda yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Böylelikle, Gürcistan’daki ayaklanma liderleriyle birlikte Çeçenistan’da da ayaklanma kıskırtmaya çalışan şeyh Ali Mitayev 1923 yılında tutuklanır²⁴⁵.

Paris’e gitmiş olan Sait Şamil ve Haydar Bamat’ın, Anadolu’da faaliyet gösteren taraftarlarıyla sürekli mektup alışverişi içinde bulunduklarından dolayı Trabzon elçiliği, Paris’teki mültecilerin merkezi ve Trabzon’daki dağlılar arasındaki mektup alışverişini de dağlı kaçaklar arasından elde edilen şahıslar sayesinde kontrol altına almayı başarır.

Ankara’daki elçiliğin verileri, kaçakların, Sovyet diplomatik temsilcileri çalışanlarını takip etmek için Türk gizli servisi tarafından aktif bir şekilde kullanılmaya başladığını kanıtlamaktadır. İsviçre ve Polonya’daki Sovyet diplomatlarının öldürülmesi durumunda olduğu gibi, tüm sorumluluğu, Sovyet rejiminden zarar görmüş ve intikam duygularıyla dolu olan sürgünlere yüklemenin mümkün olduğundan dolayı, gerekli olduğu durumlarda kaçaklar sayesinde Sovyet diplomatlara karşı tahriklerde bulunmak daha uygundu.

Kars-Erzurum bölgesinde, Kâzım Karabekir’in emriyle Çerkes süvari tümeni kurulduğu ve Sultanov aracılığıyla Azerbaycanlılara da öneri sunulduğu konusunda elde edilen doğrulanmış bilgiler, Sovyet yönetiminin, Trabzon’daki Azerbaycanlı-dağlı mültecilerinin faaliyetleri üzerine dikkatlerini odaklamasına neden olmuştur²⁴⁶. 13 Aralık 1921 durumuyla süvari tümeninin düzenlenmesi tamamlanarak

Abdıkoy soyadıyla, gemiyle İstanbul’a gitmeye hazırlandığını bildirmekteydi. Ayrıca, bir hafta önce Komite’nin İstanbul’dan maddi yardım aldığı ve Komite’de kayıtlı her Azerbaycanlı sürgün bu meblağdan, banknot şeklinde, 30 Türk lirası verilmiş olduğu eklenmektedir (a.g.e., s. 143, 144).

245 Bk. A. Avtorxanov, a.g.e., s. 20, ayrıca Vadim Abramov, Kontrazvedka. Şhit i meç. Protiv İbrera (TSRU, M., «Yauza EKSMO», 2006, c. 55).

246 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 19, s. 563.

General Sultan-Giney komutan olarak tayin edilir²⁴⁷. Kuzey Kafkasya'yı terk ederek Türkiye'ye sığınmış olan dağlıların ve Azerbaycanlıların bu tümene katılmak istememelerinden dolayı, oluşturulan tümenin dağlı komutanları tarafından propaganda sürdürülüp, Vrangeli'nin ordusunun, Samsun'dan Kırım'a dönen eski askerlerini toplama çalışmaları yaptıklarına dair Golub'un sağladığı veriler, Moskova'da büyük endişe uyandırır²⁴⁸.

Sovyet yönetiminin endişeleri yerindeydi, çünkü 1921-1922 yıllarının tüm Rusya muhacereti içinde en büyük tehlikeyi, müttefikler tarafından Gelibolu Yarımadası'na (Çanakkale Boğazı'nda) nakledilen Vrangeli'nin ordusunun eski askerleri arz etmekteydi. Kızıl Ordu bünyesinde oluşturulan haber alma servisine (geleceğin Genel İstihbarat Teşkilatı GHT (Главное Разведуправление – Glavnoye Razvedupravleniye (GRU)), Vrangeli'nin ordusunun dağıtılmış, fakat savaş gücünü korumuş olan birliklerinin faaliyetlerine özel bir dikkatle takip etme görevi verilmişti. Kızıl Ordu'nun istihbarat teşkilatı, İstanbul'daki elemanları vasıtasıyla 1921 yılının Mayıs-Haziran aylarında, Vrangeli'nin ordusunun sayısı, elemanları, yerleşimi, morali ve siyasi bağlantıları hakkında güvenilir bilgiler elde eder²⁴⁹.

İstanbul'daki Rus Özel Komisyon'un özel ajanından elde edilen bilgilerle örtüşen bu veriler tahlil edilip, buna istinaden 1921 yılında "Yurtdışında ve Sovyet Rusya bölgesinde devrim karşıtı silahlı kuvvetler" başlıklı rapor hazırlanır. Bu raporda asıl dikkat, Vrangeli'nin ordusunun faaliyetlerine yöneliktir²⁵⁰. Türk hükümetinin, dağlı göçmenler

sayesinde (içlerinde Vrangeli'nin ordusunun eski subayları da vardı) Vrangellileri toplamaya çalıştığı konusundaki bilgiler, bu şartlar altında Sovyet yönetimini endişelendirir.

Bu arada, Kızıl Ordu'nun istihbarat teşkilatının sırtına yüklenen görevlere, Kafkasya Müslümanları sürgünlerinin faaliyetleri hakkında bilgilerin toplanması, özellikle de Rus ve Kafkas göçmenlerinin teşkilatları arasında olan bağlantıların ortaya çıkartılması da eklenmekteydi. G. Çiçerin de, dış siyasetle ilgili bazı düzenlemeler ve Türk yönetimi tarafından Kuzey Kafkasya liderlerine yapılan yardımı durdurma talebiyle birlikte Sovyet Rusya'nın Ankara'daki temsilcisi Natsarenus'a, benzer içerikli talimatlar verir. 17 Haziran 1921 tarihinde Natsarenus'a gönderilen mektupta özellikle şöyle belirtilmektedir "Bununla birlikte, Türk hükümeti mevcut durumda Beyaz Ordularımıza, Musavvatlara, dağlılara ve Dağıstanlı devrim karşıtı göçmenlere nasıl davranmaktadır? Göreviniz, Kotsev ve diğerlerine Türkiye'de destek verilmesine dikkat etmektir. Özellikle Dağıstanlı ve Bakülü Musavvatlara Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına kadar benzer yardımlar yapılmaktaydı. Şayet bu açıdan herhangi bir şey yapıyorsa, bu, Moskova Antlaşması'nın ihlali demektir. Türkiye ile ilişkilerimiz önemli derecede Türkiye'nin bizim Beyazlara nasıl davrandığına bağlıdır"²⁵¹.

Çiçerin'in, talimatlarında Kotsev ve Kuzey Kafkasyalıları özellikle belirtmiş olması tesadüf değildi. Türkiye'nin Kuzey Kafkasya azınlıkları, 1919-1922 milli hareketi esnasında özel bir rol oynamıştır²⁵². Bunun haricinde, Türk top-

247 A.g.e., s. 583. Görünüşe göre Sultan Girey'den söz edilmektedir.

248 A.g.e., s. 567.

249 Bk. N. D. Yegorov. Razvedka Krasnoy armii protiv beloy emigratsii (20-e gg). «Novii istoričeskii vestnik», 2001, N1 (3) (www.nivestnik.ru/2001_1/2.shtml).

250 A.g.e.

251 Bk. AVP RF, f. 04, Sekretariat Çiçerina, op. 39, papka 232, d. 32994, s. 1.

252 Bu konuda daha ayrıntılı olarak bk. Muhittin Ünal, "Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü", İstanbul, Cem Yayınevi, 1996. Arsen Avagyan, "Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin İçişleri Birlik Sisteminde Çerkesler", İstanbul, Belge Yayınları, 2004. Türk tarihçi Murat Çulcu "milliyetçi hareketi Çerkesler başlatmış ve bu hareketin en etkili gücü onlardı", diye iddia edecek kadar ileri gitmektedir (bk. Murat Çulcu, "Marjinal Tarih Tezleri", İstanbul, E Yayınları, 2.000, s. 178-179). Farklı yazarlar, milliyetçi hareketin başlangıcı olarak kabul edilen 1919 Amasya genelgesi imzalayan dört kişiden, Atatürk haricindeki üçünün Çerkes olduğuna dikkat çekmektedir.

lumu dağlılara sempati beslemekte ve onların kurtuluş savaşına olumlu bakmaktaydı²⁵³.

Bazı Çerkes kitlelerinin, Batı Anadolu'da Kemalistlere karşı göstermiş olduğu mukavemet yüzünden ümitler besleyen padişah da Çerkeslere yönelik benzer yaklaşım içindeydi. Sultan VI. Vahdettin ise Çerkes faktörünü İngilizlerle yapılan görüşmelerde de kullanmak niyetindeydi²⁵⁴.

1919-1920 yıllarında Anadolu'ya yerleşen eski çarlık ordusunun Çerkes generalleri ve dağlı prensleri, Türkiye'de varolan iki hükümetinde iyi komşuluk ilişkilerinden faydalanarak, 1920 baharında Türkiye yöneticilerinden, Kazakların göçüne izin veren mutabakat elde ederler. Kemalist hükümet o zamana kadar Beyaz Ordulu Kazakların gemilerini kabul etmemekteydi²⁵⁵.

Böylelikle, Dışişleri halk komiserliği, Kemalist hükümeti, dağlılara gösterdiği destekten vazgeçmeye mecbur ederek, aynı zamanda, Kuzey Kafkasya'ya geçme imkânı elde edebilecekleri Türkiye'de Beyaz Orduların yoğunlaşmasını önlemiş oluyordu.

Belirtmek gerekir ki, Çerkes tümeninin kurulması projesi sorununu özetlediğimizde, elimizin altındaki belgeler Kâzım

Bunlar, Abhaz Rauf Orbay, Oset Bekir Sami ve Adige Salih Paşa'dır (bk. Metin Sever, "Kafkâs'ın Bu Yüzü. Türkiye'deki Kafkas Kökenliler", İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 40). Bazı tarihçiler, milliyetçi hareketin sembollerinden birinin, Çerkes kalpağı olduğunu ve Atatürk'ün Anıtkabiri çevresinde gömülü olanlardan 61'inin Kuzey Kafkas kökenli olduğunu vurgulamaktadır (bk. Çetin Öner, "Şu Bizim Çerkesler", İstanbul, Can Yayınları, 2.000, s. 88-89, 94).

253 Böylece, 28 Aralık 1919 tarihinde, tarım okulunda bir konuşma yapan Atatürk, Kafkasya'da Çerkeslerin imhasına ve Yahudi pogromlarına değinmekteydi (bk. Dr. Alexandre Toumarkine, Diaspora, Dönüş hareketi ve Devlet: Düünden alınan dersler ve gelecek için perspektifler. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)», Kafkas Demeği Yayınları: 15, Ankara, 2001, s. 197).

254 Bk. Murat Çulcu, "Marjinal Tarih Tezleri", İstanbul, E Yayınları, 2.000, s. 280.

255 Bk. Samir Xotko, "İstoriya adigov v izlojeniyi krasnodarskix avtorov" (www.adigov.ru/index.php?newsid=58), bk. ayrıca «Osetinskaya emigratsiya v 1920-30 godax» (www.kavkaz-uzel.ru/articles/152276).

Karabekir'in, önemli askerî tecrübeye sahip dağlı mültecilerden Çerkes süvari birliği düzenlemekteki gerçek niyetinin ne olduğu konusunu aydınlatmaya imkân vermemektedir.

Karabekir tarafından göçmenlere yapılan açıklama, tümenin Batı cephesine nakledilerek Yunan ordusuna karşı sürdürülen çatışmalara katılacağı doğrultusunda idi. Trabzon'daki Rus konsolosluğunun verilerine göre ise, artık var olmayan Doğu cephesinde kullanılacak, yani Kafkasya'ya sınırdaş vilayetlerde konuşlandırılacaktı²⁵⁶.

Dağlı göçmenlerden oluşan askerî birliklerin, Türkiye'nin dış düşmanlarına karşı sürdürülen çatışmalardan ziyade, Enver tarafından, TBMM hükümetine karşı düzenlenen bir komplo'nun önemli unsuru olup, Enver'in Batum'dan Anadolu'ya geçmesi durumunda, ona destek olacak kuvvetlere dahil olma ihtimalini ileri sürmek mümkündür. Bazı hususlar ve tarihi veriler bu versiyonu²⁵⁷ desteklemektedir.

Birincisi, girişim ve uygulama, Enver taraftarı²⁵⁸ olarak bilinen ve tarih yazımında yer bulmuş olan teoriye göre Enver'in komplosuna ortak olan Kâzım Karabekir'indi²⁵⁹. İkincisi, Çerkes tümeni, Enver'in komplosunun başlıca merkezi ve en önemli halkasını Yahya Kâhya'nın oluşturduğu Trabzon şehri yakınlarında düzenlenmekteydi²⁶⁰. Üçüncüsü, Kaf-

256 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 16, s. 563.

257 "Versiyon" terimini kullanmamızın sebebi, fiiliyatta bu tümenin meydana getirilmemiş, oluşturulan birliğin ise uzun ömürlü olmamış olmasından dolayıdır. Bu yüzden de ne arşiv belgelerinde, ne de olaylara katılanlar ve zamandaşların anılarında bu birliğin akıbeti hakkında hiçbir şey belirtilmemiştir.

258 Birinci Balkan Savaşı'nın sona ermesinden sonra Cemal Paşa'nın diyan-ı harbe vermek istediği Kâzım Karabekir'i, Enver Paşa kurtarmıştır (bk. Kâzım Karabekir, "İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı", İstanbul, Tekin Yayınevi, 1990, s. 11-12). Atatürk ve Enver Paşa arasındaki ilişkiler ise, daha 1912 yılındaki İtalyan-Türk savaşından itibaren gergindi (bk. "Habiye Nazırı Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü", Derleyen Âdem Sarıgöl, İstanbul, İQ Kültürsanat Yayıncılık, 2001, s. 33).

259 Bk. Murat Çulcu, a.g.e., s. 281-282.

260 A.g.e. Yazarın belirttiğine göre, "Enver Paşa için Anadolu'ya girebileceği iki önemli nokta bulunuyordu. Biri Kafkas Ordusunun merkezi olan Kars, diğeri ise İzmirli İttihatçı, Yahya Kâh-

kasya'yı Rus boyunduruğundan kurtarma denemesinde bulunmuş olan Enver, İslam dünyasının kahramanı olup, dağlı ve Azerbaycanlı göçmenler arasında büyük nüfuzu sahipti.

Büyük bir ihtimalle, olayların seyrinin değişimi, Kâzım Karabekir'i dağlı mültecilerden oluşan bir Çerkes süvari tümeni oluşturma düşüncesinden vazgeçirmiştir.

Türklerin Sovyet karşıtı faaliyetlerine, Sovyet hükümetinin göz yummayı düşünmediğini ispatlayan 1922 yılının Türk-Rus diplomatik olayı, batı cephesinde İsmet İnönü ve Çerkes Ethem'in zıtlaşması ve sonucunda Ethem'in Yunanlıların tarafına geçmesi neticesinde Türk toplumunda Çerkes karşıtı yaklaşımların artması, Enver'in ümitsizlenerek Buhara'ya gitmesi ve Yunan ordusuna karşı elde ettiği galibiyetler sonucunda Atatürk'ün mevzilerinin güçlenmesi, durumu değiştiren unsurlardı. Bununla birlikte, Türkiye hâlâ Sovyet Rusya'nın ihtiyacını duymaktaydı ve Türkiye yöneticileri, Kafkasya siyasi mültecilerinin liderleriyle olan ilişkilerini gizlemeye çalışmaktaydı. Golub'un, 22 Aralık 1921 tarihli telgrafında bildirmiş olduğu gibi "Söylenişine göre, Sovyet temsilciliğinin bulunduğu Trabzon'da Türkler, beyaz Kafkasyalılara yönelik sempatilerini göstermekten çekiniyorlar, fakat temsilciliğin olmadığı yerlerde Türkler o denli çekingen değiller ve sözün gelişi "yürekleri daha açıktır"²⁶¹.

Kâzım Karabekir, Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı mültecileri kullanmakla birlikte, Acarya'daki Sovyet karşıtı ayaklanmanın hazırlanmasına da fiilen katılmıştır. Konsolos Golub, 30 Aralık 1921 tarihli gizli telgrafında Trabzon'dan bildirdiğine göre, Batum'da yaşayan Acar devrim karşıtı Mamed Bey, Kâzım Karabekir'le mektup bağlantısı içinde olup, casusluk ve propaganda düzenlemek amacıyla kendisinden para almaktadır²⁶². 4 Ocak 1922 tarihli telgrafla belirttiğine

ya'nın kontrol ve denetimi altında bulunan Trabzon'du" (a.g.e., s. 282).

261 Bk. AVP RF, f. 0301, Konsulstvo v Trapezunde, op. 1, papka 2, d. 19, s. 602.

262 A.g.e., d. 16, s. 623.

göre "Türk Acaristan'ında milletvekili olan molla Ali Rıza Bey, halihazırda Artvin'de bulunmakta ve Sovyet Acaristan sınırları dahilinde devrim karşıtı faaliyetlerde bulunmakta, Sovyet Acaristan'ın Türkiye'ye bağlanması konusunda bildiriler dağıtmaktadır. Adı geçen molla, son zamanlarda Ankara'ya gitmişti ve görünüşe göre talimatlar almıştır. Bunun haricinde, Artvin'e giderken Kars'a da uğrayarak, birkaç gün orada kalmıştır"²⁶³.

1921-1922 tarihlerinde, dağlı ve Azerbaycanlı göçmenlerin Türkiye dahilindeki siyasi faaliyetlerin²⁶⁴ karşılıklı ilişki ve Türk hükümeti tarafından kullanılma yönelimi konusundaki irdelememizi toparlayarak, Azerbaycan siyasi göçmenleri bünyesinde vuku bulan ve Azerbaycan haricinde, dağlı mültecilerin siyasi kurumlarının birliğine de menfi etki etmiş olan bir olaya değinmeyi gerekli bulmaktayız.

Khosrov Bek Sultanov'un liderliğini yapmaya talip olduğu, dağlı ve Azerbaycanlı göçmenlerin 1921-1922 yıllarındaki Türkiye'deki birliği, Azerbaycan'da faaliyet gösteren Musavvat devrim karşıtı yeraltı örgütüyle bağlantı içinde bulunduğundan dolayı, Sovyet yönetimi için tatsız sonuçlar doğurmaya namzettir. Siyasi yönetim içinde hoşnutsuzluk meydana getirerek, Azerbaycan siyasi muhaceretini içten zayıflatmak gerekliydi. Bu ise Sultanov ve Ağayev'in²⁶⁵ yanın-
da daha etkili bir şahsın peydahlanması durumunda gerçek-

263 A.g.e., s. 645.

264 Azerbaycanlı mültecilerin Türkiye'deki siyasi faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı olarak bk. Dr. Nazile Abbash, "Azerbaycan Özgürlük Mücadelesi", İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 2001; ayrıca bk. Yrd. Doç. Dr. Şimşir Sebahattin, "Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi", İstanbul, 03 Entersanat Yayıncılık, 2002.

265 Türk hükümetinin, Ahmet Ağayev'in Sovyet elçiliğiyle bağlantı içinde olması konusunda şüpheleri, Ağayev'in Kafkas siyasi mültecileri arasındaki nüfuzunun düşmesine neden olmuştu. Elçi S. Aralov, 15 Eylül 1922 tarihinde, L. Karahan'a yazdığı gizli mektupta, "sağ grupların Ahmet Bey Ağayev'e yönelik tutumu ilginçtir. Onu, benim kolladığımı zannediyorlar. Rauf Bey'in sarf etmiş olduğu "Nedir 'Hâkimiyet-i Milliye', Türk resmi organı mı, Rus elçiliğinin resmi organı mı?" sözleri enteresandır", demektedir. (bk. AVP RF, f. 04, Sekretariat Çiçerina, op. 39, papka 232, d. 53020, s. 173).

leşebilirdi. Göçmenlerin siyasi aktif ve faal kitlesinin bir kısmını etrafında toplayacak biri.

Bu nedenle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mehmet Emin Rasulzade'nin Rusya'dan kaçarak Türkiye'de ortaya çıkması, yukarıda belirtilenlerin ışığında başka bir renk almaktadır.

11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesi sonucunda M. Rasulzade, Şemaha'da tutuklanarak, Bakü'deki Bayıl hapishanesine nakledilir. 1920 yılında Bakü'ye gelen Stalin, Rasulzade'yi hapisten kurtararak Moskova'ya götürür ve 29 Kasım 1920 tarihinde kendi yönetimindeki, Milletlerin Halk Komiserliği'nde görev verir²⁶⁶. M. Rasulzade, Ocak 1922'de "Musavvat" hükümeti üyeleri ve Tatar siyasetçi M. Bigin'in yardımıyla Petrograd'dan Finlandiya'ya, oradan da Türkiye'ye kaçar²⁶⁷.

Sovyet yönetiminin, M. Rasulzade'nin niyetlerini bilmediğini göz önünde bulundurmakla birlikte²⁶⁸, Rasulzade'nin Türkiye'de ortaya çıkmasının, Azerbaycan siyasi muhaceretini birleştirip güçlendirmede, bir dizi yönetici şahsın onun tarafına geçmesinden dolayı, tersine zayıflatmış olduğu bir gerçektir. Bu sayede, birkaç etki kutupları ortaya çıkarak Sultanov'un mevzileri fiiliyatta zayıflar, Azerbaycan siyasi mültecileri ve bununla birlikte "Musavat" partisi rakip gruplara bölünür. M. Rasulzade, 1924 yılında İstanbul'da Azer-

baycan Milli Merkezi'ni kurar. Bu merkezin temel niyeti Bolşevik işgaline karşı mücadele etmek ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden tesis etmek olarak açıklanır. Lakin birleşmek yerine, yeni kurulan merkez ile Avrupa'da faaliyet gösteren Azerbaycanlı mülteci kuruluşları arasında çıkan çatışma, ancak 1928 yılında Topçibaşev'in çabalarıyla atlatılır²⁶⁹. Daha sonraki yıllarda, bir grup eski üye "Musavat"tan ayrılarak, Vekilov'un etrafında birleşir, Sultanov ise taraftarlarıyla Azerbaycan Halk Partisi'ni kurar.

Böylece, M. Rasulzade'nin Türkiye'de peyda olması, sadece Azerbaycan siyasi muhaceretini zayıflatmakla kalmayıp, Azerbaycan-dağlı ortak siyasi kurumların parçalanarak, dağlıların ayrılmasına sebep olur. 1922 yılı, Azerbaycanlı ve dağlı siyasi mülteci kuruluşlarının geçici ayrılmasının başlangıcı olarak tarihe geçer, Türkiye'de daha sonra kurulan ilk ortak kurum ise ancak 1952 yılında yaratılır.

Bu açıdan, M. Rasulzade'nin kaçıışı, Sovyet yönetimi açısından daha çok olumlu sonuçlar doğurmuştur.

Dağlı mültecileri kullanma siyaseti Anadolu'da, doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir tarafından düzenlenip, yönlendirilirken, Türkiye elçisi Ali Fuat Cebesoy, aynı rolü Moskova'da sürdürmeyi dener²⁷⁰.

Türk-Rus ilişkilerinin özgün içeriği, iki ülkenin de elçiliklerini, diğer ülkelerin elçiliklerinden farklı olarak, hem normalin üstünde olan çalışanların sayısı, hem de güvenliklerinin kendi silahlı birlikleri tarafından sağlanması açısından etkilemişti. Böylece, Moskova'daki Türk elçiliğinin güven-

266 Bk. Mamed Emin Rasulzade, "Sbornik proizvedeniy i pisem", M., İzdatelstvo «Flinta», 2010, s. 8.

267 M. Rasulzade, Aralık 1923'te İ. Stalin'e yazdığı mektupta ("Yeni Kafkasya" dergisinde yayınlanmıştır), kendisini hapisten kurtarmasından dolayı teşekkür ederek, Sovyet yönetimini tenkit edip, Sovyetler Birliği'ni neden terk etmiş olduğunu açıklamaktaydı (bk. «Yeni Kafkasya», 23.01.1924).

268 M. Rasulzade'nin, 1923 yılında yayınlamış olduğu "Azerbaycan Cumhuriyeti" kitapçığı, İ. Stalin'in tepkisini çeker ve 16 Eylül 1923 tarihinde Bakü yönetimine yazdığı mektupla, Rasulzade'nin ileri sürmüş olduğu noktaları nasıl tekzip edeceklerine dair kesin talimatlar verir (bk. RGASPI, f. 558, (Stalina), op. 1, d. 4491, s. 1-2). Tarih yazımında, Stalin'in bu mektubu, M. Rasulzade'nin Sovyet yönetimi için ne denli büyük bir tehlike oluşturmuş olduğunu kanıtlamak için kullanılmaktadır (bk. Mamed Emin Rasulzade, a.g.e., s. 8-9).

269 Bk. Ali Mardanbek Topçibaşev, "Pisma iz Parija". Baku, Azerbaydžanskoye gosudarstvennoye izdatelstvo, 1998, s. 9.

270 A. F. Cebesoy, Birinci Savaş yıllarında Kafkas cephesinde çarpışmış olduğundan dolayı Atatürk tarafından Moskova'ya elçi olarak önerilmiş olduğunu hatıralarında belirtmektedir (bk. Ali Fuat Cebesoy, "Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)", İstanbul, «Vatan» Neşriyatı, 1938 s. 134). Gerçekte ise Atatürk, A. F. Cebesoy'u batı cephesi komutanlığı görevinden uzaklaştırmak istemekteydi.

liği için elçi Ali Fuat Cebesoy, Batı cephesinden otuz kişiden bir süvari birliğini beraberinde getirmişti²⁷¹. Türk elçiliğinin askeri ataşesi, kendi çalışma grubuna sahipti. Cebesoy bu durumu, ataşenin kendi normal çalışmasının haricinde, Sovyet hükümetinin verdiği silah ve cephaneyi Türkiye'ye yollamak, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya'da kalmış Türk savaş esirlerini vatana göndermek vs. gibi ek işler yapmasıyla açıklamaktaydı²⁷².

Moskova'daki Türkiye elçiliği, o zamanın verilerine istinaden, Cebesoy'un döneminde Kuzey Kafkasyalı Beyaz Orduların toplanarak, Türkiye'ye nakledilme merkezlerinden biri olmuştu. Dağlılar, elçilik yardımıyla kaçak belgesi elde ederek, küçük gruplar halinde Türkiye'ye nakledilmekteydi. 1922 yılında meydana gelen casusluk skandalı sonrasında Moskova'ya yollanan, TBMM araştırma komisyonu başkanı Rıza Nur'un, hatıralarında belirttiği gibi "Tatarlar dert yaşıyorlar ve bana diyorlar ki "Burası Türk sefarethanesi mi, yoksa Çerkes sefarethanesi mi? " "Niye? " diyorum. "Memurlar hemen umumiyetle Çerkes ve sonra burada ne kadar Rusyalı Hristiyan Çerkes varsa Sefarethanedeler. Hem bunlar Çar taraftarıdır. Hükümetle siyasetinizi bozmaz mı? " diyorlar. Tamamiyle doğru. Bu adamlar siyaseti bizim memurlardan daha iyi görüyorlar. Çerkes Çarcıların Sefarethane'ye geldiklerini bilmezdim. Tahkik ettim, doğru. Böyle sürgün gibi Moskova'ya toplanmış, vaktiyle Çar sarayında hizmet ve zabıtlık etmiş, hem de Hristiyan Çerkesler bizim Sefarethane memurları Sefarethane'ye topluyorlarmış. Bunlar ile milli müzakereler yapıyorlarmış. Demek bizim Sefarethane Çerkes komitesinin mahfeli halinde. Bu ne muzır siyaset! Aklım çıkacaktı. Zavallı Türk maaş veriyor, memur gönderiyor, onlar Türk'e değil, başkasına hizmet ediyorlar. Hem de Türk'e muzır oluyorlar. Umurlarında mı, onlar ya-

271 Bk. Ali Fuat Cebesoy, "Moskova Hatıraları", s. 101.

272 A.g.e.

hat, Türk! Kabahat senin. Çerkesleri memur yapar yolların, böyle yaparlar"²⁷³.

Rıza Nur, ikisi de Abhaz kökenli olan elçi Ali Fuad Cebesoy ve konsolos Fuad'dan başlayarak elçiliğin Kuzey Kafkasya kökenli tüm diplomatların isimlerini sayarak, Çerkes çalışanların, kartlarının üzerinde hem Türk, hem de Çerkes isimlerini yazdıkları, hatta bazılarının sadece Çerkes ismini kullandıklarını belirtmektedir²⁷⁴.

Rıza Nur'un iddiasına göre elçi, Türklerden önce dağlıların işlerini halletmekteydi. Ve bu durum o denli açıkça yapılmaktaydı ki, başvuranlardan biri, -Türk olmayıp Çerkes olması durumunda işinin elçi tarafından çoktan halledilmesi olacağını - haykırmaktaydı²⁷⁵.

Dahası, Türk elçiliği, Kuzey Kafkasya'da birkaç ayaklanma çıkarma denemesi yaparak yönlendirmiştir.

Rıza Nur, bu durumu Ali Fuad Cebesoy'un Çerkes kökenli olmasıyla açıklayarak, Türk hükümetinin benzer durumlardan haberdar olmadığına inandırmaya çalışmıştır. Rıza Nur, kendisini adanmış bir milliyetçi olmasının dışında, bir ırkçıydı ve Çerkesler hakkında konuşurken sık sık aşağılayıcı terimler kullanmakta, örneğin "sarayda hizmet etmek Çerkesin kanında vardır" veya Ankara'da, kendisiyle aynı evde yaşayan Emin Paşa'nın, taşınması esnasında kendisine ait eşyaları da götürmesini genelleştirerek "hırsızlık bir Çerkes adedi", demektedir²⁷⁶.

"Büyük göç" esnasında Türkiye'ye yerleşenler ve Kuzey Kafkasya'da kalan Çerkesler arasında farklılıklar çizerek, "birinciler bizim baş düşmanımızdır, Türkü²⁷⁷ öldürmek is-

273 Bk. Rıza Nur, a.g.e., s. 257.

274 A.g.e., s. 259.

275 A.g.e., s. 258.

276 A.g.e., s. 259, 266.

277 Rıza Nur, millicilerin azıllı düşmanı, Batı Anadolu'da Kemalist hükümete karşı savaşan, Çaristaya bağlı orduların kumandanı Aznavur ile milliyetçi hareketin kahramanı, daha sonra Yu-

tiyorlar, ikinciler ise Türklerden kurtuluş bekliyor”, denir. “Türkiye’de ajanlıkla uğraşanların genelde Arnavut, Bosnalılar ve Çerkesler olduğunu eklemektedir”²⁷⁹.

Rıza Nur, Çerkeslerin geleneksel yardımlaşması hakkında da yazarak, örnek olarak bir olay göstermektedir.

Tahsin adında bir Çerkes, Nur’un çabaları sonucunda Moskova’daki Türk elçiliğinden uzaklaştırıldığında, Abhaz kökenli başbakan Rauf Orbay, “Abhaz olduğundan dolayı Tahsin’i Meşhet’e elçi tayin eder, üstelik diplomatik seviyesini birkaç kez yükselterek”²⁸⁰.

Türk askerî ataşesinin casusluk faaliyeti, 1922 yılında diplomatik kıyamete sebebiyet verir. Ataşe, casusları sayesinde²⁸¹ Moskova’da, Kızıl Ordu’ya ait gizli belgeler ve haritalar ele geçirir. Olayı aydınlatmak amacıyla kurulan komisyonun başkanı Rıza Nur, askerî ataşenin, bu olayı Ali Fuat Cebesoy’un emriyle ve Polonyalılarla birlikte yapmış olduğuna emindir²⁸². Ali Cebesoy ise, hem kendisini, hem de askerî ataşeyi savunarak, “ataşemiliterlerin esaslı vazifelerinden bir tanesi de, nezdinde bulundukları devletin ordularının her türlü gizli işlerini mümkün olduğu kadar öğrenmeğe çalışmaları idi. Fakat bu vazifelerini yaparlarken asla bir cürmümeşhuda sebebiyet vermemeleri zarureti asikarde Maatteessüf yeni Ataşemiliterimiz, bu işte tecrübesizliklerinin kurbanı olmuşlardı. Hadise, cürmümeşhut haline getirilmişti”, diye belirtir²⁸³.

nanlıların tarafına geçen Çerkes Ethem’den bahsetmektedir.

278 A.g.e., s. 122.

279 “Casuslar hep böyle, Arnavut, Boşnak, Çerkes gibi şeylerdir. İbret!” bk. a.g.e., s. 153.

280 A.g.e., s. 274.

281 Genel olarak, Kızıl Ordu subaylarından Olşevski soyadlı birinden bahsedilmektedir bk. “TBMM Gizli Celse Zabıtları”, cilt 3, 6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1338 (1923), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 437).

282 Bk. Rıza Nur, a.g.e., s. 227.

283 Bk. Ali Fuat Cebesoy, “Siyasi Hatıralar. Büyük Zaferden Lozan’a”, Cilt 1, İstanbul, Tarih Vakfı Yayımları, 2002, s. 8.

Rus Özel Komisyon’u tarafından bu belgelerin incelenerek, aralarında biri Rusya, diğeri ise Kafkasya’ya ait iki ayrıntılı harita bulunmuş olması enteresandır²⁸⁴. Rus Özel Komisyonu, Türk askerî ataşenin casusluk faaliyetlerini öğrenip, 20 Nisan 1922 tarihinde elçiliğe girerek, askerî ataşenin odasından yasadışı yollarla ele geçirilmiş olan gizli belgelerle dolu çantaya ve bazı diplomatik belgelere el koyar. Elçi Cebesoy, Dışişleri halk komiserine sert bir nota vererek, çantanın geri verilmesini talep eder. Buna karşılık L. Karahan, Cebesoy’un bu talebini reddetmekle kalmayıp, tutuklanan Türk diplomatların geri gönderilmesini talep eder²⁸⁵. Olayın gerginleşmesi konusunda iki ek husus daha etki yapar, a) Ali Cebesoy’un, Büyük Britanya ve Polonya elçileriyle olan sıkı ilişkisi, b) Bolşevik hükümetinin, Cebesoy’un Enver’le işbirliği yaptığı konusundaki şüpheleri.

Tüm bunların sonucunda Cebesoy, 10 Mayıs 1922 tarihinde, 15 elçilik çalışanıyla birlikte Moskova’yı terk etmeye mecbur olur²⁸⁶.

Moskova’daki Türk büyükelçiliğiyle ilgili olay, Rauf Orbay’ın başkanlığını yaptığı, TBMM’nin 10 Haziran 1922 tarihli gizli oturumunda görüşülür²⁸⁷. Meclis, uzun tartışmalardan sonra olayı araştırmak amacıyla, Rıza Nur başkanlığında özel komisyon kurmaya karar verir.

Nihayet, Rıza Nur ve Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti’nin Ankara’daki elçisi Semyon Aralov’un çabalarıyla bu diplomatik skandal yatıştırılır²⁸⁸.

Rıza Nur’un Rusya’da karşılaştığı başlıca engel, Bolşevik yönetiminin, Cebesoy’un faaliyetleri ve Büyük Britanya

284 Bk. “TBMM Gizli Celse Zabıtları”, cilt 3, 6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1338 (1923), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 437.

285 Bk. “Türk Dış Politikası”, s. 175.

286 A.g.e.

287 Bk. “TBMM Gizli Celse Zabıtları”, cilt 3, 6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1338 (1923), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 434-450.

288 Bk. “Türk Dış Politikası”, s. 175.

ile Polonya elçileri ile olan bağlantıları hakkında Kemalist hükümetin bilgisi olmadığına inanmamasıydı²⁸⁹. Zorlaştırıcı bir diğer husus ise, Fransa ve İngiliz hükümet temsilcilerinin Paris'te Bekir Sami ile yaptıkları görüşmeden, Rus hükümetinin haber almış olmasıydı. Bu görüşmede Kuzey Kafkasya sorunu irdelenmişti ve Ruslar, Türklerin Fransa ve Polonya ile kendi arkalarında gizli anlaşmalar yaptıklarından şüphelenmekte, Ankara hükümetinin, gerçekte Bekir Sami ve Ali Cebesoy'un faaliyetleri hakkında bilgisi olmadığı, öğrendiğinde ise ikisini de hemen geri çağırması gerektiği konusunda Rıza Nur'un tüm teminatlarına inanmamaktaydı²⁹⁰.

Kuzey Kafkasya konusu, Bekir Sami ile Ali Fuad Cebesoy'un faaliyetleri ve Kâzım Karabekir'in Kafkasya mültecileriyle olan ilişkileri yüzünden Türk-Rus ilişkilerinde gerginlik ve hâsıl olur. Fakat temel sebep, Kemalist Türkiye'nin, Sovyet Rusya'yı pas geçerek Boğazlar konusunda Antant devletleriyle anlaşma yapmaya çalışmasıydı²⁹¹.

Kemalist hükümet, bu şartlar altında ilişkilerin gerilmesinden kaçınarak, Rusların şartlarını kabul etme pahasına, özellikle de bu şartların Milli Kurtuluş Hareketi için hayati önem arz eden sorunlar olmadığından dolayı, sorunu düzeltmeye çalışır.

289 Bk. Rıza Nur, a.g.e., s. 232.

290 A.g.e.

291 Lev Karahan, 2 Aralık 1922 tarihinde, Ankara'daki Rus elçisi Semyon Atalov'a yazdığı konuyla ilgili mektupta, "Türkler, beklediği gibi alçak çıktı. ...Başka konularda tavizler elde etmek niyetiyle, Boğazlar konusunda bizi satmaya karar vermişler. Bize sadece ümitlerinin gerçekleşmemesini arzu etmek kalıyor, her halükârda gerçekleşmeyecektir zaten. ... Tabii ki hainliklerine rağmen Türklerle tartışmayacağız veya ilişkilerimizi kesmeyeceğiz. Onlar yine de yardımımızı isteyeceklerdir. Böylelikle, onlarla konuşma tonumuz dostça, fakat sert ve ipliklerini pazara çıkartarak olmalı, hata yaptıklarını ve bundan dolayı cezalandırılacaklarını onlara sürekli kanıtlamamız lazım", demektedir (bk. AVP RF, f. 04, Sekretariat Çiçerina, op. 39, papka 233, d. 53021, s. 49). Karahan'ın bu sert yaklaşımı, diplomatik skandalın yatıştırılmasından sonra Kemalist hükümet tarafından Moskova elçisi olarak tekrar Cebesoy'un atanmasının düşünüldüğü bildirildiğinde Karahan'ın, Cebesoy'a sınırı geçme izni verilmeyeceğini belirtecek şekilde bir şekilde Türkiye'ye geri göndermekle tehdit etmesiyle kendisini belli etmiştir. Karahan'ın tehdidi karşısında Türk hükümeti bu niyetinden vazgeçmiştir (bk. Rıza Nur, a.g.e., s. 239-240).

Casusluk skandalı sonrasında Ankara'ya çağrılan Ali Fuad Cebesoy'la yaptığı görüşme esnasında Atatürk "Garp ile davamızı halledinceye kadar Rusları idare etmeğe ve dostluğumuzu muhafazaya mecburuz" diye itiraf etmekteydi²⁹². Türk hükümetinin diğer üyeleri de Rusya'ya önem vermek ve ilişkilerde gerginlikten kaçınmak konusunda Atatürk'le aynı fikirdeydi²⁹³.

1922 yılındaki casusluk olayı, Türkiye Dışişleri siyasetinde Kuzey Kafkasyalı siyasi muhaceretin kullanılması çizgisi açısından Kafkasya faktörünün ortak kullanılmasının ilk dışavurumu olan, Türk ve Polonya askerî ataşelerinin işbirliği açısından göze çarpmaktaydı.

Daha sonraki dönemde bu işbirliği, "Prometeus" hareketi çerçevesinde daha belirginleşir.

1922 yılında Sovyet-Türk ilişkilerinde meydana gelen diplomatik olay, Kafkasya mültecilerinin siyasi faaliyet stratejisinin değişmesine denk düşer ve mülteci kurumlarının karakterinin temelden değişmesine yol açar. Böylelikle, Türkiye'nin 1919-1922 yılları dış ve iç siyasetinde Kafkasya siyasi göçmenlerinin kullanılmasıyla ilgili stratejisinin temelleri atılır. Milliyetçi hareket dönemi için bu siyaset daha önceki İttihat döneminde hazırlanan siyasi yönelimin iç dinamiğinin devamı ve daha kısa süreli sorunların vurgulanması üzerine kurulmuştur.

Belirtilen dönemde Kemalist hükümet tarafından sürdürülen, Kafkasya Müslümanlarını himaye etme ve kullanma-

292 Bk. Ali Fuat Cebesoy, "Siyasi Hatıralar. Büyük Zaferden Lozan'a", cilt 1, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 9. Türk tarihçilerinin genel görüşüne göre, Atatürk'ün dış siyasetteki önemli prensiplerinden biri, Ruslarla ilişkileri gerginleştirmemek, diğeri ise, sonucunda Hatay ve Musul problemlerinin ön plana geldiği ve Lozan Antlaşması sebebiyle yarım kalan Misakı Milli konusudur (bk. Ömit Özdağ, a.g.e., s. 168).

293 Batı cephesi komutanı İsmet İnönü, Dışişleri bakanı Yusuf Kemal'e yazdığı 1 Şubat 1922 tarihli mektupta daha açık konuşmaktadır "Tanrı göstermesin, Rus'ların canını sıkarsak bu, çökmemize neden olabilir" (bk. Tuncay Özkan, "MIT in Gizli Tarihi", İstanbul, ALFA, 2003, s. 99).

ya yönelik siyaset çizgisinde sık sık sistemsizlik ve mutabakatsızlık olayları görülmekte, bu ise Türk liderlerin farklı yaklaşımlarıyla açıklanmaktadır. Her halükârda, Kemalist hükümet, TBMM'nin atılan adımlarından haberdar olmadığını öne sürerek, 1922 yılı diplomatik olayının tüm sorumluluğunu, sözde kendi başlarına hareket eden Bekir Sami ve Ali Fuad Cebesoy'a yıkarak Rus-Türk ilişkilerinde gerilim yaratmaktan kaçınmayı başarır. Kâzım Karabekir ise bu arada tamamen gölgede kalır.

Kuzey Kafkasya siyasi mültecilerinin faaliyetleri ve Türk dış politikasındaki yeri, 1923-1928

1923 yılında yeni devletin kurulması ve cumhuriyet düzeninin tesis edilmesinden sonra, milli kurtuluş hareketi döneminin atılğan, iç dinamiklerle sürdürülen ve büyük oranda kısa vadeli sorunların çözümü için siyasi sürgün enerjisinin kullanılması, yerini kesin planlanmış ve işlenmiş siyasete bırakır. Kafkasyalı mültecileri kontrol etme görevi, yeni kurulan özel servise verilir. İstihbarat kuruluşları, Dışişleri Bakanlığıyla birlikte işbirliği içinde Kafkasya göçmenlerinin siyasi teşkilatlarını kullanma siyasetini sürdürerek, Avrupa'da ve bölgede oluşan siyasi gelişmelere bu sayede etki ederler.

Mültecilerle sürdürülen çalışma ve kontrol görevlerinin iki kurum arasında dağılımı, bu stratejinin devletin üst katmanları tarafından tasdik edilmesini gerektirir. Benzer yaklaşım, Türkiye Cumhuriyeti'nin, siyasi cephaneliğinde bulunan bu mekanizmaya ne derece önem verdiğini göstermektedir.

Türk milliyetçi ideolojisi ve bunun dış siyasetteki dışavurumu, daha önceki göçler sonucunda ülkeye yerleşerek Türk toplumunun bir parçasına dönüşmüş olan Çerkes kitleleri ile 1920 yılı siyasi sürgünlerin farklı ele alınması, Kuzey

Kafkasya toplumuna yönelik sürdürülen siyaset, Türkiye’de istihbarat servislerinin kurulması ve bu servisler dahilinde siyasi mültecilerle ilgili çalışmalarda bulunan kısımların teşkil edilmesi, dış siyasi sorunların çözümü bağlamında Kuzey Kafkasya siyasi mültecilerinin kullanılması stratejisinin hazırlanması konusunda önemli rol oynamıştır.

Bu çalışmanın temel konusunun açıklanması açısından, saydığımız konulardan bazılarını ayrıntılı olarak irdelemekte yarar görmekteyiz.

Yeni devlet, 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanıyla birlikte ulus-devlet prensibi üzerinde kurulur. Yunan ordusuna karşı elde edilen tarihi zafer sonrasında artık, 1 Kasım 1922 tarihinde mecliste bir konuşma yapan Atatürk, “kurulan devlet bir Türk devletidir”, demektedir²⁹⁴. Yeni kurulan devlet baştan itibaren Türkleştirme siyaseti gütmektedir. Bu siyasetin temelinde revize edilmiş, fakat genel hatlarıyla korunmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasetinin farklı bir şekli olan, çok unsurlu Müslüman Osmanlı milleti yerine, dil ve din birliği temelinde, tek unsurlu Türk milletinin şekillenmesi yatmaktaydı²⁹⁵. 1923 durumuyla tüm Hristiyan azınlıkların genel olarak ülkeden kovulmuş veya imha edilmiş olması sorunun çözümünü kolaylaştırmıştır.

İttihatçıların gerçekleşmesi imkânsız Panturanist ve Panislamist planlarına karşın Kemalistler, tüm bunlardan vazgeçerek, 1920 tarihinde Misakı Milli sınırları dahilinde bulunan insanları Türkleştirme niyetiyle “Anadolu sınırları dahilinde Türklük” formülünü kendilerine şiar edinirler²⁹⁶.

294 Bk. Fikret Başkaya, “Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma. Paradigmanın İflası. Resmî İdeolojinin Eleştirisine Giriş”, İstanbul, Doz Yayınları, 1991, s. 64.

295 1918 yılında yazılmış olan bir makalede Panturanizm ideologu, şair ve yazar Ziya Gökalp, Osmanlılığın ve Turancılığın birbirleriyle çelişkili olmayıp, birbirlerini tamamlayan ideolojiler olduğundan dolayı “Türkleri Osmanlılaştırmak yerine, Osmanlıları Türkleştirmek” gerektiğini belirtmiştir (bk. Masami Arai, “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”, İstanbul, İletişim Yayınları, 2.000, s.145-146).

296 Bk. İbrahim Bahadır, “Ümmetten Millete. Türk Ulusu’nun İnşası (1860-1945)”, Ankara, Kalan Yayınları, 2001, s. 128, ayrıca bk. Masami Arai, a.g.e., s. 146.

Atatürk döneminde gerçekleştirilen Türkleştirme siyasetini iki aşamaya ayırmak mümkündür²⁹⁷. Birincisi, 1928’e kadar süren ölçülü veya hazırlık aşaması, ikincisi ise, 1928’de Latin alfabesinin kabulüyle başlayan zorla, cebren Türkleştirme aşamasıdır. Türk siyasetinin temel yöntemleri “vatan-ış, Türkçe konuş” söylemi sayesinde diğer etnik grupların kendi anadilleriyle anlaşmalarının yasaklanarak, Türkçenin mecbur edilmesi, Çerkesler, Lazlar, Kürtler ve diğer halkların varlığının inkârı, kültürel geleneklerinin yasaklanması ve Türk kültürünün mecbur edilmesi olarak sayılabilir. 1934 yılındaki soyadı kanunuyla Müslüman azınlıklara, geleneksel ad ve soyadlarını kullanmaları yasaklanarak, isimler de Türkleştirilir.

Her halükârda Atatürk, etnik açıdan çok unsurlu ortamın Türkleşmesinin zorluklarının bilincinde olarak, Türklüğü ve “Türk” anlayışını köken ve etnik ölçütten ziyade, aynı vatan-ışlık bağıyla güçlenen, dil ve kültür birliği temeli üzerinde, milli asimilasyonla genel kimliğin şekillenmesi²⁹⁸ olarak görmektedir²⁹⁹.

Türklük içerikli milliyetçilik, siyasi alanda da kendisini ifade etmekteydi. Farklı hükümetlerin programlarını inceleyen Türk bilim adamı Gökçen Alpkaya, milliyetçiliğin Türkiye’nin dış siyasetindeki dışavurumunu üç döneme ayırmaktadır 1. Gizli ya da örtük milliyetçilik, 2. Açık milliyet-

297 Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarındaki Türkleştirme siyaseti ve aşamaları hakkında daha ayrıntılı olarak bk. Ayhan Aktar, “Varlık Vergisi ve «Türkleştirme» Politikaları”, İstanbul, İletişim, 2.000, s. 101-134.

298 Bu yaklaşım, onun ünlü “Ne mutlu Türküm diyene” sözünde görülmektedir. Buna göre, etnik olarak Türk olan değil, kendisini Türk olarak kabul eden mutludur. 1930-1940 yıllarındaki milliyetçilik ve Türkleştirme fırtınasının estigi yıllarda Atatürk’ün bu vecizesi, Türklük propagandası yapan dergilerde “Ne mutlu Türk yaratılanlara” olarak değiştirilmiştir (bk. Nizam Önem, Fethi Tevetoglu, «Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce», Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 623).

299 Bk. T. C. Anayasası (1995 değişiklikleriyle), İstanbul, Salan Yayınları, 1998, s. 49; 1982 tarihli TC anayasasında, “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür” denmektedir.

çilik, 3. Sıradan milliyetçilik³⁰⁰.

Gizli ya da örtük milliyetçilik dönemi, cumhuriyetin ila niyla başlayıp, Celal Bayar'ın ikinci hükümetine, 1939'a ka dar devam eder. Dikkatlerin temelde iç reformlara yönelimi, bu döneme has bir durumdu³⁰¹.

1939 yılından 1944'e kadar olan "Milli Şef Dönemi"nde Türkiye, "dış Türklerin" kurtarılması, Kafkasya'nın birleş mesi ve Orta Asya'ya yönelik açılacak olan yolların prob lemleriyle ilgili saldırgan bir dış siyaset izlemekteydi.

1945 yılından sonra Türkiye hükümeti tarafından her fırsatta "esarete bulunan Türkler, Kuzey Kafkasyalılar ve Kırım Tatarlarının" kurtarılması gerekliliği ve onların haklı mücadelelerine destek olma sorunları söyleminin kullanıldı ğı normal milliyetçilik yönelimi dış siyasette ele alınır³⁰².

Dış siyasetteki genel vurgulamaların değişimi, Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerin kullanılması stratejisine de il gili düzenlemeler getirmekteydi.

Devletin temeline, ulus-devlet prensibinin yerleştiril miş olması, Türk olmayan azınlıklara yönelik yaklaşımın ani değişimine, dil ve kültür özelliklerinin ortadan kaldırıl ması niyetiyle baskı uygulanması ve Türklük ortamı içinde asimilasyon siyasetinin uygulanmasına sebep olmuştur. Bu siyasetin, Çerkes toplumuyla ilgili etkileri, İstanbul'un Be şiktaş semtinde bulunan Çerkes okulunun kapatılması, Çer kes kuruluşlarının yasaklanması³⁰³, bazı Çerkes köylerinin isimlerinin değiştirilmesi (Türkleştirilmesi), taşrada faaliyet gösteren "Türk Ocağı" mensupları tarafından "Çerkesçenin

yasaklanmış olduğu" konusundaki propagandaların Çer keslerin rolünün aşağılandığı ve Çerkes Aznavur ve Çetin Ethem'in³⁰⁴ "ihanetlerinin" vurgulanarak, "Çerkesliğin" ihla netle eşanlamlı olarak sunulduğu Milli Kurtuluş tarihinin ye niden yazılımı önemli bir girişimdir³⁰⁵.

Türk olmayan azınlıkların, Osmanlı ve Türkiye'nin tüm başarısızlıkları ve yenilgilerinin sebebi olduğu tezi, 1930-1940 yıllarında Türk milliyetçileri tarafından faal bir şekilde kullanılmaktaydı³⁰⁶. Atatürk'ün yönetim yıllarının adalet ba kanı Mahmut Esat Bozkurt, 1930 yıllarındaki tüm konuşma larında sürekli olarak "Türklerin işleriyle sadece saf Türkler ilgilenmeli ve safkan Türklerin haricinde başkalarına dev redilmemeli, aksi takdirde sonucu ihanet olur" çağrısında

304 Çerkes Ethem'in ordusu, milliyetçi hareketin en savaşçı birliği ve M. Kemal'in yönetimini pekiştirmesi konusundaki en etkili mekanizma olup, Anadolu'nun farklı yörelerindeki Anka ra hükümetine karşı gerçekleşen ayaklanmaları bastırırken, 1921'e kadar, "Büyük Kurtarıcı" olarak tanınmaktaydı. Ethem'in onuruna halk şarkılarının bestelendiği, Ankara hükümeti tara fından ise "ulusal kahraman" olarak anıldığı belirtilmektedir (bk. Çetin Öner, "Şu Bizim Çer kesler", İstanbul, Can Yayınları, 2.000, s. 90-91). Ethem, sadece "hain" Ethem olduktan sonra "Çerkes Ethem" olarak anılmaya başlar ve Türk tarih yazımına da "Çerkes Ethem" olarak geçer (bk. Metin Sever, "Kafdağı'nın Bu Yüzü. Türkiye'deki Kafkas Kökenliler", İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 44-45).

305 Türkiye'deki Kuzey Kafkas azınlığının mücadelesinin temel niyetlerinden biri, günümüz de bu yaftanın üzerlerinden silinmesidir. Bu ise, Çerkes Ethem'in gerçek hikâyesinin yeniden düzenlenmesiyle mümkündür. Cemaatin, "Kafkas diasporası" web sayfasında, Çerkes Ethem'in hain olmadığı ve temize çıkartılarak, naşının Türkiye'ye getirilmesi kampanyası için 10.000 imzanın toplanarak, TBMM'ne yollanmış olduğu belirtilmektedir (bk. Oğuz Berk, "3 Yaşında: 10", 12 Haziran 2010 (www.kafkasdiasporasi.com/haber_detay.asp?haberID=3436). "Habertürk" televizyon kanalı, "Aynanın arka yüzü" programında 19 Aralık 2007 tarihinde "Çerkes diasporası" başlıkla yayınladığı bölüm, Çerkes cemaati arasında infial yaratır ve "Kafkas diaspo rası" web sayfası "Çerkesler mi hain, yoksa Habertürk mü?" makalesini yayımlar (bk. www.kafkasdiasporasi.com/yazar.asp?yazilD=1480). Türk gazeteci Metin Sever'in belirttiği olduğu gibi "Çerkestavuşu, ince belli Çerkes kızları, Kafkas dansları ve Çerkes Ethem. Bunlar, Çerkes denildiğinde akıllara ilk gelen noktalar" anladığından dolayı (bk. Metin Sever, "Kafdağı'nın Bu Yüzü. Türkiye'deki Kafkas Kökenliler, İstanbul, Doğan Kitap, 1999, s. 55), Çerkes Ethem'in imzaya çıkartılması sorunu, Kuzey Kafkas cemaati için birinci derecede önem taşımaktadır.

306 Bk. Tanıl Bora, a.g.e., s. 20.

300 Bk. Gökçen T. Alpkaya, "Türk Dış Politikası'nda Milliyetçilik". «Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce», Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 157.

301 A.g.e., s. 158.

302 Bk. Dr. Necip Hablemitoğlu, Kırım'da Türk Soykırımı", İstanbul, IQ Kültürsanat Yayın cılık, 2002, s. 75

303 Bk. "Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme", Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, s. 12. Mevzu, mültecilerin siyasi kurumlarıyla ilgili değildir.

bulunmakta³⁰⁷, 1921 yılındaki Londra Konferansı'nda gücünü, Kafkasya'da bir Çerkes devletinin yaratılması³⁰⁸ neltmiş olan" Bekir Sami'yi örnek göstermekteydi³⁰⁸.

Kemalist hükümet, Türkiye'deki Çerkes toplumuna yönelik ilk adımını, Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinden altı ay sonra attı. 1923 Mart ayında, Marmara Bölgesi'nde bulunan 16 Çerkes köyü, "devlet karşıtı ayaklanmalara katılma" suçlamasıyla yerlerinden edilip, Malatya yakınlarına sürgüne gönderilir³⁰⁹. Sürgün kararı daha sonra geri alınarak, köylüler eski yerlerine döndürülür, fakat el konulan malları iade edilmez³¹⁰.

Sürgün kararının, o dönemin başbakanı ve Lozan Konferansı'nda, Çerkeslere Türkiye'de azınlık statüsü verilmesi konusunun görüşülmesine karşı çıkan Çerkes (Abaza) asıllı Rauf Orbay³¹¹ tarafından imzalanmış olması dikkat çekicidir³¹².

Türkleştirme siyaseti şartlarında dahi, hem Kemalist, hem de 1960'lı yıllara kadar olan daha sonraki hükümetler tarafından, Osmanlı İmparatorluğu döneminde nakledilerek yerleştirilen ve Türk toplumunun bir parçası olarak kabul

edilen Çerkesler ile dış siyasi sorunların çözümü için azınlık için güç ve kuruluşlarının kullanılması³¹³. 1920 yıllarının göçmenleri arasında fark gözetilmesi, Kafkasya mültecileri bağlamında önemli bir veridir. Bu sorunun çözümü için Kemalist hükümet bazı adımlar atar. Bunların içinden, resmî olarak örtülü, fakat gözle görülür şekilde hoşgörülü yaklaşımı ve desteği göstermek mümkündür.

Kuzey Kafkasyalı siyasi göçmenler, Kafkas muhacereci merkezine dönüşmüş olan İstanbul'da çok daha belirgin olarak kendisini ifade eden, Pantürkizm coşkusuyla dolu Türk toplumunun desteğinden yararlanmaktaydı. SSCB elçisi Yakov Surits, 1927 yılının Ekiminde Lev Karahan'a yazdığı gizli mektupta, konuyla ilgili açıklamalarda bulunarak, durumu şöyle betimlemektedir "Konstantinopol toplumunu, özellikle de aşırı Türkçülükle hareket eden ve şu veya bu şekilde "Türk Ocağı"na yakın olan unsurları ele aldığımızda, bunlar bize yönelik olumlu yaklaşım içinde olamazlar. Kafkasya'dan Türkistan'a kadar uzanan bir "Büyük Turan" hayal eden bu unsurlar, Kafkas ve Türkistan göçmenleriyle fikri ve siyasi açıdan yakınlaşmamaları imkânsızdır. Konstantinopol halkının bir bölümünün bize yönelik beslediği tahvil düşmanlık ve Kafkas mültecilerine gösterilen her türlü yardım ve destek bundan kaynaklanmaktadır.

Onlar Konstantinopol'de sığınma, Sovyet karşıtı söylemleri ve faaliyetleri için yardım ve belli oranda destek buluyorlar. Bu durumda yerel polis teşkilatı, toplumun bu kesiminin sadık yardımcısına dönüşerek, Ankara tarafından resmî olarak Türkiye'ye girişleri yasaklanmış olan "Kafkasya konusunda çalışmalar yürüten" sürgün Beyaz Orduların girişlerine ve bulunmalarına göz yummaktadır"³¹³.

Lakin İstanbul polisinin, çoğunun zaten polis bünyesinde çalışmakta olduğu Kafkasyalı göçmenlere yönelik yaklaşımı,

307 bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 263, s. 80.

307 A.g.e., s. 21.

308 bk. Mahmut Esat Bozkurt, "Atatürk İhtilali", İstanbul, 1967, s. 215-216.

309 bk. Yaşar Bağ, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç. "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, s. 216. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı toplumdaki entegrasyon, kimlik asimilasyonu, hükümete karşı sadakat ve daha başka sebeplerden dolayı Çerkes toplumu, Marmara Bölgesi'ndeki Çerkes köyleri sakinlerinin doğu bölgelerine sürülmesi kararına karşı aktif bir şekilde mücadele etmemiştir. Hükümet üyelerine ve milletvekillerine, bu kararı tenkit eden mektuplar göndermiş olan Ubıkh asıllı sosyolog ve tarihçi Mehmet Fetgirey'i istisna olarak kabul etmek mümkündür (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 17).

310 bk. Yaşar Bağ, a.g.e., s. 216.

311 A.g.e.

312 İzzet Aydemir'in belirttiğine göre Rauf Orbay, hayatının son yıllarında köklerini hatırlayarak İstanbul'daki Çerkes toplumunun toplumsal faaliyetlerine katılmaya başlar. Çerkes toplantılarından biri esnasında, bir zamanlar vermiş olduğu iki kararından dolayı üzüntülerini belirtmiştir (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 94). Bazı kaynaklarda, Marmara Bölgesi'ndeki Çerkes köylerinin sürülmesi fikrinin Ubıkh asıllı Hunc Ali Paşa'ya ait olduğu belirtilmektedir (bk. Mehmet Sever, a.g.e., s. 32).

toplumun yaklaşımından ziyade Ankara'dan, istihbarat te-
latından alınan emirlerle ilgiliydi.

"Teşkilat-ı Mahsusa"dan başlayarak, istihbaratla ilgili ka-
nunun 6 Temmuz 1965'te ilk defa kabul edilerek Milli İstihba-
rat Teşkilatı'nın kurulmasına kadar Türk istihbarat kurumları,
askerî yapıda olup, Genelkurmay'ın bünyesinde bulunmaktay-
dı. 1927 yılında istihbarat teşkilatının kurulması sonucunda da
bu durumda bir değişiklik olmadı³¹⁴. Askerîyenin başat olma
özelligi haricinde, göze çarpan bir diğer özellik ise, bazı aile-
lerin evlatlarının nesilden nesle bu sistemde hizmete alınması
geleneginin korunmasıydı. Çerkeslerin istihbarat kurumların-
daki, daha önce belirtilen ağırlık oranının açıklaması budur³¹⁵.

Milli Kurtuluş Hareketi yıllarında Ankara hükümetine
bağlı olarak bir dizi istihbarat ve güvenlik teşkilatları kurulur.
Bu kuruluşların özelliği, hepsinin de kısa ömürlü olmasıdır³¹⁶.

18 Şubat 1920 tarihinde Askerî Polis Teşkilatı, 1 Nisan
1921'de ise Tetkik Heyeti Amirlikleri kurulur. Bu iki teşkilatın
kurulmasıyla, dış ve iç istihbarat teşkilatlarının temeli konul-
muş olur. Bu kuruluşlarda da Kafkasyalı göçmenler işe alınırlar.

Bu çalışanların büyük bir kısmı, Sovyet diplomat ve
görevlilerinin gizli kontrolü ve takibi konusunda kullanılıp,
Kafkasya'daki olanaklarını kullanarak Türkiye Cumhuriyeti
Genelkurmay Başkanlığı için bilgi toplayıp sunmaktaydı.

Yukarıda belirtilen kurumlar haricinde, Genelkurmay
İstihbarat Dairesi de 1922-1926 yıllarında Kafkasya'da ak-

ti casusluk operasyonları gerçekleştirmekte, mül-
neinde, "Teşkilat-ı Mahsusa"dan kalan casusluk şen-
kulllanmaktaydı³¹⁷.

Türk istihbaratı, özel bir kuruluş olarak 1927 yılında
kurulur. Bu örgütün kurucusu, Alman askerî istihbarat ön-
gütünün de kurucusu olan, efsanevi Albay Walter Nikolaei
olmuştur.

Walter Nikolaei, Atatürk'ün davetiyle Ekim 1926'da³¹⁸
Türkiye'ye gelir³¹⁹ ve istihbarat kuruluşu ile elemanlarının
hazırlanmasına başlar³²⁰. 5 Ocak 1927 tarihinde, kanuna göre
İçişleri Bakanlığına bağlı bir kuruluş olup, gizli olarak doğ-
rudan hükümet tarafından finanse edilen Milli Amele Hiz-
meti (MAH) veya Milli Emniyet Hizmeti (MEH) kurulur³²¹.
İstihbarat (espiyonaj), müdafaa (karşı espiyonaj), propagan-
da ve teknik işler olmak üzere dört şubeden oluşan bu ku-
ruluş, Viyana, Tahran ve Kahire'de üç yurtdışı bürosu açar.

Siyasi mültecilerle yapılan çalışmalar ve göçmenler ile
Türkiye yönetimi arasındaki bağ, MAH'ın kuruluşuyla düze-
ne girer. Siyasi mülteciler İstanbul'da yoğunlaşmış olduğun-
dan dolayı, bu çalışmaların esas sorumlu halkası MAH'ın
İstanbul amirliğiydi.

317 Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 161.

318 Türk gizli servisleri tarihi uzmanı Ergun Hiçyılmaz, Walter Nikolaei'nin 1926 yılında
Ankara'ya geldiğini belirtmekte olmasına rağmen, 1927'de MIT'in var olduğundan dolayı bu
veri doğru değildir (bk. Ergun Hiçyılmaz, "Teşkilat-ı Mahsusa'dan MIT'e", İstanbul, Varlık
Yayınları, 1990, s. 85).

319 Birinci Dünya Savaşı yıllarında Alman temsilciliği bünyesinde, Osmanlı İmparatorluğu'n-
da istihbarat faaliyeti yürütmüş olduğundan dolayı Walter Nikolaei, Türk hükümeti tarafından
retorikçe tanınmaktaydı (bk. Valter Nikolay, Tayniyi sil, Internatsionalniy spionaj i borba s
nim vo vremya mirovoy voyni i v nastoyashyey vremya. «V. Nikolay, M. Ronge, Ç. E. Rossel,
Internatsionalniy spionaj i borba s nim vo vremya mirovoy voyni i v nastoyashyey vremya»,
Ergun, «Kaynağına Olga», 2005, s. 141-142).

320 Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 162.

321 A.g.e., s. 163.

314 Bk. Tuncay Özkan, "MIT in Gizli Tarihi", İstanbul, ALFA, 2003, s. 77-78. Sivil kişiler
1970'li yıllardan itibaren istihbarat birimlerine kabul edilmeye başlanmış, gerçek anlamda ise
MIT 1994 yılında "sivilleşmeye" başlamıştır (a.g.e.).

315 Bk. Mehmet Eymür, Analiz, "Bir MIT Mensubunun Anıları", İstanbul, AD Yayıncılık
A.Ş., 1997, s. 161.

316 "Teşkilat-ı Mahsusa" ve onun temelinde kurulan "Karakol" teşkilatından sonra, 23 Eylül
1920-31 Ağustos 1921 tarihleri arasında faaliyet göstermiş olan "Hamza Grubu" kurulmuş
bunu ise 1921-1923 yıllarındaki "Müdafaa-i Milliye Grubu" takip etmiştir (bk. Tuncay Özkan,
a.g.e., ss. 110-111, 121).

Türkiye'de gerçekleşen değişimler, ülkede ve 1 Avrupa ülkesine yerleşmiş olan Kafkas mültecilerinin faaliyetleri ile aynı zamana rastlar. Bunun sonucunda iş faaliyetlerinin elde ettiği niteliksel, çok yönlü ve yeniden anlamlandırılmış içerik, Kafkasya göçmenleri ve bunun önemli bir kısmını oluşturan Kuzey Kafkasya mültecilerinin siyasi faaliyetlerindeki stratejinin yeniden gözden geçirilmesi hakkında konuşulmasını sağlar.

Kafkasya'da Sovyet rejiminin tesis edilmesinden kısa bir süre sonra, 1924 yılına kadar Kafkas mültecileri çevresinde, halkın Sovyet sisteminden hoşnut olmadığı ve yönetimi ayaklanmalar sayesinde devirip, bağımsızlığı yeniden tesis etmenin mümkün olduğu fikri yaygındı.

Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı mültecilerin, 1923 yılına kadar siyasi çabalarını birleştirerek ortak bir cephe oluşturmuş olmaları ile askerî operasyonlar yönetme tecrübesi olup, Kafkasya'nın farklı bölgelerinde bulunan elemanları vasıtasıyla hoşnutsuzluk çıkartarak ayaklanmalar hazırlamakla uğraşan Sait Şamil, General Khabayev, Albay Musalayeve, Doktor Khosrov Bek Sultanov benzeri şahısların, göçmenlerin lider kadrolarında bulunması, bu görüşü desteklemekteydi.

Ayaklanmaların bastırılması ve Sovyet düzeninin varoluş gücünün ispatlanması, mültecilerin siyasi faaliyetlerinin şeklinin değişime uğramasını sağlar, ancak farklı siyasi komitelerin düzenlenerek, bunlar arasında sıkı bağlar ve işbirliğinin kurulması durumunda gerçekleşmesinin mümkün olduğu, uzun süreli fikir ve teşkilat çalışmaları ile mücadele aşamasına geçiş yapılır.

1923 yılına kadar ortak Azerbaycanlı-dağlı, yani ortak çıkarlar haricinde Müslümanlık prensibiyle birleşmiş kuruluşlar varken, 1924 yılından itibaren milli merkezler kurulmaya başlanır. Kafkas siyasi muhaceretinde, eski kuruluşların parçalanması veya milli-siyasi kurumların yeniden düzenlenmesi şeklindeki siyasi süreç başlar.

Yeni kurulan yapılaşmalar, uzun görüşmeler sonucunda Kafkasya konfederasyonu oluşturma niyetiyle işbirliği yaparak güçlerini birleştirme konusunda anlaşır. Kafkas mültecilerinin kurumlarındaki liderlik, cumhuriyetlerin eski liderleri olan M. Rasulzade, Gegeçkoria, Haydar Bamat, Vasan-Girey Cabağı ve diğerlerine geçer. Hepsi de, daha çok, uzun süreli siyasi mücadele taraftarı olup, faaliyetlerinde vurguyu Sovyet karşıtı fikrîsel, verisel mücadele yürütmek üzerine yapmaktaydı.

Kafkas mültecilerinin bu siyasi deformasyonunun son noktası olarak, 1924 yılında Gürcistan'da Sovyet karşıtı ayaklanmanın bastırılmasını kabul etmek mümkündür. Bu olay, benzer mücadele şeklinin etkisiz ve mültecilerin saygınlığı açısından zararlı olduğunu göçmenlere kanıtlar. Kafkasya'daki her ayaklanmanın Sovyet yönetimi tarafından bastırılması sonrasında sert cezaların, sürgünlerin işbirlikçi ağının ortaya çıkarılarak yok edilmesi dönemi uygulanmakta, bu ise mültecilerin anavatanındaki etkilerinin zayıflamasına ve saygınlıklarının yitirilmesini beraberinde getirmekteydi.

Yurtdışındaki sonucu ise, sürgünlere sığınma vererek, onların imkânlarını siyasi hesaplarında kullanmak isteyen devletler için göçmenlerin önemini kayırdı. Bu endişe, Kafkasya mültecilerinin siyasi faaliyetleri stratejisinde uygun değişimlerin yapılmasını sağlar.

Bu yaklaşım, belirgin bir şekilde mülteci komitelerinin faaliyet şeklinin değiştirilmesi şeklinde ve öncelikli olarak, yukarıda da belirttiğimiz gibi 1920'lerden itibaren Kafkas siyasi mültecilerin ideolojik, kültürel ve yayın merkezine dönüşmüş olan İstanbul'da kendini gösterir.

Propaganda, yayın mücadelesine geçildiğinin en belirgin kanıtı olarak, 1 Ekim 1923 tarihinde İstanbul'da yayına başlayan "*Yeni Kafkasya*" dergisini belirtmek mümkündür³²².

³²² Farklı verilere istinaden derginin ilk sayısı 26 Eylül 1923 tarihinde yayınlanmıştır (bk. AVP RF, f. 08, Sekreteriat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 264, s. 118). Türk vatandaşı olmayanların

Bu dergi Sovyet karşıtı yönelimiyle göze çarpmakta ve baycan ile Türkiye'nin birleşmesi fikrini ortaya atmaktadır.

Derginin içeriği ve yönelimi, Sovyet-Türk ilişkileri hakkında belli oranda gerginliğe sebep olur, bunun başlıca sebebi ise derginin, yönetimdeki Halk Fırkası tarafından desteklenmesi idi³²⁴. 17 Aralık 1925 tarihinde Sovyet-Türk dostluk antlaşmasının Türkiye meclisinde onaylanmasından sonra dergi, 5 Ocak 1926 tarihinde geçici olarak kapatılır³²⁵, daha sonra ise "*Azeri Türk*" adıyla yayınlanmaya başlar³²⁶.

Kafkas göçmenleri çevresinde süren değişimlere paralel olarak 1923-1924 yıllarında Avrupa siyasi çevrelerinde, Türkiye'nin katılımı olmadan etkili bir çalışma yapılamayacağı, coğrafi konumu, tarihi, kültürel, lisansal ve diğer bağları sayesinde sadece Türkiye'nin, Kafkas halklarının kaderi üzerinde etkili olma imkânına sahip olduğu fikri yer bulur. Böylelikle, Fransa'nın Türkiye elçisi Deşner, 1924 yılında Dışişleri Bakanlığına yolladığı raporda, Türkiye'nin, coğrafi konumu, İslamiyet'i ve Kafkasya'daki geçmiş varlığıyla yeni Kafkasya'nın şekillenmesine katkı sağlama imkânına sahip olup, Sovyetler Birliği'nin bazı kısımlarının Türkiye'ye teslim edilmesinin batının çıkarlarına uygun olduğunu belirtir³²⁷. Bu raporun en nazarı şayan kısmı, fiiliyatta Türkiye'nin, Kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren Sovyet karşıtı güçlerle ilişki kurarak bölgedeki duruma etki yapma imkânına sahip olduğu iddia edilmektedir.

Bu görüş, Türkiye'ye sığınmış olan mültecilerin Kafkasya'daki ayaklanmalara katılımı olgusu üzerine kurulmuştur. Örneğin 1924 yılı ayaklanması esnasında Çeçenistan'ın İleno yerleşimi (aul) yakınlarında faaliyet gösteren büyük birliğin başında Türkiye'den gelmiş olan Sultan Girey vardı³²⁸.

Lakin kanıtların gösterdiğine göre, daha önce de Paris'te bulunan Kafkas merkezlerini kullanarak, İstanbul'da faaliyet gösteren mültecilerle temas içinde olmalarına rağmen, Fransız ve Britanyalı ajanlar 1920'li yılların sonlarından itibaren, Türkiye'de bulunan Kafkasyalı Müslüman siyasi sürgünlerin temsilcileriyle doğrudan çalışmalar sürdürmeye başladılar.

Polonya, 1920 yılından itibaren Kafkas siyasi mültecilerle ille faal ve çok yönlü çalışmalar gerçekleştirir. 1920-1921 yıllarında, Rus egemenliği altında bulunan ulusların ayrılıkçı hareketlerini desteklemek suretiyle Rusya'nın ve dolaylı olarak da SSCB'nin yıkılabileceği düşüncesi hâkimdi³²⁹. Bolşevik karşıtı propagandanın ve istihbaratın Kafkasya'daki en uygun yerin İstanbul olduğunu düşünen Roman Knol'un³³⁰, 1924 yılında Polonya'nın Türkiye temsilcisi tayin edilmesinden sonra, Polonya yönetimi ve İstanbul'da bulunan Kafkasyalı Müslüman göçmenlerin ilişkileri aktifleşir³³¹.

Polonya, "Prometeus" hareketinin hazırlık aşaması döneminde, farklı ülkelerde faaliyet gösteren Rusyalı sürgünlerin kuruluşlarını birleştirme denemesinde bulunur ve R. Knol, bu bağlamda Kafkasyalı sürgünlerin kuruluşlarını birleştirme fikrini ortaya atar.

324. Bk. Igor Pixafov, a.g.e., s. 247.

325. Bu strateji, fiiliyatta Polonya Genelkurmay başkanlığının "Doğu" olarak anılan ikinci bölümü tarafından hazırlanmış olup, "Prometeus" hareketi olarak tanınmaktaydı.

326. R. Knol, 1922-1923 tarihleri arasında Polonya'nın Moskova elçisi olmuştur (bk. V. K. Bratkov, A. A. Zdanoviç, V. I. Korotaev, Organizatsiya "Prometey" i "prometeyskoye" dvijeniye v polskoy razvedki po razvalu Rossii/SSSR. «Trudi obshchestva izučeniya istorii oteçestvennoy razvedki», t. 3. M., Izd-vo «Kuşkovo pole», 2007, s. 408).

327. Bk. Georgiy Mamulia, İdeya kavkazskoy konfederatsii v ramkax dvijeniya "Prometey" (k 100-letiyu Kavkazskoy konfederatsii). İstoriko-kulturniy jurnal «PROMETHEUS» N1 (www.istoriko.org/page/5,348-zhurnal-chast.html).

gazete ve dergi yayınlamaları yasak olduğundan dolayı, Derginin kurucusu ve baş editörü (1923-1928) Dağıstanlı muhacir Seid Tahir Dağıstani olmuştur (bk. A. S. Murtazaliyev, Pisateli dagestanskogo zarubejya. Bibliografiçeskii spravočnik. Maxaçkala, İzdatelstvo «Epoxa», 2006, s. 3).

323. Bk. AVP RF, f.132, Referentura po Turtsii, op. 1, papka 1, d. 18, s. 79.

324. Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 6.

325. Bk. AVP RF, f.132, Referentura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 32, s. 314.

326. Bk. Zarevand. "Turtsiya i Panturanizm", Parij 1930, s. 71-72.

327. Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 2. Fransız elçisinin görüşüne göre, Acarya, Nahcivan, Karabag Ermenistan'ın bir kısmı ve Azerbaycan'ın bir kısmı, Kur Nehri'ne kadar Türkiye'ye verilirdi takdirde Büyük Britanya hükümeti itiraz etmeyecektir (a.g.e.).

Bu faaliyetin ilk aşaması, Ekim 1924'te İstanbul'da "Kafkas Konfederasyonları Komitesi" kurulması hakkında karar alınmasıydı³³². Gürcü tarihçi Georgi Mamulia'nın belirttiği gibi, "Komite'nin bünyesinde Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasyalı sağ görüşlü siyasi teşkilatlarından, Türk çevrelerinde iyi ilişkilere sahip üçer üye bulunmaktaydı"³³³.

Kuzey Kafkasya'yı Vasan-Girey Cabağı, Alihan Kantemir ve Aytek Namitok temsil etmekteydi³³⁴.

Komite, 1925 yılında Varşova'dan elde ettiği maddi destek sayesinde, Kafkasya'da faaliyet gösteren taraftarları ile ilişki kurmaya yönelik somut faaliyetlere girer. Kantemir, bu niyetle Kars'a, Vaçadze Artvin-Ardahan bölgesine, Sultanov ise İran'a gider³³⁵.

Farklı kaynaklarda belirtildiğine göre, 1924 yılında İstanbul'da "Kafkasya Kurtuluş Komitesi" kurulur³³⁶.

Azerbaycanlı tarihçi Haleddin İbrahimli, bu komitenin kuruluş yılını 1927 olarak kabul etmekte ve bu komitede Azerbaycan'ın, M. Rasulzade ve M. Mehtiyev, Gürcistan'ın N. Jordania, A. Çikheidze, A. Asatiani ve S. Mdivani, Kuzey Kafkasya'nın ise M. Şunşev ve İ. Çımuşev tarafından temsil edildiğini yazmaktadır³³⁷.

Mültecilerin benzer siyasi teşkilatlarının kurulması Sovyet elçiliğinden gizli kalmaz ve elçilik, 22 Aralık 1924 tarihinde sunduğu notayla, ikili ilişkilerin sağlamlaşmasına yönelik diğer sorunlarla birlikte, "Beyaz Ordu sürgünlerinin Türkiye'deki Sovyet karşıtı faaliyetlerine" de değinir³³⁸.

Mareşal Pilsudski'nin 1923 yılında istifa etmesinin ardından, Polonya hükümetinin Bolşevik karşıtı ortak cephe yaratmaya yönelik çabalarını yavaşlattığından dolayı, Knol'un kurduğu İstanbul Komitesi, Polonya yönetiminin o dönemde attığı en verimli adım olmuştur.

Roman Knol ve Tadeuş Golovko³³⁹, İstanbul Komitesi'nin perspektiflerini göz önüne alarak, komitenin genişlemesi ve Paris'te faaliyet gösteren Kafkas mülteci kurumlarının temsilcileri ile Kafkasya cumhuriyetlerinin eski yöneticileri ve siyasi parti liderlerine öncelik verilerek bu komitenin bünyesine dahil edilmesi için çaba sarf ederler.

1924 yılının Ekim-Kasım aylarında Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya temsilcileri, Kafkasya konfederasyonu oluşturma konusunda anlaşmaya vararak, gelecekteki bu devletin anayasasını hazırlamak niyetiyle özel bir komisyon kurarlar³⁴⁰. "Kafkas halklarının kurtuluş savaşını genel olarak yönetecek ve yurtdışı diplomatik çalışmaları düzenleyecek olan" bir Kafkasya Komitesi'nin kurulması konusunda anlaşmaya varılır³⁴¹.

İstanbul'da faaliyet gösteren Kafkas mülteci kuruluşları, Polonya hükümeti tarafından ayda 1.000 ABD doları miktarında maddi destek almaktaydı ve bu miktar, aralıklarla İstanbul'a gelen T. Golovko vasıtasıyla 1928 yılına kadar gönderilmekteydi³⁴². Polonya hükümeti, İstanbul'da faaliyet gösteren Kafkasya siyasi mülteci kuruluşlarına maddi destek sağlamaya 1928 yılında son verir³⁴³.

332 A.g.e.

333 A.g.e.

334 A.g.e. Azerbaycan temsilcileri Khosrov-Bek Sultanov, Fuad Emircan ve eski şeyhülislam Gürcistan'ın ise Aleksandr Asatiani, Davit Vaçnadze ve Mihayil Tsereteli olmuştur.

335 A.g.e.

336 Bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, a.g.e., s. 332.

337 Bk. Xaleddin İbrahimli. "Kavkazskiy dom" – mif ili realnost. «Kavkaz», 1997, №2

338 Bk. "SSSR i Turtsiya", a.g.e., s. 78-79.

339 Sovyet istihbaratçı G. Agabekov tarafından "Polonya hükümeti temsilcisi T. Golovko" olarak anılan, Polonya'nın Genelkurmay başkanlığının 2. Dairesinin çalışanı (bk. G. S. Agabekov, G. P. U. (Zapiski yekista), Berlin, Izdatelstvo «İzvestia», 1930, s. 117).

340 Bk. Georgiy Mamulia, a.g.e.

341 A.g.e. Komite'de, Kuzey Kafkasya, Abdülmecit Çermoyev, Haydar Damat ve Gaydar Çermoyev tarafından temsil edilmekteydi.

342 Bk. G. S. Agabekov, G. P. U., s. 117.

343 A.g.e.

R. Knol'un İstanbul'daki faaliyetleri, Türk istihbarat servisi ve Dışişleri Bakanlığının dikkati merkezindeydi. Türkiye, Kafkas mültecilerini daha etkili kullanmak istemesine rağmen, SSCB'nin sert tepkisinden çekinerek, göze batan girişimlerden kaçınmakta olduğundan dolayı, bu faaliyetler genel olarak Türkiye'nin çıkarlarına uygun düşmekteydi. Bu şartlar altında, İstanbul'da faaliyet gösteren Kafkasyalı Müslüman göçmenlerin birleşmesi ve güçlenmesine ve Paris'te bulunan Kafkasya merkezi ile entegrasyonu sayesinde İstanbul'u, Kafkasya muhaceretinin siyasi faaliyetlerinin uluslararası merkezine dönüşmesine yönelik Polonya elçisinin çabaları, tam da Türk istihbarat servisinin yapması gereken şeylerdi. Böylece, Türkiye, Polonya yönetimi sayesinde minimum maddi ve organizasyon çabaları sayesinde, Kafkasya mültecileri birleşik merkezi olmaktaydı.

Knol'un, özellikle Türk yönetimi ile ilişkiler içinde bulunan mülteci liderlerini komite üyeliğine getirmeye çalışması dikkat çekicidir. Aynı zamanda, Kafkas sürgünleri komitesinin liderleri, Türk istihbaratıyla ilişki içinde olmakla kalmayıp, İstanbul'daki istihbarat bürosuna faaliyetleri ve görüşmeleri hakkında da düzenli olarak bilgi vermekteydi.

Polonya yönetiminin, Rusya mültecilerinin birleşmesi ve faalleşmesine yönelik çabaları, özellikle de Kafkasya bölümüyle ilgili çalışmalar, Türk diplomasisi için de yeni perspektifler yaratır. Bir yandan, Avrupa devletleri tarafından Rusya mültecilerinin kullanıldığı siyasetinin en etkili ocaklarından biri olma imkânı doğmuştu, diğer taraftan, bu sebepten dolayı Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bozulmaması için büyük çaba sarf etmek gerekiyordu.

1925-1928 yıllarında Kürt sorununun faalleşmesiyle ilgili, bölgede siyasi durumun değişmesi, Türk diplomasisi için dizginleyici etki yapar. Sovyetler Birliği, bu sayede Türkiye üzerine etki yapmak için ciddi bir mekanizma elde eder.

Daha sonraki dönemlerde, Türkiye ve SSCB arasında yapılan devletlerarası görüşmeler ve ilişkiler esnasında, karşılıklı etkileşim bazında Kuzey Kafkasya ve Kürt sorunları açıkça ortaya konularak, uzlaşma yoluyla çözüme ulaşılmıştır.

Dağlı-Kürt siyasi pazarlıkları açısından, iki olayın çağırılması özellikle enteresandır. Haziran 1925 tarihinde Şeyh Nalî'in Kürt ayaklanması Türkiye'de bastırılır³⁴⁴, Temmuzda ise Kuzey Kafkasya'nın patlamaya hazır ve en isyankâr bölgesi olan Çeçenistan'da Sovyet yönetimi tarafından halkın ilk genel silahsızlandırılması gerçekleştirilir.

İki operasyonun da başarısı, Kürt ve dağlı gruplarının geçişini önlemek amacıyla sınırları kapatarak sıkı kontrol uygulama yönündeki Sovyet-Türk anlaşmasına bağlıydı³⁴⁵. Çeçenistan'ın silahsızlandırılması, sadece kısa zamanda ve az güçlerin katılımıyla gerçekleşmekle kalmadı, İmam Gottinski de bu arada ele geçirildi³⁴⁶.

Sınır kontrollerinin sıkılaştırılması ve ayrılıkçı gruplara karşı yapılan işbirliği sebebiyle, 17 Aralık 1925 tarihinde, iki devlet arasında Paris'te imzalanan dostluk ve saldırmazlık antlaşmasının, sınırlardaki karşılıklı yardımlaşma sorunlarıyla ilgili gizli maddelerin açığa çıkarmaya çalışan batı basını tarafından özel olarak yorumlanır. Özellikle Britanya'nın "*Morning Post*" ga-

344 Bu ayaklanma, tarihçiler tarafından bazen "gerici", "hükümet karşıtı", "dini, halifelik için"inden tesisine yönelik" olarak anılmıştır. Hâlbuki ana fikir, bağımsız Kürdistan oluşturma

başlamasıydı. Bu durum, 28 Haziran 1925'teki, ayaklanma önderlerinin mahkemesi esnasında, mahkeme başkanının konuşmasında da vurgulanmıştır, "kiminiz hükümet otoritesinin kötü yönetimini, kiminiz de halifelik savunuculuğunu isyan için bahane ettiniz, fakat tümünüz bağımsız Kürdistan yaratmak sorununda birleştiniz" (bk. Fikret Başkaya, a.g.e., s. 64).

345 Sovyet-Türk sınırının 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars antlaşmalarıyla tespit edilmesi olmasına rağmen, bölgede sınır çizgisinin çekilmesi konusunda, ancak 22 Ekim 1925 tarihinde nihayetlenen, uzun süren görüşmeler yapılmıştır. Sınır çizgisinin çekilmiş olduğuna ilişkin bu belge sayesinde yapılmıştır (bk. "SSSR i Türtsiya", s. 74).

346 bk. Igor Pixaiov, a.g.e., s. 252-260.

zitesi, "antlaşmanın gizli maddelerinin, yayınlananlardan çok daha önemli olduğu hakkında bilgiler var. Özellikle Almanya'da bu noktalara büyük ehemmiyet verilmektedir.

İddia edildiğine göre, bu maddelerle Sovyet hükümeti, Türkiye'ye, silahlı güçlerini bu cepheden başka cephelere kaydırabilme imkânı vermek amacıyla Gürcistan ve Ermenistan sınırlarını sıkıdenetim altına almayı taahhüt etmektedir. Bir diğer gizli maddeye istinaden Sovyetler Birliği, Türklere askerî teçhizat vermeyi taahhüt etmektedir" diye yazdı³⁴⁷.

İstanbul'un, Kafkasya muhaceretinin merkezi olduğu ve Avrupa devletlerinin dikkatlerinin merkezinde olması hususunu göz önüne alan Sovyet istihbaratı, bu şehirde daha 1925 yılında baş siyasi müsteşarlık elemanı (istihbarat uzmanı) Goldenştayn tarafından düzenlenen tecrübeli ajanlardan oluşan geniş bir ağ kurar³⁴⁸. İstanbul'dan ulaşan istihbarat bilgilerinin, Kuzey Kafkasya haricinde, tüm Rusya siyasi sürgünlerinin faaliyetleri açısından ne büyük bir öneme haiz olduğunu göstermek için, o dönemlerde, bu verilerin toplandığı Sovyetler Birliği Birleşik Ana Siyasi Müdürlüğü'nün³⁴⁹ yurtdışı bölümünde çalışan, iki yıl sonra ise yöneticiliğine getirilen G. Ağabekov'dan bir alıntı yapmak gerekir. "Temsilcisinin İstanbul'da bulunduğu Ukrayna teşkilatının mektupları, Musavat'ın, dağlıların ve yurtdışında yazıhaneler açmış diğer Sovyet karşıtı grupların toplantılarıyla ilgili kayıtlar ve mektuplar, geniş ajan ağıımız sayesinde elimize geçmekteydi. Bu mektuplardan, grupların sırf bir ertesi gün tekrar ayrılarak, her birinin kendi özgün siyasetini sürdürmek için birleştiklerini görmekteydik. Bunlar SSCB için tabii ki bir tehlike oluşturmamaktaydı, fakat onların iç çatışmalarını takip etmek enleresandı.

Elde edilen belgelere istinaden, en büyük çatışmalar Topçibaşev gibi liderleri dahi Pantürkizm'e ihanetle suçlayan Azerbaycanlılar arasında yaşanmaktaydı. Ele geçirdiğimiz mektuplaşmadan, Türk grupları tarafından özümsemekten korkan Daşanaksutyun Partisi'nin, Kafkasya partilerinin tek bir konfederasyon içinde birleşmesi fikrine karşı olduğunu öğrendik"³⁵⁰.

1925 yılında Polonya'da gerçekleşen ve akabinde Mareşal Pilsudski'nin tekrar yönetime geldiği askerî darbe, Rusyalı siyasi sürgünlerin ilerdeki dönemlerdeki akıbeti açısından önemliydi.

Polonya yönetimi, Rusya mülteci teşkilatları ve ulusal merkezleriyle 1926 yılında sıkı ilişkiler kurar, 1926-1928 yıllarında ise Rusya dışındaki sürgünler ve onlarla yapılacak işbirliği ile yapılacak maddi yardımların temeli atılır³⁵¹. Pilsudski'nin yönetime gelmesinin Türkiye'deki Kafkas siyasi mültecileri çevresindeki etkisi, kendisiyle şahsi ilişkiler içinde olan Gürcü Sosyal Demokratların, Kafkas konfederasyonu komitesinin dağıtılarak, yerine tamamen Gürcü Sosyal Demokratlar ve Azerbaycanlı Musavatların kontrolünde bulunacak olan yeni bir kuruluş oluşturma talebi getirmeleri olur³⁵².

Paris'teki Kafkasya komitesi Haziran 1925'te, İstanbul'da faaliyet gösteren Kafkasya konfederasyon komitesine resmen birleşme önerisiyle başvurur. Bir yıl süren görüşmeler, 15 Haziran 1926'da İstanbul'da Kafkasya Bağımsızlık Komitesi'nin (KBK) kurulması kararıyla son bulur. Lakin yeni kurulan komite sadece düzenleme ve tavsiye verme yetkilerine sahipti ve kararları, üyeler için zorunlu değildi³⁵³. Komitede Kuzey Kafkasya Sait Şamil ve Alihan Kantemir tarafından temsil edilmekteydi. KBK, Paris'te üç kişilik bir "diplomatik temsilcilik" açar³⁵⁴.

³⁴⁷ Bk. AVP RF, f.132, Referentura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 32, s. 329. Gerçekten yeni maddeler ancak 1925 Sovyet-Türk Antlaşması'na, 17 Aralık 1929 tarihinde, antlaşma imzalanmayla ilgili antlaşmanın imzalanması esnasında eklenmiştir (bk. İsmail Soysal, a.g.e., s. 46).

³⁴⁸ Bk. AVP RF, f.132, Refentura po Turtsii, op. 11, papka 78, d. 32, s. 215.

³⁴⁹ Daha sonra, İçişleri halk komiserliğine dönüşecektir.

³⁵⁰ Bk. G. S. Agabekov, A.g.e., s. 215 - 216.

³⁵¹ Bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. I. Korotaev, a.g.e., s. 341.

³⁵² Bk. Georgiy Mamulia, a.g.e.

³⁵³ A.g.e.

³⁵⁴ Çikhenkeli (Gürcistan), Çermoyev (Kuzey Kafkasya) ve Topçibaşev (Azerbaycan).

Kafkas siyasi mültecileri arasında gerçekleşen bu önemli gelişme, SSCB Dışişleri halk komiserliği ve farklı istihbarat kurumlarının dikkatinden kaçmaz. Polonya diplomatik temsilcililiğinin Türkiye'deki faaliyeti, bu ilişkinin daha 1922 yılındaki diplomatik skandal esnasında açığa çıkmış olduğu göz önünde bulundurularak, SSCB'nde son derece rahatsızlık yaratır³⁵⁵.

SSCB'nin diplomatik baskısı sonucunda Varşova, R. Knol'u geri çağırmaya mecbur olur. Knol, ayrılmadan önce, Kafkas sürgünleriyle olan ilişkilerinin devam ettirilmesini Ankara'daki askerî ataşesi Şettsel'e devreder³⁵⁶. Şettsel, konuyla ilgili Türk istihbaratıyla da ilişki içindeydi³⁵⁷.

Sovyet istihbaratının verilerine göre "Polonyalıları, Kafkasya'da varolan durumla ilgili bilgi vermekle görevlendirilen" Sait Şamil, Türk istihbaratının önerisiyle Polonyalı askerî ataşenin dikkatine nail olur. "Polonyalılar, Kafkasyalıları yakın durmaktalar, özellikle de Sait Bey'in tanınmış bir şahsiyet olmasından dolayı. Bu sebepten dolayı kendisine 200 Türk lirası aylık ödemeyi ve operatif çalışmalar için ayrıca maddi yardımda bulunmayı üstlendiler"³⁵⁸.

Gelişmelere göre SSCB'nin Ankara elçiliği, zaman zaman Türk yönetimine Kafkasyalı Müslüman mültecilerin Sovyet karşıtı çalışmaları sorununu masaya koymakta, fakat Türk yönetimi, Sultanov gibi birkaç istenmeyen şahsı sınır dışı etmekle yetinmekteydi. "*Yeni Kafkasya*" dergisinin kapatılmasıyla ilgili tüm talepler de Türk yönetimi tarafından

355 Lev Sotskov, Birleşik Ana Siyasi Müdürlük (KGB'nin önceli) yurtdışı bölümünün, Polonya istihbaratı tarafından hazırlanan ve Türk tarafına teslim edilen ayrıntılı bir muhaberat dosyasını ele geçirmeye muvaffak olduğunu belirtmektedir. Bu dosya, günümüzde Rus dış istihbarat arşivinde saklanmaktadır (bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 1).

356 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 1.

357 A.g.e. Özellikle, 1927 yılından itibaren MİT İstanbul şubesini yöneten Yüzbaşı Aziz Hüdâ Bey belirtilmektedir.

358 A.g.e.

göz ardı edilmekteydi³⁵⁹. Üstelik Kafkas siyasi muhaceretini kullanma konusundaki siyasetleri ile İstanbul'daki bu önemli merkezin açık tutulması konusundaki ilgilerini gizleyerek, suçu, diğer devletler ve teşkilatlara yıkmaktaydı. Böylece, 14 Ocak 1927'de SSCB elçisi Yakov Surits'le yaptığı görüşme esnasında Türkiye Dışişleri bakanı Tevfik Rüşdü Aras, mültecilerin Sovyet karşıtı faaliyetlerini durdurmaları konusundaki verdikleri sözlerin tutulmamasını, Türk hükümetinin sürgünlere karşı ele aldığı her tasarruf karşısında "Ankara'nın barbarlıkla suçlanması" ve Amerikan kuruluşları başta olmak üzere, çok sayıda hayır kuruluşlarının hükümete baskı yapmaya başlamasıyla gerekçelendirmektedir³⁶⁰.

Fakat Aras, esas engel olarak, diğer ülkelerin sürgünleri kabul etme ve giriş izni verme konusundaki menfi yaklaşımını öne sürmekteydi³⁶¹.

SSCB Dışişleri halk komiserliği belgeleri ve komiserlik ile Ankara'daki elçilik arasındaki mektuplar, Kafkas siyasi muhacereti çerçevesinde vuku bulan gelişmeler ve Türk yönetimiyle ilişkilerin sürekli kontrolünü belgelemektedir. Sovyet diplomatlar 1926 yılından itibaren Türkiye Dışişleri bakanı ve diğer üst düzey meslektaşlarıyla yaptıkları görüşmeler esnasında Türkiye'nin, Kafkas siyasi göçmenlere destek vermesi konusunu belgelere dayanarak sürekli olarak masaya koymuş ve bu durumu imzalanan antlaşmanın ihlali olarak yorumlamışlardır.

Türkiye yöneticileri tarafından Müslüman Kafkas mültecilerinin kullanılması konusu, 18 Kasım 1926 tarihinde Çiçerin ve Türkiye Dışişleri bakanı Tevfik Rüşdü Aras arasında Odessa'da yapılan görüşme esnasında ele alınmıştır. Görüşme öncesinde, 14 Ekim 1926 tarihinde, Dışişleri halk komiserliği yönetim kurulunun üyelerine Çiçerin tarafından,

359 Bk. AVPRF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 265, s. 13.

360 Bk. A.g.e., s. 15.

361 Bk. A.g.e.

görüşme esnasında öngörülen konuların taslağı takdim edilir. Bu taslağın altıncı maddesinde “Türk hükümetinin devrim karşıtı sürgünleri, özellikle de Musavatları ve farklı Kafkas Müslüman devrim karşıtlarını himaye ettiği konusunda bir dizi kanıtlar ortaya koymak gerekmektedir” diye belirtilmekteydi³⁶².

Halk komiserliğinin kurulun onayını alarak, 18 Kasım 1926 tarihindeki SSCB Komünist Partinin Siyasi Büro’ya takdim ettiği, görüşme gündemi taslağının yedinci maddesinde bu öneriyi “Türk hükümetinden benzer faaliyetleri kesmesini talep etmek” ekiyle takdim eder³⁶³.

Resmî Sovyet belgelerine istinaden, iki ülkenin Dışişleri bakanlarının 12-14 Kasım 1926 tarihinde görüşmesi esnasında G. Çiçerin, Türk meslektaşının “Türkiye hükümeti veya yönetici şahısların, Beyaz Ordululara destek vermesi olaylarına dikkatini çekmiş, Türk bakan ise, benzer faaliyetleri önlemek için tüm imkânları seferber edeceği sözü vermiştir”³⁶⁴.

Tevfik Rüştü ise buna karşılık olarak “SSCB vatandaşları bazı kişilerin Kürtler arasında örgütsel faaliyetlerde bulunduğunu belirtir”, fakat G. Çiçerin, bu iddiaları temelsiz olarak kabul eder³⁶⁵. 14 Kasım 1926 tarihinde, görüşmeler sonucunda yayınlanan ortak bildiride “iki bakan, iki ülkeyi ilgilendiren problemleri ortaklaşa görüştüktan sonra, varolan sorunlardan hiçbirinin, iki devletin siyasi yönelimini değiştiremeyecek, aralarındaki ilişkiyi bozamayacağı”, belirtilmekteydi³⁶⁶.

Böylelikle, 1926 yılının Kasım ayında gerçekleşen, iki ülke Dışişleri bakanları görüşmesi esnasında, ilk defa olarak resmî düzeyde “Sovyet karşıtı siyasi mülteciler-Kürt sorunu” bağlantısı siyasi gündeme alınmış olur.

Kafkasyalı Müslüman mültecilerin Sovyet karşıtı faaliyetleri ve İstanbul’daki yöneticiler tarafından bu faaliyetlere destek verme sorunu, 14 Ocak 1927 tarihinde Rüştü Aras ve elçi Yakov Surits’in görüşmesi esnasında da ortaya konmuştu³⁶⁷. Bu görüşmenin gerçekleşmesi, Sovyetler Birliği’nden göç ederek İstanbul’da eğitim gören Müslüman öğrencilerin toplantısına Musavatlıların katılımı ve bununla ilgili Sovyet elçiliğinin protesto notası düzenlemiş olmasıydı³⁶⁸.

Rüştü, görüşme esnasında tüm suçu, sözde, toplantıya siyasi sürgünleri davet ederek büyük bir hata işleyen öğrencilerin üstüne yıkar ve Rasulzade haricindeki tüm temsilcilerin konuşmalarının dengeli olduğunu da ekler³⁶⁹. Ayrıca, Sovyet elçisiyle yaptığı görüşme esnasında, Türkiye İçişleri Bakanlığının, gazetelerde Sovyet karşıtı toplantıların sonuç bildirileri ve SSCB’ne karşı makaleler yayınlamama konusunda 12 Ocak 1927 tarihinde İstanbul polisine talimat göndermiş olduğunu belirtir.

Lakin Surits, bu cevapla yetinmeyerek, gerçekleşmiş olan toplantılar hakkında haberlerin yayınlanmasını yasaklamakla yetinmeyerek, sürgünlerin genel olarak siyasi faaliyetlerde bulunmaktan men edilmesini talep eder. Surits’in raporundaki³⁷⁰ bir bölüm enteresan olup, üç önemli noktayı açıklamaktadır.

Surits, yukarıda belirtilen konuda Sovyet hükümetinin duruşunu takdim ederek, “elde ettiğimiz kesin tabloya göre Sovyetler Birliğinden kaçan Müslümanların siyasi faaliyetleri Konstantinopol polisi ve “Türk Ocağı”nda görevli tanınmış kişiler tarafından himaye edilmekte ve elde ettiğimiz kesin verilere göre sürgünlerin faaliyetleri Polonya temsilcileri ve diğer yabancı karşı istihbarat birimleri ile tam işbirliği

362 Bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 8, papka 13, d. 39, s. 2.

363 Bk. a.g.e., s. 5.

364 Bk. “SSSR i Turtsiya”, s. 69.

365 A.g.e.

366 A.g.e.

367 Bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 265, s. 13-16.

368 Bk. a.g.e., s. 13.

369 Bk. a.g.e.

370 Raporun üzerinde “çok gizli” ibaresi vardır (bk. a.g.e.).

içinde gerçekleşmekteydi. Özetleyerek, sürgünlerin sık sık tertip ettiği komplolar ve ayak oyunlarının, maalesef Genelkurmay'ın doğrudan desteğiyle tertiplendiğini belirttim. Arada, Rüştü'ye, Türkiye'deki en azılı Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunan mültecilerin isim listesini daha üç ay önce kendisine takdim etmiş olduğumu ve vermiş olduğu sözlerle karşı, bugüne kadar bu şahıslarla ilgili hiçbir işlem yapılmamış olduğunu belirttim. Sadece birkaç önemsiz şahıslara karşı cezai işlemler yapıldığı, fakat liderlerinin hâlâ serbest faaliyet göstermekte olduğunu söyledim. Rüştü, özellikle Sultanov, Vaçadze ve diğerlerinin dönüşüne izin vermemek için ele alınan önlemlere değinerek aklanmaya çalışıyordu. Rüştü, sürekli olarak Fevzi'nin "Sovyet yanlılığını" vurgulayarak Genelkurmay'ı da aklamaya çalışıyordu. Lakin benim ortaya koyduğum kanıtlar karşısında zor durumda kalarak, Genelkurmay'ın bazı "alt düzeyde görevlilerinin" bilgi elde etme arzusuyla, üstlerinin bilgisi dışında bazı sürgünlerle ilişki kurmuş olabileceklerini itiraf etti. Rüştü ardından, hizmetlerinden faydalandığı bazı Beyaz Orduluların, İstanbul'daki gizli polis tarafından "himaye edilerek" içişleri Bakanlığını da zor durumda bırakmasının olanak dışı olmadığını itiraf etmeye de mecbur oldu. Rüştü, akabinde benden, tüm kanıtların yer bulduğu yeni bir rapor takdim etmemi rica ederek, Gazi, İsmet ve Fevzi³⁷¹ ile bu konuyla ilgi konuşmaya söz verdi. Rüştü, söylediğine göre, siyasi faaliyetle uğraşan, özellikle de yabancı temsilciliklerle ilişki durumunda yakalanan şahısların Konstantinopol'den sürgün edilmesi (Türk vatandaşları, ülkenin derinlerine, yabancılar ise yurtdışına) için tüm önlemleri alacağına ve Sovyet karşıtı gazetelerin kapatılacağına dair söz verdi. Yabancı temsilciliklerin, Beyazların faaliyetleriyle ilişki içinde oldukları durumda Rüştü, liderlerinin dikkatini bu konuya çekeceğini belirtti ve nihayetinde, "Hakimiye-i Milliye" gazetesinde,

ülkedeki Sovyet sürgünü Müslümanların, oturma şartlarıyla ilgili Ankara'nın resmî görüşünü ortaya koyan bir makale yayınlamaya söz verdi", diye vurgulamaktadır³⁷².

Burada en ilginç olan konu, Türkiye Dışişleri Bakanının, Kafkasyalı Müslüman siyasi sürgünlerin İstanbul gizli polisi ve en önemlisi, Genelkurmay tarafından kullanıldığı ve mültecilerin, Polonya diplomatik temsilciliğiyle ilişki içinde olduğu konusundaki itirafıdır.

Rüştü'nün itirafları, Türkiye'nin, 1927 yılında Kafkasya siyasi sürgünlerinin kullanılması konusunda iyi hazırlanmış ve net olarak biçimlendirilmiş bir siyaset uygulamış olduğunu kanıtlamaktadır.

Surits, görüşme esnasında, öğrenci toplantısında³⁷³ hazır bulunan iki üst düzey devlet görevlisinin ismi olarak, İstanbul gizli polis şefi Ekrem ve "Türk Ocağı" teşkilatının İstanbul şubesi şefi Hamdullah Suphi'nin isimlerini verir. Üstelik "Türk Ocağı" hakkında konuşurken, Hamdullah Suphi'nin adını veren Rüştü olur ve kendisini "Sovyet Müslümanlarına güvenmeme" konusunda birçok defa uarmış olduğunu belirtir. Ekrem'le ilgili ise, onun gizli polis şefi Ekrem olmayıp, başka bir Ekrem olduğu konusunda ikna etmeye çalışır³⁷⁴.

Kafkasyalı siyasi mülteciler konusundaki diğer görüşme 18 Ocak 1927 tarihinde gerçekleşir. Bu görüşmede Surits, Kafkasyalı siyasi sürgünlerle ilgili Polonya tarafından yürütülen faaliyetler konusunda doğrudan suçlamalarda bulunur.

Sovyet istihbaratının teyit edilmiş bilgilerine istinaden, "Türkçülük taraftarı öğrencilerin toplantısı, tesadüf olmayıp, yabancı bir devletin elçiliği tarafından hazırlanan, Tür-

372 Bk. AVP RF, t. 08, Sekretariat Karuxana, op. 10, papka 38, d. 265, s. 13 – 16.

373 Toplantı, İstanbul'daki "Türk Ocağı" binasında yapılmaktaydı ve bu olgu dahi tek başına dikkate değer olup, Türkçüler ve sürgünler arasındaki işbirliğinin bir kanıtını daha oluşturmak-
tadır (bk. a.g.e., s. 15).

374 Bk. a.g.e.

371 Sırasıyla, devlet başkanı Gazi Mustafa Kemal (1934 yılından itibaren "Atatürk"), başbakan İsmet İnönü, Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak.

kiye'deki Sovyet karşıtı Müslüman güçlerin birleşmesi, bu hareketin bir kısmını oluşturduğunu belirtir.

Bu devlet, eskiden sadece dağlılar ve Azerbaycanlılara dayanmaktaydı. Şimdi ise, Türkistanlılar da dahil olmak üzere, bizim diğer Müslüman bölgelerinden gelenleri organize etme denemelerinde bulunuyor", diye belirtir³⁷⁵.

Görüşme sonunda Surits, Rüştü'ye Sovyet karşıtı faaliyetlerle uğraşan Kafkasyalılarla ilgili yeni bir liste takdim eder³⁷⁶.

Türkiye hükümeti, Kafkasyalı Müslüman muhacereti nedeniyle SSCB ile olan ilişkilerini bozmak niyetinde değildi ve bu yüzden Kafkas sürgünlerinin siyasi faaliyetlerini belli ölçüde sınırlandırır ve onların liderleriyle olan ilişkilerini daha fazla gizli tutmaya mecbur olur. Türk hükümetinin baskısı altında Kafkasya Bağımsızlığı Komitesi'nin merkezi 1926 yılında Paris'e taşınır ve KBK resmî organı olan "*Bağımsız Kafkasya*" (Независимый Кавказ - Nezavisimiy Kavkaz) dergisinin ilk sayısı burada yayınlanır.

Rüştü Aras, 18 Ocak 1927 tarihinde gerçekleşen görüşme esnasında, bir önceki görüşmeden sonra başbakan İsmet İnönü ile görüşüp, "onların, mültecilerle ilgili son derece kararlı önlemler almaya karar verdiklerini" Surits'e bildirir³⁷⁷. Hükümete bağlı "Hakimiye-i Milliye" gazetesinin genel yayın yönetmeni Mahmut'un Dışişleri Bakanlığının talimatıyla ilk sayfada yayınladığı makalesinde SSCB ile olan ilişkilerin, Türkiye'nin dış siyasetinin temellerinden biri olduğundan dolayı, Türkiye'nin, bu ilişkilere tesir edecek herhangi bir siyasi faaliyete izin vermeyeceğini bildirir³⁷⁸.

Rüştü, 27 Ocak 1927 tarihinde gerçekleşen üçüncü görüşmede, Türk hükümetinin düşüncelerindeki samimiyeti

375 Bk. a.g.e., s. 18.

376 Bk. a.g.e.

377 Bk. a.g.e.

378 Bk. a.g.e.

göstermek için Surits'e, geçenlerde sınırı gizli olarak geçen ve çalışan ve üzerlerinde KBK belgesi olan³⁷⁹ üç Gürcü'nün tutulduğunu belirtir. Bu belgeler, şahısların Gürcistan'da gerçekleştirilen son Sovyet karşıtı ayaklanmaya katılmış olduklarını ispatlamaktadır. Gürcüler Paris'e gideceklerdi. Soruşturmada, 1928 baharında, Paris'ten yönetilen yeni bir ayaklanmanın Gürcistan'da planlandığı, ayaklanmanın planı ve taslağının ise Amsterdam'da gerçekleştirilen toplantı esnasında hazırlandığını belirtirler. Gürcüler, Gürcistan'da bastırılan ayaklanmanın çok sayıda üyesinin gizlenmiş olduğu ve bu insanları gizlice Türkiye'ye nakletme denemeleri yapıldığı, hatta sınırı geçen herkese 100 Türk lirası verecek bir vakfın varlığını itiraf ederler³⁸⁰.

Rüştü'nün açıkladığı bilgiler, Surits'e, Kafkas mültecilerinin siyasi faaliyetlerinin önünün alınması, özellikle de mülteci gruplarının geçişi niyetiyle Sovyet-Türk sınırında varolan gizli geçiş noktalarını³⁸¹ ortadan kaldırma sorununu bir kere daha irdeleme fırsatı verir³⁸². Surits, bu geçiş noktalarını açıktan açığa faaliyet gösterdiği ve bu durumun, Türk hükümetinin izni olmadan yapılamayacağını belirtir³⁸³.

Ankara'daki SSCB elçiliği ve Dışişleri halk komiserliği arasındaki mektuplaşmadan görüldüğü üzere, Türkiye Dışişleri Bakanlığına Kafkasyalı Müslüman mültecilerin siyasi faaliyetleriyle ilgili soruların kaynağı, Dışişleri halk komiserliğinden ziyade, sürgünlerin Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk ahali arasındaki etkisinden rahatsız olan Sovyetler Birliği Ana Siyasi Müsteşarlığıydı.

379 Belgede «удостоверения "Революционного Кавказского комитета"» ("İhtilaleli Kafkas Komitesi kimlik" belgesi) yazılmaktaydı (bk. a.g.e., sayı 34).

380 Bk. a.g.e.

381 Bunlardan biri Hopa'da bulunmaktaydı (bk. a.g.e.).

382 A.g.e.

383 A.g.e.

Uluslararası alanda, Sovyet-Türk ilişkilerinde geçenlerin büyümesine yol açan daha ciddi olaylar gerçekleştiğinden dolayı, mülteciler sebebiyle Türkiye ile ilişkilerin bozulmasından kaçınan Dışişleri halk komiserliği, daha yumuşak yaklaşım taraftarıydı. Lev Karahan'ın 25 Ekim 1927 tarihinde Yakov Surits'e yolladığı mektubunda Sovyetler Birliği Ana Siyasi Müsteşarlığı tarafından yapılan baskılardan açıkça bahsedilmektedir. "Komşu Bakanlık, Konstantinopol'de -Yeni Kafkasya- ve -Yeni Türkistan- Beyaz Ordu Müslümanlarının dergilerinin yayınlanmasının devam etmesiyle ilgili Türklere nota verilmesi konusunu ortaya atmaktadır. Bu dergiler bize karşı açık ve art niyetli propaganda sürdürerek, kamuoyunu zehirlemenin haricinde bu iftiraları dost Türkiye bölgesinden, SSCB'deki Türk halkları arasında da dağıtmak için öngörülmüştür.

Günümüz uluslararası durum hesaba katıldığında Konstantinopol'de benzer dergilerin yayınlanması ve ülkemizde dağıtılması son derece arzu edilmeyen bir durumdur.

Bu durum, komşu Bakanlık, Türklere bu dergilerin yayını yasaklamaları konusunu ortaya koymamızı talep etmeye zorlamaktadır. Günümüz şartlarında (Kitaygorodski'nin makalelerinin basında yayınlanması ve Aslanyan'ın meselesi) bu mühim girişimin gerçekleşmesi için önemli zorluklar vardır. Diğer taraftan, bu rahatsız edici durumun devam etmesine göz yummak mümkün değil. Bu konuya özel ihtimam gösterin, tüm ciddi ve etkili baskı uygulayabilme imkânlarını araştırın ve bize telgraf çekin"³⁸⁴.

Karahan, Türk hükümetinin bu konudaki tahmini cevabı ve sert baskı uygulamanın istenmeyen sonuçlarını irdeleyerek, sorunu, Atatürk'ün eski silah arkadaşları, Milli Mücadelede önemli rol oynamış liderler, etnik Çerkes Rauf Orbay, Bekir Sami, Eşref Kuşçubaşı ve kardeşi Hacı Sami ile di-

ğerlerinin³⁸⁵ büyük bir oran teşkil ettiği, Kemalizm Türk muhalifet konusuna bağlamayı önerir. Karahan bu isimlerin Kuzey Kafkasyalı mültecilerin liderleri ile olan ilişkisi, Kemalist hükümeti, İstanbul'a sığınmış olan Kafkas sürgünlerine yönelik cezai müeyyideler uygulamak için itic güç olacaktır.

Karahan, konuyla ilgili olarak "Bu konuyu Avrupalı rakiplerimiz tarafından aynı zamanda hem Türklere, hem de bize karşı sürdürülen mücadelede (İngilizler ve Abdülmecit) kullanılan Türk devrim karşıtı sürgünlerinin faaliyetleri konusuna bağlamak mümkün mü acaba? Türkiye, günümüzde Türk devrim karşıtı sürgünlerin Kemalizm karşıtı siyasi ve fiili faaliyet dönemi yaşamaktadır. Bu sürgünlerin sayıca en çok ve en faal unsuru Çerkeslerdir. Hacı Sami'nin çetesi olayı tipik bir örnektir. Komşu Bakanlığa, Türkiye için tehlikeli şu veya bu yaklaşımlar hakkında farklı kaynaklardan elde ettiğimiz verileri Türklere sunma konusunu öne sürebiliriz. Konuyla ilgili özel kurumlarımızın dikkatlerinin aktifleşmesi ve ilgili verilerin daha net bir şekilde kaydedilmesi bize, farklı Türk karşı devrimci çalışmalar hakkında ilgili sunum ve uyarım sayesinde, Türklere, bizimle işbirliği geliştirme imkânı verecektir. Şimdiye kadar bunu çok kötü yapıyoruz. Hâlbuki bu, Türkiye'de Beyazlara karşı yürüttüğümüz mücadelede mevzilerimizi güçlendirebilir. Özel servislerimiz, Avrupalı emperyalistler tarafından Türkiye'de bize karşı faaliyet gösteren Musavatlar ve farklı beyaz sürgünlere gösterilen yardımla ilgili bilgi elde etmeyi başardıklarında, Türklerin gözünde Musavatların prestijini düşürerek, Türk hükümetinin onlara karşı olan tutumunu değiştirebiliriz. Belki diğer taraftan, Türk karşı devrimcileri ve Türkiye'ye sığınmış olan Kafkasyalı mülteciler arasındaki ilişkiyle ilgili

384 Bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 262, s. 3.

385 Kemalist hükümetin 150 kişilik istenmeyenler listesinden 86 kişi etnik Çerkes'di, 28 Mayıs 1927'de kabul edilen kanuna istinaden bu kişiler Türk vatandaşlığından çıkarılmışlardır. 29 Haziran 1938 tarihinde çıkarılan yeni bir kanunla "150'liler" için af çıkarılmıştır (bk. «Cumhuriyetin İlanı ve Azınlıklara Yönelik Politikaları» (www.kafkasevi.com).

veri de elde etmeyi başarırız. Tüm bunları, Beyazlar mücadelemizde Türkiye'deki mevzilerimizin sağlamlaştırmak için kullanabiliriz. Son konuyla ilgili görüşlerinizi bildirmeniz", diye fikir geliştirmektedir³⁸⁶.

Sovyet diplomasisinin, yüzdelik oran açısından "yarı Çerkes" Atatürk karşı muhalefeti ve Kuzey Kafkasya sürgünlerinin siyasi faaliyetlerini bağdaştırma konusundaki düşüncesi, gelecek vaat eden ve etkili bir adım olarak gözükmekteydi. Lakin bazı engeller sebebiyle bu plan gerçekleşmez.

Başlıca neden, Türk sürgünler arasında bulunan Çerkesler ve Kuzey Kafkasya mültecilerinin çıkarlarının uyuşması sonucunda bu ilişkinin düzenli olmamasıydı.

Türkiye'de yaşayan Çerkesler, ata topraklarını Bolşeviklerin boyunduruğundan kurtarma konusunda o denli meraklı değildi, Kuzey Kafkasya sürgünleri ise, Kemalist hükümetin desteğiyle ilgilenmekte ve muhalefet arasında bulunan ve kendilerine yardım etme imkânı olmayan Çerkeslerle ilişki kurmaktan kaçınmaktaydı³⁸⁷.

Kimlik sorunu da önemli bir husustur. Kafkasya'da Sovyet rejiminin yıkılıp, kendilerinin geri dönecekleri konusunda ümit besleyen İstanbul'daki Kuzey Kafkasyalı göçmenler, Türk toplumu için hâlâ yabancı olup, iç siyasi mücadeleye dahil edilmemişti. Diğer taraftan, Karahan'ın hesaplarında

386 Bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 262, s. 4.

387 Abhaz bilim adamı Vyacheslav Çirikba, "Abhaz tarihçilerinin tespitine göre, 1917 Rus Bolşevik devrimi sonrasında Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki iyi komşuluk ilişkileri tesisi konusunda, Abhaz cemaatinin arabuluculuğu sayesinde faaliyet gösteren Abhaz Bolşevikleri Lakoba ve Eşba önemli rol oynamışlardır. Ama daha sonra, yeni Türk devletinin kuruluşu konusunda Atatürk'le olan görüş ayrılığı, Türklerin babası ve Kuzey Kafkasyalılar arasındaki ilişkileri sektire uğratmış ve Atatürk, Kuzey Kafkasyalılara karşı önemli cezai işlemler uygulamıştır" (bk. Vyacheslav Çirikba, Abxazskaya diaspora vo vnuteney i vneşney politike Abxazskoy Suxumi, 2006 (www.abiblioteka.info/rus/politics/section_7/162.html)). 4 Mart 1921 tarihinde Abhazya'da Sovyet rejiminin tesisi akabinde, Abhaz devrimcilerin Y. Eşba ve N. Lakoba 4 Mart 1921'de Türkiye'den gelmiş olması tarihi bir gerçektir (bk. S. M. Çervonnaya, "Abxazskaya diaspora - 1992. Postkomunističeskaya Vandeya", M., «Mosgorpeçat», 1993, s. 44).

Kemalist karşıtı sürgünler için de önemli bir gerçekti. Fakat bu konudaki tek gerçek operasyon denen Kuşçubaşı'nın kardeşi Hacı Sami liderliğindeki sınırlı bir grup, gizlice Türkiye'ye geçme operasyonuydu, bu ise başarısız oldu, çünkü İzmir vilayeti'nin Kuşadası'na gerçekleştirilen çıkarma esnasında tüm grup tuzağa düştü ve imha edildi.

Kemalizm karşıtı sürgünler bu olaydan sonra herhangi bir siyasi faaliyetle göze çarpmadı ve böylelikle Kafkasyalı mültecilerle ilgili, siyasi pazarlık niyetiyle Kemalist karşıtı güçler hakkında bilgi toplama gereği olmadı, çünkü siyasi açıdan daha önemli olan Kürt sorunu³⁸⁸ ortaya çıkmıştı.

Karahan, önerdiği yöntemi olası seçeneklerden biri olarak görmesine rağmen, bunun gerçek etkisi hakkında pek emin olmayıp, Surits'ten kendi düşüncelerini belirtmesini rica eder ve mektubu şöyle bitirir. "Tüm verilere istinaden, Türkiye'deki Beyaz sürgünlere karşı mücadelenin uzun bir süreç gerektireceğine göre, bu konuda kullanabileceğimiz tüm yöntemleri araştırarak, incelemeye almamız gerekir"³⁸⁹.

Karahan'ın, istihbarat verilerinin değiş tokuşuyla ilgili önerisi, iki tarafın da arzusuydu. Sovyet istihbaratı tarafından Türk yetkililere aktarılan veriler, özellikle de Kürtlerle ilgili olanı³⁹⁰, o denli önemliydi ki, Türk istihbaratı ve polisi, ortak çalışma yürütme önerisiyle Sovyet temsilcilerine birkaç kere başvurur.

Benzer son öneri 1929 yılında yapılır, fakat Sovyetler Birliği Ana Siyasi Müsteşarlığı şefi Menjinski, Türklerin elinde önemli verilerin bulunduğu ihtimalinin olmadığı, olsa da bunu sunmayarak, ikincil öneme haiz verileri teslim etmekle yetineceklerini, bu yüzden de Sovyet istihbaratının çalışma metotlarını onlara açmaya değmeyeceğini öne sürerek bu öneriyi reddeder³⁹¹.

388 Bu süre içinde Türkiye'nin doğu bölgelerinde birkaç Kürt ayaklanması gerçekleşmiştir.

389 Bk. AVP RF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 262, s. 4.

390 Kürt ve Ermeni ortak Hoybun ve Kürt gelişim teşkilatlarının faaliyetleri" kuruluş anından itibaren MAH'in dikkatinin merkezinde olmuştur (bk. Mehmet Eymür, a.g.e., s. 33).

391 Bk. A. G. Agabekov, a.g.e., s. 218 – 219.

Türk hükümeti, Sovyet diplomasisinin faal olmazından, İstanbul polisi ve istihbarat bölümlerine, sürgünleriyle olan bağlantıları ve ilişkileri daha gizli şekilde yürütme talimatı verir. Bu durum, MAH'ın Ankara merkezinin 29 Aralık 1929 tarihli İstanbul amirliğine yollanmış olduğu talimatlardan belli olmaktadır.

Bu talimatların sebebi, M. Rasulzade tarafından, Kafkasya Komitesinin siyasi faaliyetleri hakkında takdim edilen rapordur. MAH'ın şefi Ali Şükrü'nün³⁹² imzasını taşıyan mektupta, "hükümet, Türkiye'de benzer aşikâr faaliyetlere göz yumamaz. İçişleri Bakanlıından İstanbul Vilayeti'ne gönderilmiş bulunan bir mektupta, komitenin benzer faaliyetlerine izin verilemeyeceği ve komite üyeleri tarafından bunun sürdürüldüğü durumunda, Türkiye'den sürülecekleri belirtilmiştir. İşin dış görünüşü budur...

Amirliğiniz onlarla iletişim içinde olmaya devam edecektir, fakat sadece aşağıda belirtilen şartlar altında.

a. Kendi şahsi görüşünüz ve şahsi göreviniz olarak takdim ederek, ayrıntılı bir şekilde, polisin onların faaliyetlerini takip edeceğini, hükümetin, Ruslarla dostluğu sürdürmek için bu adımı atacağını ve onların gizli çalışması halinde, gerekli olan durumlarda kendilerine destek vermeye devam edeceğinizi açıklayın. İlişkinizi kimsenin bilmemesi gerek, aksi takdirde kendilerinden yüz çevireceksiniz.

b. Rasulzade ile buluşmalarınız son derece gizli yapılmalı, Ruslar hiçbir şekilde hükümetin Rasulzade ile olan ilişkisini açığa çıkartmamalı. Merkezde, sizin haricinizde hiç kimsenin bunu bilmemesi gerek. Dahası, valinin dahi bilmemesi imkân dahilindedir.

c. Onlar her yerde sizinle ve bu açıdan da hükümetimizle olan ilişkileri hakkında konuşup reklam ederek mevzilerini sağlamlaştırmak istiyorlar

Raporlarında da bu açıkça görülmektedir. Bu durum, onların parti çıkarları açısından olumsuz bileceği kadar, kendilerine zarar da verebilir. Bu yüzden, yapmalarına izin vermeyin!

d. Sizin haricinizdeki devlet görevlileriyle ilişkilerinizi kurmamaları gerekiyor. Bu durumu da kendilerine izah etmek gerekli"³⁹³.

İstanbul polisi tarafından mültecilerin faaliyetinin kontrol altına alınması konusunda MAH'ın şefi Ali Şükrü'nün sirküleri daha çok şeklendi, çünkü İstanbul polisinde, özellikle de gizli servisinde çok sayıda dağlı ve Azerbaycanlı sürgün çalışmaktaydı³⁹⁴. Bu açıdan, tek gerçek netice, polisin gizli servisi tarafından, mültecilerin liderlerine gösterişli saldırılardan sakınmaları talimatı oldu³⁹⁵.

³⁹² Ali Şükrü Özel, 1926-1941 yılları arasında MAH'ı yönetmiştir. Fransızcaya ve Rusçaya vakıftır (bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 589).

³⁹³ bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 1.

³⁹⁴ bk. AVPRF, f. 08, Sekretariat Karaxana, op. 10, papka 38, d. 263, s. 79.

³⁹⁵ Böylece, SSCB amirali Nikolay Kuznetsov'un anılarından Karadeniz filosunun bir gemisi ve iki torpido botundan oluşan grubu, resmî bir ziyaret için 1933 yılında İstanbul'a geldiğinde, sürgünler tarafından herhangi bir protesto gösterisi veya düşmanca hareket yapılmamış. Anlatıklarına göre, Türkiye'de Kemal, bizim gelişimimizden önce, tatsızlıklar olması durumunda beşinci amir dışı edeceği konusunda Beyaz Orduları ikaz etmiş", diye yazmaktadır.

³⁹⁶ bk. N. G. Kuznetsov, "Nakanune (Memuari)" (<http://militera.lib.ru/memo/russian/kuznetsov/10.html>).

"Prometeus" hareketinden İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Kuzey Kafkasyalı siyasi muhaceretin Türk dış siyasetindeki yeri

"Prometeus" hareketi ve Avrupa devletlerinde Kuzey Kafkasya mültecilerinin faaliyetleri (1928-1934)

Rusyalı siyasi muhaceretin tarihinde özel bir yere sahip olan "Prometeus"¹ hareketi, oluşumundan mantıklı sonuna kadar bir dizi gelişim aşamalarından geçmiştir. Polonya siyasi çevrelerinin ortaya koyduğu fikir temelinde, Genelkurmay tarafından oluşturulan bu hareket, Genelkurmayın kontrolünden çıkmış ve uzun yıllar Polonya'nın maddi ve siyasi desteğinden faydalanan sürgün liderlerinden pek çoğu başka devletlere, öncelikle Nazi Almanyası'na yönelmiş, hatta Almanyası'nın Polonya'ya saldırmasına destek olmuşlardır. Rus tarihçi T. Simonova, "*Prometeus*" hareketini tanımlarken, "dış siyasette İosef Pilsutski ve taraftarlarıyla ilgili olarak gelişen doğrultu, Polonya tarih yazılımında Prometeusluk olarak anılmaktadır.

¹ "Prometeus" hareketi hakkında daha ayrıntılı olarak bk. T. M. Simonova, "Prometeizm" in voennoy politike Polši, 1919-1924 gg. «Novaya i noveyşaya istoriya», N4, 2002, s. 47-63; ayrıca V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, Organizatsiya "Prometey" i "prometeyskoye" dvizheniye v planax polskoy razvedki po razvalu Rossiyi/SSSR, s. 318-414. Bu çalışmada, hareketin Kuzey Kafkasya sürgünleri ile ilgili kısmını araştırarak, bu hareketteki rolünü inceliyoruz.

Bu isim, Polonya Genelkurmayı ikinci dairesinin desteğiyle 1928 yılında oluşturulan “Prometeus” derneği ve aynı ismi taşıyan derginin adından alınmıştır, fakat Prometeusluk ideolojisi ve temel yönelimleri bundan çok daha önce şekillenmişti².

“Prometeus” hareketinin temelinde Rusya’nın, Polonya’nın etkisi altında bulunması gereken bir dizi bağımsız ulusal devletlere bölünmesi gerektiği yolundaki, Mareşal İosif Pilsutski’nin fikri yatmaktaydı. Polonya bu yolla, bir zamanlar Rusya’nın oynamış olduğu rolü Avrupa’da oynamak istemekteydi³.

Bu hareketin isminin Polonya’yı, Kafkas Dağları’na zincirlenmiş olan Prometeus’u kurtaracak olan Herkül gibi tasavvur eden Gürcü mülteciler tarafından önerilmiş olduğu görüşü tarih yazımında yer bulmuştur⁴. Fakat Gürcü tarihçi Georgi Mamulia, hareketin isminin, eski “Bağımsız Kafkasya” dergisinin “Prometeus” adına dönüştürdüğü ilk sayısını Paris’teki konutunda yayına hazırlayan Haydar Bamat tarafından ortaya atılmış olduğunu iddia etmektedir⁵. Haydar Bamat, genel olarak da “Prometeus” hareketinin hazırlık aşamasında önemli bir rol oynamıştır. Daha önceden belirtmiş olduğumuz gibi Bamat 1925 yılında İstanbul’da, Roman Knol’un desteğiyle, 1927 yılında Kafkasya Bağımsızlık Komitesiyle birleşecek olan Kafkasya Konfederasyonu Komitesi’ni kurar⁶.

Polonya yöneticileri 1920 yılından beri, “Prometeus” hareketinin oluşumundan çok önce, Kuzey Kafkasyalı, Gü-

ney ve Kırım Tatarlarının liderleriyle ilişki kurmuşlardır. Örneğin, Kırım Tatarlarının liderlerinden biri olan Cafer Seydahmet Kırimer, Nisan 1920 tarihinde Polonya’nın Berlin elçiliği vasıtasıyla Polonya hükümetiyle ilişki kurmuştu⁷. Kırimer, 28 Ekim 1920 tarihinde Varşova’ya gelerek dışişleri bakanı, parlamento başkanı, başbakan ve devlet başkanı İosif Pilsutski ile görüşmelerde bulunur. Görüşme esnasında Pilsutski, Rusya bölünmediği ve ona bağlı olan tüm halklar hür olmadığı sürece Polonya’nın istikrarlı bir geleceğe sahip olamayacağını belirterek, çok belirsiz ve netleşmemiş bir şekilde “Prometeusu” oluşturma fikrinden bahseder⁸.

Polonya yönetimi ve dağlı sürgünler arasında ilişkiler 1920 yılında oluşturulmaya başlanır. Dağlılar Cumhuriyeti’nin ordu generali Bahaeddin Hurş, Dağıstan’da Sovyet rejiminin oluşturulmasından sonra Türkiye’ye göç eder ve burada sınıf arkadaşı Polonyalı general Vişnevski’nin ricasıyla 1920 yılında göçmen dağlılar arasında propaganda ve gönüllü grupların teşkil edilmesi çalışmasıyla ilgilenir⁹. Bu gruplar daha sonra Polonya’ya gönderilerek, Rus-Polonya savaşında Polonya ordusunda kullanılacaktı.

1921 yılında Riga’da imzalanan Rus-Polonya antlaşmasına sadık kalmak niyetinde olan S. Grabovski başkanlığındaki yeni hükümet zamanında “Prometeus” hareketinin oluşturulmasıyla ilgili çalışmalar 1924-1926 yılları arasında durdurulur¹⁰. Mareşal Pilsutski’nin devrimle yönetime gelmesi sonucunda hareket, Mayıs 1926 tarihinden itibaren aktif bir şekilde tekrar faaliyetlerine başlar.

2 Bk. T. M. Simonova, “Prometeizm” vo vneşney politike Polši, 1919-1924 gg.

3 Bk. V. K. Bılinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, a.g.e., s. 318-414.

4 A.g.e., s. 321. Polonya hükümetinin, Kafkasyalı siyasi sürgünlerinden ilk fiili ilişki kurduğu grup Gürcüler olmuştur. Bazı Gürcü ile Azerbaycanlı general ve subaylar, 1920-1922 yıllarında Mareşal Pilsutski’nin emriyle, anlaşmalı olarak Polonya ordusuna kabul edilmişlerdir (bk. T. M. Simonova, a.g.e., s. 57).

5 Bk. Georgiy Mamulia, a.g.e.

6 Bk. Georgiy Mamulia, Ego vişim političeskim idealom bila Kavkazskaya konfederatsiya Haydar Bammata i gruppa “Kavkaz” (1934-1939), İstoriiko-kulturniy jurnal «PROMETHEUS», N 5, (www.chechen.org/page.9.393-zhurnal-chast.html).

7 Bk. Cafer Seydahmet Kırimer, “Bazı Hatıralar”, İstanbul, EMEL Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1993, s. 318.

8 A.g.e., s. 324-325. Pilsutski ayrıca, gayet emin bir şekilde “Türkler Bolşevik olamazlar” diye açıklamıştır.

9 Bk. A. M. Murtazaliyev, a.g.e., s. 34. Bahaeddin Hurş, daha sonra Türkiye’den Polonya’ya göçmüş, burada Genelkurmayda görev almış ve Varşova’da, Kuzey Kafkasyalı sürgünleri merkezileştiren faaliyetlerine aktif bir şekilde katılmıştır.

10 T. M. Simonova, a.g.e., s. 61.

“Prometeus Hareketi”nin ideolojisinin hazırlanması için 1926 yılında Varşova’da, üç ayda bir “*Doğu*” adlı bir dergi yayınlayan Doğu Enstitüsü kurulur. Hareketin kontrolünü, Polonya dışişleri bakanlığının, N. Knol tarafından yönetilen doğu bölümü gerçekleştirir. “Prometeus Hareketi”, Polonya Genelkurmayı, dış ve içişleri bakanlıkları tarafından maddi destek alan ve “N” olarak anılan özel bir vakıf tarafından finanse edilir¹¹.

1926 Eylül ayında, Kafkasya Bağımsızlık Komitesi’nin resmi organı olan ve yayın kurulunda Ukrayna ve Türkmenistan sürgünlerinin temsilcilerinin bulunduğu ve her milletin mültecilerinin sadece bir kişiyle¹² temsil edildiği “Prometeus” (“Promethe”) dergisi Paris’te yayınlanmaya başlar¹³. Harekete katılıp, yayın kuruluna girmek için Ermeni Daşnaktsutyun partisine de teklif götürülmesine karşın parti bunu reddeder¹⁴.

Dergi Fransızca yayınlanmakta ve “SSCB’nin, oluşum süreci ve nüfus yapısı açısından yıkılmaya mahkûm olduğunu Avrupa’ya göstermek” niyetini gütmekteydi¹⁵. Derginin yayın kurulu bu niyetle bilimsel konferanslar ve paneller düzenlemekteydi. Derginin faaliyetinin Polonya Genelkurmayının ikinci dairesi (“Ekspozitura-2”) tarafından yönetilerek finanse edilmesine rağmen, derginin yayın kurulunda sürekli olarak didişme ve takışmalar eksik değildi, çünkü derginin resmî sahibi olan Kafkasya Bağımsızlık Komitesi dergiyi diğer milletlerin siyasi sürgünleriyle paylaşmak istemiyordu. Durumu düzene sokmak amacıyla Polonya “Ekspozitura-2”

11 “Prometeus”un faaliyetlerinin aylık masrafları 1936 münasebetiyle 7 091 228 Polonya Zlotisi tutmaktaydı (bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, a.g.e., s. 346).

12 Kuzey Kafkasyalı sürgünler, İbrahim Çulik Suleyman tarafından temsil edilmekteydi.

13 Derginin birinci sayfasında “Kafkas halkları, Ukrayna ve Türkistan’ın milli savunma organı” yazılmaktaydı (a.g.e., c. 387).

14 Bk. “E.D.Federasyonu (Taşnaktsutyun) ve Sovyet hükümeti (Belgeler ve dokümanlar derlemesi)” (Erm.), s.322.

15 Bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, a.g.e., s. 387.

ve yayın kurulunun yeniden oluşmasını gerçekleştiren sonucunda dergi, KBK’nın kontrolünden çıkartılarak “Genel Prometeus Hareketi” organına dönüşür ve genel yayın yönetmeni görevine Georgi Gıvazava’nın yerine Prof. Aleksandr Şulgin getirilir¹⁶.

Rusyalı mültecilerin birleştirilmesi niyetiyle Paris’te “Prometeus” olarak anılan bir dernek¹⁷ kurulması planlanır, fakat başarılı olunmaz, bu yüzden bu çalışmaları aynı isimle anılan dergi yürütür. “Prometeus” olarak anılan ilk dernek 1928 yılında Varşova’da kurulur. Bu dernek resmî olarak şöyle anılmaktaydı “Rusya tarafından baskı altında bulunan Gürcü, Azerbaycanlı, Dağlı, Kazak, İdal-Ural, Karelafin ve Tatar halklarını birleştiren *Prometeus* birliği”¹⁸. Öncelikli niyet, milli sürgünlerin birleşmesi ve Polonya toplumunda “Prometeus Hareketi”ne yönelik sempati oluşturmak amacıyla propaganda olduğu açıklanır.

“Prometeus Hareketi” genel hatlarıyla organizasyon bağdaştırma faaliyeti ile propaganda ve ideolojik mücadele sürdürmekte, özellikle de tüm Avrupa sathında Sovyet karşıtı kamuoyu oluşturmaya çalışmakta, SSCB’nde farklı halkların baskı altında bulunmasıyla ilgili, Milletler Cemiyeti de dahil olmak üzere, farklı uluslararası mevkilere protesto notaları göndermekteydi.

Sovyet ve Rus tarih yazımında, bu hareketin, fikrin oluşması, işlenmesi, gerçekleşmesi ve varlığını sürmesine kadar tüm etaplarını Polonya istihbaratına borçlu olduğunun altı çizilmektedir. Böylece, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ele geçirilen ve Rusya devlet askeri arşivinde saklanan Polonya Genelkurmay belgelerine istinaden “Prometeus” hareketini çok yönlü ve ayrıntılı araştıranlar, “hem kadrolaşma açısın-

16 A.g.e., s. 388-389.

17 1934 yılında Paris’te, “Prometeus Hareketi”nin propaganda kuruluşlarından biri olan, “Birlik komitesi” kurulur.

18 A.g.e., s. 330.

dan (sayı ve milli aidite açısından), hem de SSCB'ne karşı yönelik casusluk, sabotaj çalışmalarının yoğunluğu açısından bu teşkilatın, XX. yüzyılın 1920-1930'lu yıllarında benzersiz", olduğu sonucuna varmış, "Hatta Polonya istihbaratı objektif maddi zorluklara karşılaştığında, "Prometeus"un yönetim dizginleri ve istihbarat ağının sayısız iplerini elinden bırakmamak için diğer devletlere ve "gizli Sovyet karşıtı cephesindeki" meslektaşlarına yardım talebiyle başvuruyordu", diye belirtmektedir¹⁹. Ama sarf edilen çabalara ve maddi yatırımlara karşın Polonya hükümetinin "Prometeus Hareketi" ile beslediği ümitler boşa çıkar. Esas engel, Sovyet karşıtı mücadeledeki ortak çıkarların olması durumunda dahi giderek derinleşen zıtlıklar sebebiyle, farklı siyasi yönetime sahip gruplaşmaların hasıl olmasından dolayı Polonya yöneticilerinin, Kafkasyalı siyasi mülteciler arasında siyasi birlik sağlayamaması oluşturmaktadır.

Tüm bunlar, Polonya istihbaratının yönetici ve düzenleyici rolünde olması yerine, farklı kuruluşları arasında varolan zıtlıkları yoluna koymakla uğraşması, şu veya bu grubu savunup, destekleme gibi ilgisiz işlerle meşgul olmasına varmıştır.

Bu parçalanmışlığa, Ermeni siyasi mültecilerinin, 1923 yılından 1930'lu yılların sonuna kadar Kafkasya sürgünlerinin siyasi faaliyetlerine katılmayı reddederek genel Kafkas mültecilerinden ayrı olma duruşu sergilemiş olması da eklenmektedir.

Kafkas göçmenlerinin bu durumu, Kafkasya'yı bir bütün olarak görmek isteyen ve sürgünlerin kullanılmasıyla ilgili genel, farksız bir siyaset uygulamak isteyen büyük devletlerin hesaplarına ters düşmekteydi.

Polonya yönetiminin bir diğer başarısızlığı ise, İstanbul'u Sovyet karşıtı faaliyetlerin merkezine dönüştürme hesaplarında Polonya yönetiminin, Türkiye'nin gerçek du-

şunu doğru tahmin edip, hesaplayamaması olmuştur. Yani, bir taraftan Kafkasyalı Müslüman mültecilerin kontrolü kaybetmemek, diğer taraftan da, herhangi bir devletin siyasi çıkarları uğruna SSCB ile ilişkilerini bozma istememekteydi. Kafkasya muhaceretinin siyasi merkezi ve SSCB'nin sınırdaş ülkesi olarak Türkiye'nin, siyasi desteği ile bölgesinin kullanılma imkânı olmadan Kafkasya'da etkili bir siyaset uygulamanın dahi mümkün olmadığı bir ülke olarak "Prometeus Hareketi" bünyesindeki rolünü tanıtmak gerekir.

Kafkasya ve Kırım Müslümanlarının Polonya'dan ziyade, tamamen güvendikleri Türkiye'yi kendilerine kurtarıcı olarak gördüklerinden dolayı, "Prometeus hareketinin" başından itibaren Türkiye'ye karşı uygulanacak olan duruş sorunu ortaya çıkmıştı. Kuzey Kafkasyalı siyasi sürgünlerin varış noktasının Türkiye olup, ancak olumlu şartlar hâsıl olduktan sonra bu insanların bir kısmının, Türkiye ile olan bağlarını kopartmamak amacıyla Varşova'ya yerleştiğinden dolayı Polonya yönetimi, mültecilerin sorunlarıyla ilgilenen Türk özel servisleriyle istediği işbirliği yapmaya mecbur olur²⁰.

Gürcü mültecileri tarafından "Ekspozitura-2" temsilcisi Gavronski'ye getirilen öneride, Türkiye ile ilişkilerin kesintiştirilmesi ortaya konur.

Ramışvili, Gürcü sürgünleri adına, Kafkas Bağımsızlık Komitesi'nin yazıhanesini İstanbul'dan Paris'e taşıma önerisini getirir ve bunun için üç sebep ileri sürer.

Birincisi, Türkiye'nin Sovyet yanlısı siyaset sürdürdüğünden dolayı, bu durum karşısında Kafkasya siyasi sürgünlerinin ülkedeki faaliyetleri zorlaşmaktadır.

¹⁹ A.g.e., s. 344. Resmî yollardan, 1932-1937 yıllarında İstanbul'da Polonya istihbarat şebekesinin çefi olan Albay Karol Dubiç-Penter vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Albay, daha sonra Polonya'nın Lizbon elçisi olmuştur.

İkincisi, Ermeni siyasi partilerinin temsilcileri Türkiye'de faaliyet göstermekten imtina etmektedirler.

Üçüncüsü, Polonya yönetiminin Türkiye'de faaliyet göstermesi, batıda "Türk ajanı ve Türk siyasetine alet olma intibai"²¹ uyandırmaktadır.

Ramişvili'nin mektubu bir ultiatomla son bulmaktaydı. 15 Ağustos 1929 tarihine kadar cevap verilmediği takdirde, bu yaklaşım, Gürcü sürgünleriyle işbirliği yapmayı reddetmek olarak kabul edilecekti.

Gavronski, 6 Ağustos 1929 tarihinde Tadeuş Goluvko'ya yazdığı mektupta Türkiye ile ilgili duruşlarını netleştirmekle ilgili görüşlerini bildirir ve "KBK'nin tekrar Türkiye'de faaliyet göstermesi, herhangi başka bir yerde olmasından çok daha önemlidir. Tüm Kafkasya bağımsızlık konsepti ve bunun bizim için olan önemi, mücadele cephesinin kuzeye yönelik olmasında yatmaktadır ve bunun için güneyde dostane dayanağa sahip olmamız çok önemlidir. Böylelikle, bağımsız Kafkasya için Türkiye'den dostane dayanak bulamazsak, tüm konseptin geleceği zan altında kalır. Bu durum, *sine qua non* şarttır ve bu şart sadece burada faaliyet gösterdiğimizde gerçekleşecektir. Herhangi başka bir yerde KBK'nin faaliyet göstermesi, bu şartın gerçekleşmesini geciktirmekten başka bir şeye yaramayacaktır"²².

Gavronski, Gürcülerin önerisini reddederek, Kafkasya ve Güney Rusya konularında Türk-Polonya işbirliği konusunda Türkiye'yi hazırlamak gerektiğini vurgular, fakat bu çalışmanın çok zor ilerlediğini belirtir, çünkü "Türkler bu konuda hiçbir şey anlamıyorlar" ve sadece milliyetçiler ve Pantürkistler bu fikre olumlu bakmaktadır²³.

Gavronski'nin mektubunda Türk-Polonya işbirliği büyük taraftarı olarak, daha 1920'lerin başında Kafkasya'da Müslüman mültecilerle işbirliği açısından öne çıkmış olan "Türk Ocağı"nın İstanbul şubesi başkanı Hamdullah Suphi'nin belirtilmiş olması dikkat çekicidir²⁴.

Gelişmeler, Türkiye konusunda Gavronski'nin yaklaşımının mümkün olduğunu kanıtlamış, Polonya yönetimi tarafından Türk faktörünün küçümsemesi, "Musavat"ın dağılmasına sebep olmuştur. Bu partiyi maddi açıdan destekleyen Polonya Genelkurmayının talebiyle M. Rasulzade, partinin yurtdışı bürosunu Varşova'ya taşır ve bu durum partinin Varşova ve İstanbul kolları adı altında 1934 yılında bölünmesine neden olur. "Musavat"ın İstanbul kolu yöneticileri olan Vekilov ve Hasmamedov, SSCB'ne karşı mücadelede çıkış alanı olarak Türkiye'nin Polonya'dan daha uygun olduğu görüşündedir.

"Prometeus Hareketi" içinde Türkiye'nin rolü irdelendiğinde, önemli bir hususa daha değinmekte fayda var. Avrupa ve Sovyet tarih yazımında, 1920-1930 yıllarındaki Kafkasya sürgünlerinin teşkilatlanması ve yönlendirilmesi konusunda Polonya'nın göstermiş olduğu girişim ve rol hayli iyi araştırılmış, Türkiye'nin rolü daha az olmamasına rağmen kısmen gölgede kalmıştır. Özellikle 1926 yılında Türkiye hükümeti, maddi açıdan da olmak üzere Sait Şamil sayesinde Kafkasya Dağlıları Halk Partisi'nin (Народная партия горцев Кавказа – Narodnaya partiya gortsev Kavkaza) kurulmasına destek vermiş, Alihan Kantemir ve Barasbi Baytugan gibi dağılı mültecilerin Türkiye'de yaşayan önderleri partinin yönetimine getirilmiştir²⁵.

Bu paragrafa son vermeden önce, Kafkas mültecilerinin kullanılması konusunda siyasi çıkarların örtüşmemesi sebebiyle

21 A.g.e., c. 370.

22 A.g.e., c. 371.

23 A.g.e.

24 A.g.e.

25 İlk İzzet Aydemir, a.g.e., s. 151 – 152.

le, Polonya istihbaratı ve diplomasisinin Türkiye ile ilgili konusundaki verimli bir mekanizma yaratmaya yönelik tüm çabalarının ciddi sonuç vermemiş olduğunu belirtmek isteriz.

“Prometeus”un faaliyeti esnasında bir dizi zor aşılacak engellerin hâsıl olmasına rağmen, Polonya yönetimi, yendi den yapılanma sayesinde bu hareketin verimliliğini yükseltme ümitlerini korumuştur²⁷. “Prometeus Hareketi”nin oluşmasından sonra Kuzey Kafkasya siyasi muhaceretinin karşı karşıya kaldığı temel engel, bu hareketi milli bir merkeze dönüştürme sorunu idi.

1920’li yılların sonundan itibaren Gürcistanlı ve Azerbaycanlı mülteciler arasındaki gelişmeler, sürgünler arasında faaliyet gösteren tüm güçlerin yönetim organına dönüşen, milli merkezlerin oluşmasına varır. Esas halkayla işbirliği içinde olacak milli merkezler yaklaşımı, o dönemin Rusya siyasi mültecilerinin temel hamisi olan Polonya yönetimine has bir yaklaşımdı.

Lakin çokulusluluk içinde birliğin olmaması, Kuzey Kafkasyalı toplum için ciddi bir problem teşkil etmekteydi²⁸.

Ermeni mültecilerin itici gücü Daşnaktsutyun’ken, Azerbaycan sürgünlerinin “Musavat”, Gürcülerin ise Gürcü Menşevikler’di, dağlı mülteciler arasında ise çok sayıda küçük siyasi birlikler, gruplaşmalar ve şahıslar etrafında kümelenmiş gruplar vardı. Kafkasya Bağımsızlık Komitesi’ndeki

Kuzey Kafkas kesimi, diğer dağlı gruplarıyla işbirliği yapıp bu sayede KBK’nin Kuzey Kafkasya bölümünü Kafkas milli merkezine dönüştürmeyi başaramayan Kafkas Dağlıları Halk Partisi tarafından temsil edilmekteydi²⁹.

Haydar Bamat’ın etrafında toplanmış olan sağ görüşlü dağlı sürgünleri 1928-1929 yıllarında Azerbaycan-dağlı siyasi mültecilerinin önderliğine oynayan Sait Şamil’e başlangıçta karşı çıkar. Sait Şamil, KDHP’yi ve Türk yöneticileri ile olan ilişkilerini koz olarak kullanmanın haricinde, içlerinde esas destekçisinin General Lazar Biçerahov’un³⁰ olduğu dağlı asker kökenli sürgünleri kendi tarafına çekmeyi başarır.

Bu durum, Sait Şamil’e rakip dağlı grubunun, “Musavat” partisine ve Şamil ile Biçerahov’un dostluğundan hoşnut olmayan M. Rasulzade tarafından idare edilen kola destek vermesine sebep olur³¹. L. Biçerahov, 1918 yılında İngilizlerle işbirliği yapmış olduğundan dolayı Kafkas mültecileri tarafından tam anlamıyla kabul görmemekte, Cabağı gibi, bazı sürgün liderleri tarafından düpedüz hain olarak kabul edilmekteydi³².

Sağ yönelimli dağlıların lideri ve “Prometeus Hareketi”nin göze çarpan liderlerinden biri olan Haydar Bamat, bu dönemde Kafkasya Dağlıları Halk Partisi yöneticisi olan ve harekete katılan diğer dağlılarla ters düşer. Sebebi, Bamat’ın, Kafkasya Dağlıları Halk Partisi bünyesinde toplananların,

26 Bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, a.g.e., s. 343.

27 “Prometeus” koordinatörü Vladislav Peyts’in planıyla benzer bir deneme 1937 yılında gerçekleştirilmiştir.

28 1939 yılında Türkiye’de yayınlanmış olan “Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)” kitabında Aytek Kundukh, Kuzey Kafkasyalıların en zayıf tarafının, birlik olmamaları olduğunu belirtmekte, ferdi cesaret ve kendini feda edebilme konusundaki üstün özelliklerine rağmen “y zamandan bu zamana kadar Dağlı halkların üzerinde asılı duran “topluluk olamayıp”, ulusal ve siyasal yaşamımızın bütün tarihiyle de doğrulandığı gibi, tüm yıkımların kaynağını oluştur” demektedir (bk. Aytek Kundukh, “Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)”, Sadeleştiren ve Hazırlayan Tarık Cemal Kutlu, İstanbul, Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987, s. 12).

29 Bu parti 1934-1939 yıllarında Paris’te, baş editörlüğü Ossetyalı A. Kantemir’in yaptığı “Kuzey Kafkasya” dergisini yayınlamaktaydı.

30 General Lazar Biçerahov, Osset asıllı olmakla birlikte, 1918 yılında, Bakü komününün düşüşünden sonra Biçerahov komutasındaki Kazakların ve Ermenilerden oluşan askeri birliklerin İngilizlerle birlikte şehre girmiş olmasından dolayı, bazı Türk tarihçiler tarafından, Biçerahov’un Ermeni olduğu öne sürülmektedir (bk. örneğin, Feridun Kandemir, “Enver Paşa’nın Kafkas Türkliğini kurtarma hareketi ve çetin mücadeleler”, «Tarih Konuşuyor», Cilt 3, sayı 15, Nisan 1965, İstanbul, s. 1239).

31 Bk. RGVA, f. 461k., op. 1, d. 236, s. 33.

32 Bk. Wassan-Giray Cabağı, a.g.e., s. 90.

Kuzey Kafkasya'da 1918-1920 yılları arasında vuku bulan olaylarda önemli bir rol oynamamış olduğu konusundaki görüşüydü³³. Bunun neticesinde, Bamat ve grubu ayrılarak 1929 yılında Paris'te Rusça olarak yayınlanan ve Kafkas konfederasyonu kurma fikrinin propagandasını yapan "Bağımsız Kafkasya" dergisini çıkarırlar.

Genel olarak, Azerbaycanlı ve Gürcü siyasi sürgünlerin liderlerine karşın, dağlılardan çok azı Varşova'ya yerleşir ve daha ziyade İstanbul ve Paris'te faaliyet göstermeyi tercih ederler.

1920-1930'lu yılların Kuzey Kafkasyalı muhaceretinin üçüncü toplanma merkezi Prag'dı. Çekoslovakya hükümetinin, üniversite ve bilim, eğitim kurumlarının kapılarını Rusyalı sürgünlere açmış olup burs dahi sağladığından dolayı bu ülke, siyasinin haricinde bir düşün ve bilimsel, kültürel merkeze has özellikler taşımaktaydı³⁴. 1920'lerin başından itibaren çok sayıda Kuzey Kafkasyalı öğrenci, Prag'da faaliyet gösteren Rus üniversitesi ve diğer eğitim kurumlarında öğrenim görmektedir.

Çekoslovakya'da eğitim gören Kuzey Kafkasyalı öğrenciler 29 Nisan 1923 tarihinde "Çekoslovakya'daki Kafkas

Dağlıları Derneği" kurarak, Ahmet Tsalikov başkanlığındaki bir yönetim kurulu seçerler³⁵. Çekoslovakya hükümeti ÇKDD'ne 10 kişilik burs ayırır.

1924 yılının Ağustosunda yapılan ÇKDD'nin yıllık toplantısı esnasında A. Tsalikov ve sekreter V. Vazagov istifa eder ve M. Khatgog liderliğinde yeni bir yönetim kurulu seçilir³⁶.

Yeni yönetim, Sovyet karşıtı mücadelede eskiye nazaran daha radikal bir duruş sergilemekteydi.

M. Khatgog'un, Sait Şamil'le ilişki kurmasından sonra Şamil birkaç kere Prag'ı ziyaret eder.

Aynı yıl içinde Prag'da, genel yayın yönetmeninin Ahmet Tsalikov'un olduğu "Kafkasyalı dağlılar" (Кавказский сбор) dergisi yayınlanır. Bu dergi ve derginin yönetmeni olan Ahmet Tsalikov'un yazıları ve yayıncılık çalışmaları³⁷, Kuzey Kafkas muhacereti tarihinde önemli bir yer oynamıştır. Dergide, Çerkes kültürü, tarihi ve edebiyatı hakkında da ilginç makaleler yer almaktaydı.

1920-1940 yılları arasında Çekoslovakya'da, Albay N. Hagan yönetiminde, Kuzey Kafkasya sürgünlerinin askeri konularını birleştiren "Kafkas Kunaklığı" (Кавказское куначество / Kavkazskoye kunaçestvo) adlı bir dağlı kuruluşu daha faa-

33 8 Temmuz 1930'da H. Bamat ve A. Çermoyev imzasıyla A. Çikhenkeli'ye gönderilen mektupta yapılan suçlamalarda "KMK'nin Kuzey Kafkasya bölümünün, genelde ellerinde silah Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ne karşı dahi çarpışmış, bizim düşman cephemizde bulunmuş veya KMK'ne katılmanın avantajlı olabileceğini anlayana kadar ne Kafkasya'da, ne de sürgün olduğumuz yıllarda milli hareket içinde herhangi bir katılımda bulunmamış insanlardan oluşmuş olduğunu siz çok iyi biliyorsunuz", denmektedir (bk. Gaydar Bammatt, "O prekraşeniı sotrudniçestva Natsionalnoy delegatsii Respubliki Severnogo Kavkaza s Gruzinskimi ofitsialnımi uçrejdıeniymi v Parije").

34 Bu burslardan Ermeni sürgünler de faydalanmaktaydı. 18 Eylül 1923 tarihinde İran'da SSCB temsilcisine gönderilen bir mektupta, Prag Üniversitesi'nin, kendilerine 50 yer tahsis etmiş olduğundan dolayı Tavriz'deki Taşnaklardan büyük bir kısmının Prag'a gittiği belirtilmektedir. (bk. "E.D.Federasyonu ve Sovyet Yönetimi", s.291-292). Başka bir belgede ise 33 yer belirtilmektedir (bk. a.g.e., s.293). Prag Üniversitesi'nde başkan Masarik tarafından verilen kotayla eğitim gören taşnaktsakanlardan biri de, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Dro'ya yakın adamlardan ve Berlin'de faaliyet gösteren "Ermeni Milli Komitesi" üyesi Hakob Azizyan olmuştur (bk. Misak Torlakyan, "Günlerimle", s.53).

35 bk. B. Baytugan, Yetati razvitiya natsionalno-osvoboditelnogo dvijeniya na Severnom Kavkaze, «Voprosi istorii», M., 2001, N 5, c. 20.

36 Bu toplantıda, Brno şehrinde KDHP şubesi açma kararı alınır ve yönetici olarak Darasbi Baytugan tayin edilir.

37 Tsalikov, Türkiye'de Ahmet Çalıkati olarak tanınmaktaydı. Bu isim, onun gerçek ismi olan Türkçe olarak okunmasıyla elde edilmiştir Цалык-кати (Цалыков) Ахмет Тембулатович (1882-1928 rr.). Tsalik-kati (Tsalikov) Ahmet Tembulatoviç (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 145).

38 Tsalikov, "Son Ubikh" hikâyesini yazarak, Kuzey Kafkasya edebiyatında Ubikhların kaderinin edebi olarak kâğıda dökülmesini gerçekleştirmiştir (a.g.e., s. 146 - 149). Birkaç on yıl sonra ise Hagrat Şinkuba, ünlü "Gidenlerin sonuncusu" romanıyla Ubikhların kaderine değinmiştir (bk. Hagrat Şinkuba, "Posledniy iz usedshix", M., «Sovetskiy pisatel», 1978). Ubikhlar, uluslararası Kuzey Kafkas diasporasında, milli kimliğin kaybı ve asimilasyon sembolü olarak görülmektedir.

liyet göstermekteydi³⁸. Rus tarihçi V. Kazakov, “Kafkas Kınaklığı” teşkilatının hayır işleri niyetiyle kurulmuş olduğu fikrindedir³⁹.

Çekoslovakya yönetimi tarafından Rusyalı sürgünlerin faaliyetleri için yaratılan olumlu şartlar dolayısıyla katılımcılarının büyük bir kısmının gençlerin oluşturduğu 1926 tarihindeki Kuzey Kafkasya sürgünleri konferansının, Sait Şamil tarafından Prag’da gerçekleştirilmiş olması tesadüf değildi⁴⁰. Polonya, Almanya, Fransa ve İtalya’da şubeler, Çerkes cemaatlerinin bulunduğu Suriye, Mısır ve Filistin’de ise bürolar kuracak olan Kafkas Dağlıları Halk Partisi de bu konferans esnasında kurulur⁴¹.

KDHP’nin kuruluş toplantısını Prag’da gerçekleştiren Sait Şamil, bir niyet daha gütmekteydi. Yeni kurulan parti için tarafsızlık örtüsü oluşturarak, Türk taraftarlığı veya Türk servisleriyle işbirliği yapma suçlamalarından arındırılmış olmasını istiyordu.

Kafkas mültecileri arasındaki gelişmeler sonucunda 1920’li yılların ortasından itibaren Avrupa’da faaliyet gösteren Kuzey Kafkas sürgünlerinin toplumsal-siyasi faaliyetlerinin itici gücünü dergiler oluşturur. Bu dergilerden birçoğu, örneğin “Bağımsız Kafkasya” ve “Zarya Kavkaza” kısa ömürlü olmuştur.

1920-1930 yıllarında Avrupa’da yayınlanan Kuzey Kafkas dergilerinden “Kafkas Dağlısı” haricinde, iki tanesini daha anmak gerekir. Bunlar “Kafkas Dağlıları” (Горный Кавказ – Гортси Кавказа) ve “Şimalı Kafkasya” (Северный Кавказ – Северный Кавказ) dergileridir.

“Kafkas Dağlıları” dergisi, Kuzey Kafkasya Halk Partisi’nin resmî organı olup, 1929 yılından 1934 Nisanına kadar Paris’te yayınlanmıştır. Derginin genel yayın yönetmeni Prens Elmurza Bekoviç-Çerkaski, sorumlu yazı işleri müdürü ise 1922 yılından itibaren Prag’da, 1929 yılından sonra ise Paris’te yaşayan Barasbi Baytugan’dı. Varşova, Lion, Lozan, New York, Paris ve Prag’daki Kuzey Kafkasya cemaatlerinin temsilcileri bu dergide makaleler yazmaktaydı⁴².

Derginin her sayısında “Sovyet basını hakkında görüş” ve “Vatandan haberler” bölümlerinde, Kuzey Kafkasya’da hüküm süren siyasi, sosyoekonomik ve kültürel durum hakkında haberler sunulmaktaydı⁴³. “Dağlılar arasında hissedilir derecedeki Türk unsurun varlığı” sebebiyle, 1933 yılından itibaren dergide Türkçe olarak da makaleler yayınlanmaya başlar⁴⁴.

1934 yılında dağlı siyasi muhaceretinde görüş ayrılıklarının şiddetlenmesi ve KBK’nın yeniden yapılandırılması sebebiyle yayın kurulunda çekişmeler baş gösterir ve dergi varlığını sürdüremez⁴⁵. Yayın kurulu çalışanlarının bir kısmı B. Baytugan önderliğinde Varşova’ya yerleşir ve Mayıs 1934 tarihinden 1939’a kadar tekrar KDHP’nin resmî organı olan “Şimalı Kafkasya” dergisini yayınlar⁴⁶.

İçeriğinin, “Kafkas dağlıları” dergisine has şekli bir fark haricinde korunur, sadece A. Tsalikov’un edebi etkisi sonucunda “Kuzey Kafkasya Folklorundan” bölümü genişletilerek, SSCB’nde yayınlanan dergi ve kitaplardan, Kuzey Kafkasya hikâyeleri, masalları ve şarkıları alıntılanır⁴⁷.

38 Bk. S. V. Volkov. Beloye dvijeniye, Yentsiklopediya Grajdanskoy voyni. M., «MA-Press», 2003, c. 48.

39 Bk. A. V. Kazakov, “Vozniknoveniye severokavkazskoy političeskoj emigratsii po Grajdanskoy voyni v Rossii” (www.gazavat.ru/history.3.php?rub=177art=128).

40 Bk. Kadırcan Kafli, a.g.e., s. 155.

41 A.g.e.

42 Bk. «Materiali dlya bibliografii Kabardino-Balkarii, Karaçaevo-Çerkesii i Adigeyi (1918-1934)» (<http://adiga.narod.ru/history/401.htm>).

43 A.g.e.

44 A.g.e.

45 Dergi, 30 sayı yayınlanmıştır (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 138).

46 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 138.

47 A.g.e., s. 152.

Sürgünlerin siyasi ve kültürel entelekti, Kuzey Kafkasya mültecileri ve Türkiye Çerkes cemaati tarihi için “*Kafkas Dağlıları*” ve “*Şimalı Kafkasya*” dergilerinin önemini irdeleyen İzzet Aydemir, “Gerek “*Kafkas Dağlıları*” gerekse “*Şimalı Kafkasya*” dergileri bugün Kafkasya idealini yaşatan ve savunan tüm aydınlarımıza bir rehber görevi taşımıştır. Öyle ki, o dönemlerde yayınlanan bilimsel ve politik yazılar bugünkü çalışmalarımızın temelini ve özünü oluşturmaktadır. Bu yayınlar gelecekte de tüm Kuzey Kafkasyalıların tarihlerine parlak bir ışık tutacak niteliktedir”, demektedir⁴⁸.

Kuzey Kafkasyalı siyasi muhaceretinde Türk yöneliminin önemini gösteren kanıtlardan biri, 1936-1937 yıllarında Varşova’da yayınlanan sekiz derginin iki dilli, Rusça ve Türkçe olarak yayınlanmasıydı. Bu dergiler “*Hürriyet Yolu* (Путь свободы)”, “*Savaş* (Борьба)”, “*Bizim Dilek* (Наша цель)”, “*Millî Fikir* (Национальная Мысль)”, “*Gelecek* (Будущее)”, “*İleri* (Вперед)”, “*Ülkemiz* (Наш край)” ve “*Çağırış*” (Призыв)”⁴⁹. Tüm bu dergilerin baş editörü, B. Baytugan’ın fikirdaşı ve silah arkadaşı Ahmet Canbek Havjoko⁵⁰, yayıncısı ise KDHP olmuştur⁵¹.

1930’ların başından itibaren Avrupa’da faaliyet gösteren farklı Kuzey Kafkas grupları arasındaki görüş ayrılıklarının olduğu nokta, gelecekteki işbirliği imkânlarını tehlikeye sokmuştur.

Hâsıl olan durumu düzeltme görevini Polonya Genelkurmay başkanlığında, “Prometeus” hareketini kontrol eden “Ekspozitura-2” dairenin başkanı Edmond Kharaşkevici⁵² üzerine alır.

Sonunda, sadece Sait Şamil tarafından yönetilen “*Kafkas Dağlıları Halk Partisi*”nin çabalarıyla 1933 yılında KBK bünyesinde Kuzey Kafkasya Milli Merkezi (KKMM) kurmaya muvaffak olurlar ve bunun sonucunda, 1934 yılında Azerbaycan, Gürcü ve Kuzey Kafkasya sürgünlerinin temsilcileri, Brüksel’de KBK’nin tekrar teşkil edilmesi konusunda bir antlaşma imzalar.

Buna istinaden, Paris, KKMM’nin toplantı merkezi, Varşova ise askerî kısım yerel bölgesi olur⁵³. Brüksel kararları, Kuzey Kafkasya grubunun Mahomed Sunş Girey tarafından temsil edildiği ve 15 Eylül 1934’te Varşova’da yapılan toplantı esnasında tasdik edilir⁵⁴.

Tüm bunlar, dağlı sürgünlerinin sağcı kitlesinin KDHP ve diğer gruplardan ayrılarak, Paris’te “*Kafkasya*” dergisini kuran H. Bamat’ın etrafında birleşmesiyle son bulur. Derginin ismi aynı zamanda bu grubun resmî adı olur. “*Kafkasya*” grubu dağlı, Gürcü ve Azerbaycanlı mültecilerin radikal milliyetçi unsurlarını bir araya toplayarak dört yıl (1934-1939) faaliyet gösterir. Açıklanan niyetlerden biri, Kafkas sürgünlerinin tüm sağcı gruplarının, Kafkasya konfederasyonu fikri etrafında birleştirilmesi idi.

“Musavat” lideri M. Rasulzade’ye muhalif Halil Bek Khasmamedov ve Khosrov Bek Sultanov da “*Kafkasya*” grubuyla birleşir. Bu ikilinin H. Bamat’la birleşmesini, 1920-1922 yıllarındaki Azerbaycan-dağlı güçlerinin ortak faaliyet geleneğinin bir devamı olarak görmek mümkündür.

Gürcü sürgünlerinden, radikal görüş sahibi Avaloşvili, Amikibi ve Kvinitadze de “*Kafkasya*” grubunun üyelerindendi.

48 A.g.e., s. 138.

49 A.g.e., s. 140.

50 A.g.e., s. 159-160.

51 Bk. Kadırcan Kafilı, a.g.e., s. 155.

52 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 4.

53 Bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. I. Korotaev, a.g.e., s. 330. Kuzey Kafkasya sürgünleri antlaşmayı imzalayanlar KDHP temsilcileri Şakmanov ve Sunjev (Mamed Sunş Girey) idi (A.g.e.). Şakmanov, aynı zamanda “Prometeus” kulübünün birinci başkanıydı.

54 A.g.e., s. 331.

H. Bamat'ın fikir yoldaşı Alihan Kantemir, faaliyetleriyle Bamad'a destek olacak bir grup Kuzey Kafkasyalı sürgün toplamaya muvaffak olur. A.Kantemir ise, "*Kafkasya*" dergisinde, Türkiye'nin dış ve iç siyaseti ile farklı Kuzey ve Güney Kafkas halkları ve Türkiye ilişkileri hakkında makaleler yayınlamaktaydı⁵⁵.

"Kafkasya" grubu, "Prometeus Hareketi"nin aksine Kuzey Kafkasyalılara destek verecek olanlar arasında Türkiye, Almanya ve Japonya'yı görmekteydi.

1920-1930'lu yıllarda Kuzey Kafkasya siyasi sürgünleri teşkilatlarının faaliyetleriyle ilgili, aralarında anlaşmaya varma, işbirliği tesis etme ve birleşme konusundaki temel noktanın, Kafkasya konfederasyonu fikri olduğu göze çarpmaktaydı. Lakin bu fikir farklı gruplar tarafından farklı algılanmakta, konfederasyonun özü ve geleceği hakkında her birinin kendine has yaklaşımı vardı.

Türkiye'nin duruşunu değiştirmesi bağlamında, Kafkasya konfederasyonu fikrinin Kuzey Kafkasyalı sürgünler arasında gelişmesi

Kafkasya konfederasyonu fikrinin gelişmesi tarihini irdelerken, Kafkasya'da bağımsız devletlerin var olduğu 1918-1921 yıllarında olduğu gibi, daha sonraki, yabancı ülkelerde faaliyet gösterdikleri dönemlere de, milli birliğin olmaması ve siyasi, ekonomik zayıflık sebebiyle bu fikrin esas takipçileri Kuzey Kafkasya siyasi güçleri olmuştur.

Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti'nin, 1918-1921 yılları arasında birkaç kez resmî olarak Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerine, konfederasyona katılmaları önerisiyle başvurduğunu, ayrıca bu konuyu 1918 yılında Trabzon ve Batum konferanslarında ortaya koymuş olduğunu belirtmek yeterli olacaktır⁵⁶.

Dağlılar Cumhuriyeti'nin girişimiyle, 1919 ilkbaharında, Tiflis'te konunun tartışılması niyetiyle toplanan özel konferansın çalışmaları, Deniken'in ordusunun Kuzey Kafkasya'ya yönelik ilerleyişi sebebiyle yarıda kesilir⁵⁷.

⁵⁵ Bk. Gaydar Bammat, a.g.e.

⁵⁷ A.g.e. Bir yıl sonra, 9 Nisan 1920'de Tiflis'te gerçekleştirilen konferansta Transkafkasya Konfederasyonu oluşturma konusu tartışılır, fakat neticeye varılmaz (bk. Davit Knyazyan, "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kafkasya siyaseti 1918-1920", (Erm.)Yerevan, 2008, s.172-173).

Kafkasya konfederasyonu konusunun tarih yazımında hayli geniş bir şekilde ele alınmış olduğunu göz önünde bulundurarak⁵⁸, sadece Türkiye'nin bu konudaki duruşu ve Kuzey Kafkasya sürgünlerinin görüşlerine kısaca değineceğiz.

Türkiye'nin, Kafkasya konfederasyonu konusundaki duruşu, herhangi başka bir gücün benzer bir öneriyle ortaya çıkması ve bu oluşum üzerindeki etki ve kontrolün kendi elinde bulunmaması halinde, bu fikre karşı çıkması şeklindeydi. Ayrıca, benzer bir resmî birliğin yaratılması, Kafkas halklarının güçlenmesi anlamına gelecekti ve bu da Türkiye'nin çıkarlarına ters düşmekteydi.

Kafkasya'nın birkaç devlete bölünmesi 1918 yılında Türkiye için elverişli olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun, Trabzon konferansındaki ultimatomundan sonra Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etmiş, dağlıların heyeti tarafından verilen konfederasyon önerisi ise Türk heyeti tarafından reddedilmiştir⁵⁹. Dahası, cumhurbaşkanı Noy Jordania 1921 yılında Tiflis'te Gürcistan hükümeti adına Yusuf Kemal'e, Türkiye ile federasyon kurarak, kuzey karşı bir Kafkas konfederasyonu yaratmayı önerdiğinde, Gürcülerin önerisi, Yusuf Kemal'in Ankara'ya gönderdiği mektubunda Antant'ın oyunlarının bir sonucu olarak takdim edilmekteydi⁶⁰.

Bolşeviklerin, Kafkasya'nın Sovyetleşmesi sonrasında, Kafkasya konfederatif ittifakı oluşturma planları da Türkiye hükümeti tarafından olumlu karşılanmamıştır. Mesela, Azerbaycanın hükümetin başkanı Nariman Narimanov 1921 Eylülünde Bakü'de yapılan görüşmeler esnasında, üç Transkafkasya ülkeleri tarafından bir konfederasyon kurulacağı

ve Dağıstan'ın da bu konfederasyona dahil olacağı olasılığı ve bu konfederasyonun Türkiye ile işbirliği antlaşması imzalamayı düşündüğünü Türk heyetine iletir⁶¹. Türk heyeti, 17 Eylül 1921 tarihindeki TBMM'nin kapalı oturumunda Bakü görüşmeleriyle ilgili rapor sunar, bunun sonucunda sürdürülen tartışmalar neticesinde milletvekillerinin büyük bir kısmı, Kafkasya'da bir konfederasyon kurulmasını, Türkiye'nin çıkarları açısından tehlikeli bir gelişme olarak kabul eder⁶². Daha sonra, Transkafkasya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti kurulduğunda, Türkiye'nin Gürcistan'daki elçisi Ahmet Muhtar, şaşkın bir halde, bu kuruluşla ilgili nasıl bir tutum sergileyecekleri konusunda Ankara'ya soru iletmekteydi⁶³.

Fakat 1920'li yıllarda Kafkasya konfederasyonu tesis etme konusuyla ilgili Türkiye'nin yaklaşımı, artık ciddi ve gerçek siyasi bir oluşum yerine, sadece çoğunluğun taraf olduğu, farklı siyasi sürgün kuruluşları ve akımlarının güçleri ve çabalarının birleşimine yönelik bir fikir olması açısından olumluya dönüşür. Büyük bir kuruluş içinde birleşmiş olma durumu, bu kuruluşun yönelimini daha net bir hale getirdiğinden dolayı, konfederasyon fikri, mültecilerin faaliyetlerinin etkisini arttırmakta ve daha çok kontrol edilebilir kılmayı mümkün kılmaktaydı.

Özellikle de konfederasyonun ana motor gücünün, Türkiye'nin tam kontrolü altında bulunan dağlı ve Azerbaycanlı mültecilerden oluşmuş olması durumunda.

Farklı dağlı ve Azerbaycanlı siyasi grupların Türkiye konusundaki yaklaşımı, Türk yanlısından, radikal Türk yanlısına kadar uzanan bir dağılım göstermekteydi. Kafkas halk-

58 Bk. örneğin, Grant Avetisyan. K voprosu o "Kavkazskom dome" i pantürkistkix ustreni niyax. «Yetmişikiye regionalniye konflikt, Kniga 1, Tsentralnaya Aziya i Kavkaz», M., 1991. Stanislav Lakoba. K voprosu o Kavkazskoy konfederatsii (<http://fatiha.ru/fatih/konfederatsii>)

59 Bk. Wassan-Giray Cabağı, a.g.e., s. 88.

60 Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk. a.g.e., s. 211

61 Bk. «TBMM Gizli Celse Zabıtları», Cilt 2, 17 Mart 1337 (1921) – 21 Şubat 1337 (1922), Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 227.

62 Bk. a.g.e., s.226 – 236.

63 Bk. Kazım Karabekir, "Günlükler (1906-1948)", Cilt 2. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 784.

larının siyasi parti ve gruplarının, Kafkas konfederasyonu fikri konusundaki yaklaşımı, sürgüne yollanmaları akabinde yeni bir şekil alır.

Konfederasyonun kesin sınırlarının belirlenmesi ve komşu devletlerle olan ilişkiler gibi, daha önce tartışmalı olan konular, artık ehemmiyetini kaybeder. Bununla birlikte, Kafkas halkları temsilcileri arasında, konfederasyon konusunda varolan çelişkiler ve görüş ayrılıkları devam eder. Örneğin Türk faktörü, Ermeni siyasi partilerinin, konfederasyonun kurulmasıyla ilgili görüşme ve antlaşma imzalama çalışmalarına katılmasını engellemiştir.

Diğer taraftan, Türkiye'nin rolü konusunda Gürcü ve dağlı-Azerbaycanlı sürgünler arasında da görüş ayrılıkları bulunmaktaydı.

Azerbaycanlılar kesin Türk yanlısı olup, Türkiye'nin, Kafkasya'nın işlerine karışmasını sadece olumlu karşılayıp, daha da aktif bir şekilde rol oynaması çağrısı yapmaktaydı.

Ermeni partileri ile anlaşma imkânlarını elde tutma niyetiyle ve geçmişte Türkiye'nin oynamış olduğu menfi rolü hesaba katan Gürcü Menşevikler, bu konuda manevralar yapmaya çalışmaktaydı. 1929 yılında, Gürcü Sosyal Demokrat Partisi heyeti tarafından Üçüncü Enternasyonal'de sunulan memorandumda “tek komşumuz, işlerimize müdahale eden her zaman bizim aleyhimize çalışan Türkiye’dir. Niyetimiz, kendimizi bu müdahaleden uzak tutmaktır” denilmiş olması bu duruşun bir örneğini teşkil eder⁶⁴.

Memorandumun bu satırları, Türk yanlısı Kuzey Kafkasyalı mülteci kuruluşları ve Gürcü Menşevikler arasındaki işbirliğinin kesilmesinin sebeplerinden biri olmuştur⁶⁵. “Kafkasya” grubu önderi Haydar Bamat, “Kafkas konfederasyonunun, sadece konfederasyon fikrine samimi olarak

bağlı Kafkasyalı Müslümanları'nın olan teveccühünü elde etmek için gerekli olan ve kendileri için işlevsel anlamdan uzak boş bir söylem olduğu” konusunda Gürcü partilerini suçlamıştır⁶⁶.

Kafkas konfederasyonu konusunda Gürcü ve Azerbaycanlı-dağlı sürgünlerin anlaşmazlığındaki sebeplerden biri de, benzer önemli bir deklarasyonun açıklanmasının, asıl fikri önemsizleştireceğinden dolayı, mülteciler arasında konfederasyon oluşturma konusundaki deklarasyonun imzalanmasının, Kafkasya'nın Bolşevik boyunduruğundan kurtulmasına kadar ertelenmesi konusunda Gürcülerin talebi olmuştur. Bu nedenle, Gürcü siyasi sürgünlerin yöneticileri tarafından, öncelikli olarak uluslararası toplumun dikkatini çekmeye yönelik olan, Kafkasya konfederasyonu oluşturma fikri konusunda deklarasyonla yetinilmesi önerilir⁶⁷.

Kuzey Kafkasya mültecileri önderlerinden Vasan-Girey Cabağı'nın, Kafkas federasyonu oluşturulması gerekliliği konusundaki argümanı dikkat çekicidir. Kafkasya halklarının ortak çıkarları ve bağımsızlığının, Kafkas konfederasyonu olmadan savunulmasının imkânsız olduğu rivayetini ileri sürmüş, aynı zamanda da Kafkas-Rus mücadelesinde her zaman Güneyden ziyade Kuzeyin mukavemet göstermiş olduğuna dikkat çekmiştir⁶⁸.

Almanya'da Nasyonal Sosyalistlerin işbaşına gelmesinden sonra uluslararası konjektürün Avrupa'da 1933 yılında değişmesi, Kafkas sürgünlerini, Kafkasya konfederasyonu oluşturma projesini hayata geçirme çalışmalarına hız vermeye itmiştir.

Kafkas konfederasyonu antlaşmasının projesi 1933 Mayıs ayında açıklanır ve mülteci basınında sert tartışmalar ve

64 Bk. Gaydar Bammat, a.g.e.

65 A.g.e.

66 A.g.e.

67 Bk. Georgiy Mamulia. İdeya kavkazskoy konfederatsii v ramkax dvijeniya “Prometey” (İhtisari paktı Kavkazskoy konfederatsii) (www.chechen.org/page,5,348-zhurnal-chast.html).

68 Bk. Vassan-Giray Cabağı, a.g.e., s. 105.

fikir teatisi meydana getirir. Bazı durumlarda, arzu edilen gerçek olarak gösterilmekteydi. Böylelikle, “*Şimalı Kafkasya*” dergisinde yayınlanan “Kafkasya konfederasyonu” başlıklı yazısından Kuzey Kafkasyalı sürgün Emir Hasan şöyle yazmaktaydı, “Yerlerde Kafkas halkları arasında artık milli antagonizm bulunmamaktadır. Günümüzde orada artık “em-peryalist şovenizm” ve “yerel milliyetçilik” olarak iki güç arasında mücadele etmektedir. Kafkasya, kendi içinde aktif ve toplu faaliyetler için hazırdır. ... bu sebeple de bu durumun önemi daha artmaktadır, çünkü konfederasyon antlaşması sürgünlerin fikri olmayıp, geniş halk katmanlarının ruhi halinin dışavurumudur.

Yönetici Kafkas kuruluşları, işgalcilerin yönetimine karşı sürdürülen başarılı mücadele esnasında çoktan gerçekleştirilmiş olanı sadece kaydetmekle yetineceklerdir”⁶⁹.

Makalenin kalan kısmı gerçeği arzu edilenle takas etmekten ziyade siyasi yönelimi göstermektedir. “Güney komşularımız Türkiye ve İran, birçok kez savaşlar sayesinde Kafkasya’yı tahrip etmiş, lakin her seferinde de Kafkas halklarının özerkliğini tanımışlardır”⁷⁰.

Kafkas halklarının birlik fikrinin gelişmesinin kanıtı olarak, Sovyet yöneticilerinin konuşmalarında yer bulan fikirlerin Kuzey Kafkasya sürgünleri basınında kullanılmış olduğu enteresandır. Böylece, 14 Temmuz 1934 tarihinde “*Şimalı Kafkasya*” dergisinde yayımlanan ve derginin görüşünün belirtildiği, Kafkasya konfederasyonu antlaşmasının imzalanmasıyla ilgili makalede “Kafkasya Birliği idesi, aşağıdan, geniş halk kitlesinden gelen aktuel bir idedir. Bu ide, istila hükümet ile devam eden kanlı savaşta inkişaf ve taammül etmiş ve halkın müdafaayı nefis duygusundan doğan maşeri hikmetin bir muhsuludur. Kafkasya Birliği Kafkasyanın hakiki vaziyetinden doğan yaratıcı bir amildir.

69 Bk. Emir-Hassan, Konfederatsiya Kavkaza, «Severnii Kavkaz», N 2, 1934, Parij.

70 A.g.e.

Bu ciheti düşmanlarımız bile, defaatle itiraf etmişlerdir. Bunu bilhassa, 1931 Tifliste vuku bulan komünist fırkası kongresinde komiser Eliyava itiraf etmiştir. Kafkasyadaki, isyanlardan bahsederken Eliyava Adırdogan önemli bir fiktirdir. Kafkas birliği, tabii olarak, yaratıcı bir şekilde Kafkasya’nın hukuki demişti ki: “Onlar (yani: Kafkasyalı isyancıları) Kuranla İncil, ortodoksla grigoryan arasında fark mevcut olmadığını iddea ediyorlar. İş o kadar ilerilemiş ki, Türk asilerinin başında Ermeni keşişi duruyor, Daralagözde Ermeniler Türklerin kumandası altında savaşıyorlar”⁷¹. Şamhor nahiyesinde ise İmam şii, sünni, gregoryan ve ortodokslara ant içirmiştir”. İşte, bugünkü Kafkasya hakikati budur: “Türk asilerin başında Ermeni keşişi duruyor”, “İmam şii, sünni, grigoryan ve ortodokslara ant içtiriyor”... Bu hakiki birliğin tezahürü 14 Temmuzda imzalanan Misaktır”, demektedir⁷².

Kafkasya Konfederasyonu Antlaşması, 14 Temmuz 1934’te Berlin’de gerçekleşen konferans esnasında Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya heyetleri tarafından imzalanır⁷³. Bu taslağı hazırlayan “Prometeus” teşkilatının arkasında Türkiye’nin bulunduğu sebep gösteren ve Ermeni partilerinin “Türkiye’nin elinde basit bir alete dönüşmüş olan ve Bolşeviklerin egemenliğini, tüm Kafkasya’ına yayılacak olan Türk egemenliğiyle takas etmek isteyen” benzer bir grupla işbirliği yapamayacağını belirten Ermenistan heyeti, daha antlaşmanın hazırlanmasıyla ilgili görüşmeler esnasında katılmaktan vazgeçtiğinden dolayı bu törene katılmazdı⁷⁴. Her halükârda, Kafkas Konfederasyonu Antlaşması’nın son

71 Daralagöz ayaklanmasıyla ilgili daha ayrıntılı olarak bk. “E.D. Federasyonu (Tağnaksutun) ve Sovyet yönetimi”, (Erm.) s.240-245.

72 Bk. «Şimalı Kafkasya Milli Kurtuluş hareketinin organı “Şimalı Kafkasya”dan», Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar, Kafkasya Konfeder. Şurası Neşriyatından: N 2, Paris, 1937, s. 17-18.

73 Kafkasya Konfederasyonu Antlaşması, Kuzey Kafkasya heyeti adına Mehmet Girey Sunş, Ibrahim Çulık ve Tausultan Şahman tarafından imzalanmıştır (a.g.e., s. 7).

74 Bk. Grant Avetisyan, a.g.e., s. 22.

ve altıncı maddesinde “Ermenistan Cumhuriyeti’ne yer ayrılmış olduğu” yazılmıştı⁷⁵.

Antlaşmada yazılmış olduğuna göre Konfederasyon bünyesinde bulunan her bir cumhuriyetin milli özelliği ve özerkliğini koruyarak, dış siyasette tüm cumhuriyetlerin en üst organı olarak tümü adına hareket edecekti.

Konfederasyon, genel sınırlar ve gümrük hizmetlerine sahip olacak, ordusu, Konfederasyon bünyesinde bulunan cumhuriyetlerin ordularından kurulu olacak ve genel komutanlığa sahip olacaktı.

Doğrudan görüşmeler vasıtasıyla çözülemeyen tüm anlaşmazlıklar Konfederasyonun en üst konseyinin arbitrajına sunulacak ve burada alınan kararlar mecburi olacaktı. Antlaşmanın beşinci maddesiyle, Konfederasyonun anayasa taslağını hazırlayacak olan bir uzmanlar komisyonunun da kurulması öngörülmekteydi⁷⁶.

Konfederasyon antlaşmasının imzalandığı gün Kuzey Kafkasya heyeti, yeniden sınırlar konusuna değinerek imzalanmayla ilgili yaptığı açıklamada “Artık biz müşterek hudutlara malikiz ve Şimal hududu da müşterek Kafkasya hudududur. Emin olabilirsiniz ki düşman taarruzunu Şimalı Kafkasya ilk olarak karşılayacak ve müşterek Kafkasya kuvvetleriyle beraber bu tecavüzleri geri kaytara bilecektir”, demiştir⁷⁷.

Kafkasya konfederasyonu antlaşmasının imzalanması, ortak Kafkas kuruluşları oluşturma çalışmalarına hız kazandırmaya imkân vermiştir. Bu niyetle, 1935 yılının Ocak-Şubat aylarında Paris’te “Prometeus” hareketi bünyesinde Kafkasya kuruluşları konferansı toplanarak, bir danışma organı olan

Kafkasya Bağımsızlık Komitesi’nin feshedilerek Kafkasya Konfederasyonu Konseyi’nin oluşturulmasına karar verilir⁷⁸.

Yeni kurulan bu organ, ortak Kafkasya sürgün hükümeti işlevleriyle donatılmış ve kararları, tüm üye kuruluşlar için mecburi olmuştur⁷⁹. Kafkasya Konfederasyonu Konseyi başkanlığında, Kuzey Kafkasya Girey Sunş tarafından temsil edilmekteydi⁸⁰.

Yeni kurulan Konfederasyonda Müslüman unsur hâkimdi ve dengeyi sağlamak isteyen Gürcü Nasyonal Sosyalistler, Davit Vaçadze başkanlığında Ermeni sürgünlerle görüşmelerde bulunur⁸¹. Bu görüşmeler neticesinde Mayıs 1936’da Paris’te, Ermeni ve Gürcü kuruluşlar arasında işbirliği konusunda başlıksız bir antlaşma imzalanır⁸².

Ermeni ve Gürcülerin anlaşmaya varması ve aralarında, Konfederasyon bünyesinde Müslümanların etkisini dengeleyecek olan bir işbirliğinin tesisi ihtimalinden dolayı, tüm Azerbaycan ve dağlı basını ayağa kalkıp, aceleyle antlaşmayı tenkit ederek, bunun, birliği sarsarak Kafkasya’yı Hristiyan ve Müslüman olarak iki kısma ayıracağını öne sürer. 1936 Mayıs ayında “Ermeni-Gürcü birliği” başlığıyla “*Şimalı Kafkasya*” dergisinde yayınlanan makalede, Kafkasya birliğine karşı olarak tenkit edilmesinin haricinde, “Beyanname açıkça Gürcü-Ermenilerin diğer Kafkasyalılardan tamamen ayrı olduğunu ileri sürüyor ve Ermeni-Gürcü milletlerinin milli iradesini icab eden esaslı istikamete yani Şimale doğru değil, Türkiye karşı -ki Türkiye ile mücadele, Kafkasya kuruluş hareketi için bir felaket olur – çevirmeğe çalışıyorlar.

75 Bk. Georgiy Mamulia. İdeya kavkazskoy konfederatsii v ramkax dvijeniya “Prometei” (İstorii pakta Kavkazskoy konfederatsii) (www.chechen.org/page,5,348-zhurnal-chast.html).

76 A.g.e.

77 A.g.e.

78 Ermeni tarafı, Ermenistan Cumhuriyeti’nin Gürcistan’daki eski temsilcisi Arşak Camalyan tarafından temsil edilmekteydi.

79 Bk. K. K. Ş.’nin bir kararı, «Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar», Kafkasya Konfeder. Şurası Neşriyatından: N 2, Paris, 1937, s. 45-46.

75 Bk. Kafkasya Konfederasyon Misakı, «Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar», Kafkasya Konfeder. Şurası Neşriyatından: N 2, Paris, 1937, s. 7.

76 A.g.e., s. 5-7.

77 Kafkasya Konferansı. Resmi Tebliğ, «Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar», Kafkasya Konfeder. Şurası Neşriyatından: N 2, Paris, 1937, s. 28.

Kafkasya milletlerin her gün mücadele ettikleri ve her adım da hissettikleri tehlike; gerçek tehlike, bize Şimaldan gelmiştir", denmekteydi⁸³.

Akabinde, İstanbul'da yayınlanan "*Kafkasya Almanagi*" dergisinde, aynı konuyla ilgili bir başka makale yayınlanır ve bu makale 1936 tarihinde "Musavat" partisi resmi organı olan "*Kurtuluş*" dergisinde alıntılanır.

Bu makalede, Kafkasyalı aydınların Kafkasya konusunda ikiye ayrılmış oldukları, birinin, Gürcü Menşeviklerin etkisi altında bulunan "Prometeus" hareketi, diğeri ise, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya birliği olduğu belirtilmekteydi. P. Daryal⁸⁴ tarafından kaleme alınan bu makalede, Kafkasya Konfederasyonunun, iki kardeş halk olan Azerbaycan ve dağlı halkları tarafından oluşturulup, Gürcistan'a katılma daveti yapıldığı, bu yüzden de Ermeni-Gürcü ortaklığı konusundaki deklarasyonun, Konfederasyonu Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya birliği ile Ermeni-Gürcü birliği olarak iki bloğa ayrıldığı iddia edilmekteydi⁸⁵.

Kafkasya mültecileri basınında yayınlanan makaleler, sürgünler arasında varolan ve birbirleriyle zıtlasma yoluyla gelişen anlaşmazlıkları net bir şekilde göstermektedir. Müslüman (Azerbaycanlı-dağlı) ve Hristiyan (Gürcü-Ermeni) kitleleri arasında varolan fikir ayrılıkları Sait Şamil tarafından 1935 yılında, Alman istihbarat teşkilatının temsilcisiyle yapılan görüşmede ortaya konur. Şamil, Polonyalıları, Gürcü partisine gereğinden fazla önem verdikleri ve bu yüzden "Prometeus" teşkilatı içinde "Gürcülerin adaletsiz ve yersiz üstünlük kurduğu" konusunda tenkit eder⁸⁶.

83 Bk. Ermeni - Gürcü Birliği, «Şimalı Kafkasya», Mayıs, 1936, N 25, «Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar», Kafkasya Konfeder. Şurası Neşriyatından: N 2, Paris, 1937, s. 48.

84 "Kafkas Almanagi" dergisinin baş redaktörü ve sahibi olan Fuad Emircan bu mahlasla makaleler yazmaktaydı (bk. Lowell Bezanis, ibid, p. 143).

85 Bk. K. K. Ş.'nin bir kararı, s. 48-51.

86 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 13.

Şamil'e göre, Almanlar da Gürcü sürgünlere dayanarak hata yapmaktadır. Hâlbuki Gürcüler, Kafkas Müslümanlarına yönelik, Ermeniler kadar düşmandır, aradaki tek fark, Ermenilerin, Müslümanlara yönelik düşmanlıklarını açıktan açığa göstermeleri, Gürcülerin ise gizledikleridir⁸⁷.

Dağlı ve Azerbaycanlı sürgünlerin basınında süregelen mücadele sonunda Azerbaycan ve dağlı kuruluşlarının basıncı altında 16 Haziran 1936 tarihinde Kafkasya Konfederasyonu Konseyi tarafından yapılan açıklamada, Ermeni-Gürcü deklarasyonu ile ilgili

"1. Ne Kafkasya Konfederasyonu Şurasının, ne de ona dahil bulunan Milli Merkezlerin bu beyannameden malumatları yoktur. İşbu beyannameyi yayan teşkilat heyetinin kimlerden ibaret olduğu bu teşkilatlarca hala meçhuldur,

2. Kafkasyalı milletler arasındaki her türlü yakınlık ve dostluğu, esasta alkışlamakla beraber, K. K. Şurası bu milletlerin siyasi tek bir teşkilat dahilinde birleşmelerini elzem görür. Kafkasya Konfederasyon Şurasının şahsında ise böyle bir teşkilat mevcuttur. Bu teşkilat müesseselerinde Ermenistan'ın dahi kendine mahsus yeri mahfuzdur.

3. Kafkasya milletlerinden bir kısmı arasında ayrıca siyasi ittifaklar yapmak Kafkasya Konfederasyon Şurasınca caiz değildir ve zararlı bir teşebbüstür. Böyle bir teşebbüsün Kafkasya birliğini dağıtacak, nifak ve karşılıklı düşmanlığa sebep olacağı aşikardır", denmektedir⁸⁸.

Gerçekte, 1930'lu yıllarda, E.D.Federasyonu (Taşnaklıtyun) içinde nasyonalist ideolojiye yönelik sempati duyan bir grup hasıl olmuş ve bu grup 1934 yılında Paris'te "Genç Ermeniler Derneği" adında bir kuruluş kurmuştur. Bu grubun radikal kolu, daha sonra "Ermeni Ulusal Derneği"

87 A.g.e.

88 Bk. K. K. Ş.'nin bir kararı, s. 45-46.

teşkilatını oluşturmuştu⁸⁹. Bu dernek 1938 yılına kadar, editörlüğünü Ermeni yazar Levon Şant'ın oğlu Vigen Şant'ın (Seğbosyan)⁹⁰ yaptığı "Azg" (Ulus) gazetesini yayınlardı.

Bu grup, ideolojik yönelimi ve hâsıl olan şartlardan yola çıkarak, Kafkas sürgünleri ile ilişki kurma konusunda daha olumlu bir yaklaşım içindeydi.

Kafkas sürgünlerinin radikal kitlesi, daha o zamanlarda Nasyonal Sosyalist Parti ile ilişki içindeydi.

Gürcü sürgünlerle ilişkiye geçerek, daha sonra Azerbaycanlı-dağlı kesim tarafından tenkitlere uğrayan işbirliği deklarasyonunu imzalayanlar, Vigen Şant tarafından yönetilen bu gruptu.

Lakin Ermeni siyasi kuruluşları Daşnaktsutyun, Ramkavar ve Hinçaklar 1940 yılına kadar anlaşıp, diğer Kafkas halklarının örneğiyle bir Milli Merkez oluşturmayı başaramazlar⁹¹.

Ermeni kuruluşları ancak 28 Mayıs 1940'ta Kafkasya Konfederasyon Antlaşmasına katılır. O da ancak dış tehlike tehdidi ve tecrit olma kaygısı altında.

89 Bk. "Taşnaktsutyun'un gerçek yüzü", (Erm.)Yerevan, "Hayastan", 1988, s.35.

90 Bk. a.g.e., s. 36.

91 Bk. Zaven Mısırlıyan, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında (1939-1940) Ermeni diasporasının duruşları, "Haykazyan Ermeni Bilimi Dergisi", (Erm.), VIII cilt, Beyrut, 1980, s.132-138.

1930-1938 yılları Türkiye dış siyaseti bünyesinde Kuzey Kafkasya göçmenleri.

Muhaceretin Berlin merkezinin şekillenmesi.

Kafkas göçmenleri, 1930'lu yıllarının başında, siyasi gelişmeler sonucunda üç kısma ayrılmıştı. Birinci grubu oluşturan Dağlı ve Azerbaycanlı sürgünler Türk yanlısıydı. İkinci grup, Kafkasya konfederasyonu çerçevesinde Kafkasyalı Müslüman göçmenlerle birleşmiş ve onlarla işbirliği içinde olan Gürcü siyasi partilerden şekillenmişti. Gürcü siyasi partileri Avrupa yanlısı olup, Türk etkisini azaltmaya çalışmaktaydı. Üçüncüsü ise, ayrı olarak hareket eden ve kendi siyasi partileri etrafında kümelenmiş olan Ermeni siyasi muhaceretiydi.

SSCB'ne karşı savaşın hazırlık aşamasında Kafkasya siyasi göçmenlerinin uluslararası önemi on yıl öncesine nazaran artar, bu ise hami devletlerin sayısının artmasını beraberinde getirerek, Kafkas siyasi teşkilatları ve partileri için daha geniş çalışma alanı ve imkânların çoğalmasına vesile olur.

Türkiye'nin Kafkasya siyaseti stratejisinde de bu şartlar altında değişimler vuku bulur ve Türkiye yöneticileri, Türk yanlısı Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlı kitle sayesinde Gürcü ve Ermeni siyasi göçmenlerini de kontrol altına almaya çalışır.

Kuzey Kafkasya mültecileri, geleneksel Türk yanlısı yöneliminden yola çıkarak, Kafkas göçmenlerinin diğer kesimlerini, öncelikli olarak da Ermenileri ve Gürcüleri, gerçekleri kabul ederek, bölgesel taleplerden vazgeçerek Türkiye'yi, 1921 yılı antlaşmasıyla çizilmiş olan yeni sınırlarıyla tanıma konusunda ikna etmeye çalışıyordu.

Haydar Bamat yönetimindeki, sağ görüşlü "*Kafkasya*" grubu, aynı isimle anılan derginin sayfalarında bu niyetle, Kafkasya konfederasyonunun sınırları konusunda bir tartışma başlatır⁹². Kuzey Kafkasya'nın Türkiye ve İran'la sınırının bulunmamasından dolayı, Kuzey Kafkasya grupları için, Kafkas siyasi göçmenlerinin diğer kesimlerine nazaran bölge kaybı ve bu olguyu kabullenme konusu daha kolaydı. Kuzey Kafkasya mültecilerinin siyasi partileri tarafından, ilerideki Sovyet karşıtı mücadele için Türkiye'nin desteğinin yaşamsal öneme haiz olduğu ve Güney Kafkasya cumhuriyetleri tarafından, Sovyetleşme sonrası tespit edilen Türkiye ve İran sınırlarının kabul edilmesi gerektiği tezi ileri sürülmüş ve bu durumun ne ölçüde adil olduğu hesaba katılmamıştır⁹³. Haydar Bamat, "*Kafkasya*" dergisinin ilk sayısında yayımlanan makalesinde Kafkasya'nın varlığının, Türkiye için de kuzeyden gelen tehlikeye karşı bir güvence olduğu fikrini gerekçelendirmeye çalışmaktaydı⁹⁴.

KDHK de, aynı yaklaşımı benimsemiş, Gürcülerin toprak kayıpları ve Ermenilerin vatan kaybı ile "trajedilerinin" şartlarını kabul etmekle birlikte, yine de, Kafkasya cumhuriyetlerinin günün şartları altında Türkiye'nin hoşgörüsüne sığınması ve "her türlü sınır sorununun çözümünü ise sonraya bırakmak" gerektiği konusunda inat etmekteydi⁹⁵.

92 Bk. Georgiy Mamulia, Yego vişhim političeskim idealom.....

93 A.g.e.

94 A.g.e.

95 Bk. Ermeni – Gürcü Birliği. «Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyalları, Kafkasya Konfeder. Şurası Neşriyatından: N 2, Paris, 1937, s. 52.

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın "Musavat" partisinin de hemfikir olduğu Kuzey Kafkasya siyasi göçmenlerinin durumu, Gürcüler ve Ermenilerle olan işbirliğinin, Türkiye ile olan ilişkilerden öncelikli olmadığı ve her türlü işbirliğinin temelinde Türkiye'nin o günkü sınırlarının kabul edilmesi ile Türk faktörünün önemsenmesi yönündeydi.

Kafkasya göçmenleri teşkilatlarının 8 Mayıs 1921 tarihinde Paris'te yapılan ilk toplantısına katılan Ermeni siyasi partileri, bu duruşun neticesinde, işbirliği yapma konusunda kendi aralarında anlaşarak, Kafkasya göçmenleri teşkilatı tarafından 1923 Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye'nin yeni sınırlarının ve yeni siyasi durumun kabul edilmesi talebini öne sürerek, Ermeni siyasi partilerinin Türkiye karşıtı duruşunun savunulmadığından dolayı 1923 yılında, Kafkasya mültecileriyle ortak hareket etmekten vazgeçerler⁹⁶.

Tüm bunlar, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan mültecileri siyasi teşkilatları arasında Kafkasya devletleri sınırları konusunda fikir ayrılığı bulunmadığı manasına gelmemektedir.

Azerbaycan mülteci teşkilatları Güney Azerbaycan'la birleşme talebi ileri sürdüklerinden dolayı, Kuzey Kafkasya teşkilatları tarafından ileri sürülen, İran'la olan sınırın tanınması talebi "Musavat" ve bu partiden ayrılmış olan siyasi gruplar tarafından kabul edilemezdi. Kuzey Kafkasyalı siyasi grupları, bu yaklaşımları yüzünden Türk yanlısı olmak ve Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlılara, haksız bir şekilde kabul edilmiş sınırları tanımayı dayatmakla suçlanırlar⁹⁷. Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya siyasi göçmenleri, bağımsızlık kaybı sonrasında oluşan duruma Ermenilerden daha kolay

96 E.D.Federasyonu'nun Temmuz-Eylül 1938 tarihlerinde Kahire'de gerçekleştirilen 13. genel kongresinde, partinin son on yıllarda Türkiye'ye yönelik duruşu ve faaliyet sorunları ve bu konuda farklı siyasi güçlerle ortak hareket etme denemeleri ele alınmıştır (bk. "Ermeni Devrimci Federasyonu tarihi (dört ciltlik seri)", IV. cilt, Atina, 1995, s.365).

97 Bk. Georgiy Mamulia, Yego vişhim političeskim idealom bila Kavkazskaya konfederat-
siya.

uyum sağlayabilmiş olan Gürcü mülteciler arasında taraftar bulmuştu.

Bu durumda, dağlıların radikal sağ kanadı ve onlarla işbirliği yapan Gürcü göçmenlerinin bir kısmı için Ermeni siyasi partileri ve en başta Daşnaktsutyun, hedef durumuna gelir. Gürcü tarihçi G. Mamulia'ya göre H. Bamat bu konuda, Ankara ve Tahran'a yönelik taleplerden feragat etme konusunda bir dizi makale yayınlayan Gürcü bilim adamı Z. Avalişvili'den destek alır.

Avalişvili, bu makalelerde, Ermeni siyasi partilere, Batı Ermenistan'ını kaybedip, Ermeni diasporasının yaratılmasıyla Ermenistan'ın nihayet bir Kafkas devletine dönüştüğü fikrini aşılama çalışmakta ve "bu, onun, öncelikle Bizans, daha sonra ise kendisini istila etmiş olan Türklerle asırlar boyu sürdürdüğü çatışmaların son perdesi" olduğunu ileri sürmektedir⁹⁸.

Türkiye'nin, belirtilen dönemde farklı Kuzey Kafkasya gruplarına yönelik duruşunu irdelediğimizde, Türk yöneticilerinin, Sait Şamil tarafından yönetilen KDHP ile H. Bamat'ın başında bulunduğu "Kafkasya" grubu etrafında birleşmiş olan dağlı göçmenlerinin sağcı kitlesi ile eşit düzeyde işbirliği yaparak, dengeli bir siyaset sürdürmeye çalıştıklarını görmekteyiz.

Kuzey Kafkasya'da (Çeçenistan ve Karaçay-Balkaria) kolektif çiftliklerin kurulması sebebiyle 1932 yılında, ele başları arasında Pşimaho Kosok'un yeğeni İslam Kosok'un da bulunduğu bir ayaklanma meydana gelir⁹⁹. Tapa Çermoev, ayaklanmayı düzenleyen Matsiyev, Kurbanov, Beymurzan ve diğerleri ile eski *Beyaz Ordu* subayı Visa Kharaçon vasıtasıyla mektup bağlantısı kurarak İstanbul, Paris ve

Londra'dan bir dizi mektup yollar. Bu mektupların önemli bir bölümü SSCB KGB'nin eline geçmiştir¹⁰⁰.

Asilerin Rusça, Türkçe ve Arapça olmak üzere üç dilden hazırladıkları açıklama, bazı Avrupa gazetelerinde yayınlanır, muhaceretteki basını ise Kafkasya'dan gelen her haberi coşkuyla yayınlayıp yorumlamaktaydı.

Asilerin, Türkiye'de faaliyet gösteren siyasi göçmenlerle olan bağlantıları aşikâr olup, Sovyet-Türk ilişkileri ise bu dönemde yükselme eğiliminde olduğundan, bu ayaklanma, Türk hükümetini zor durumda bırakır¹⁰¹. Diğer taraftan, Kafkasya siyasi mültecilerini kullanma siyaseti açısından, asilere destek olma konusunda göstermelik dahi olsa bir adımın atılmaması, Kuzey Kafkasyalı göçmenler arasında Türkiye'ye yönelik güveni azaltacaktır.

Sait Şamil, 1932 yılının yazında, Türk askerî istihbarat jefi Necmi ile bazı görüşmelerde bulunur. Bu görüşmelerde Sovyet-Türk sınırı boyunca bazı askerî istihbarat noktaları düzenlenmesi sorunu görüşülür¹⁰². Sait Şamil tarafından hazırlanan ajanlar bu noktalardan Sovyet topraklarına geçeceklerdi. Sait Şamil, Kafkasya'da geniş bir ajan ağı kurmayı, Türk askerî istihbaratı ise bu çalışmaları finanse etmeyi ve bağlantıyı kolaylaştırmak için gerekli teknik imkânları kendine sunmayı üzerine almaktaydı¹⁰³.

⁹⁸ Bk. A. Avtorxanov, a.g.e., s. 27.

¹⁰¹ İki ülke arasında dostluk ve saldırmazlık hakkındaki 1925 tarihli antlaşma, 1929 yılında uzatılır ve birbirlerine haber vermeden komşu ülkelerle görüşmeler yapmama ve antlaşmalar imzalamama konusunda iki gizli madde eklenir. Türkiye dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras 1930 yılında, Türkiye başbakanı İsmet İnönü ise 1932 yılında SSCB'ne ziyaret gerçekleştirir. Son ziyaret esnasında, SSCB'nin Türkiye'ye 8 000 000 dolarlık kredi vermesi konusunda antlaşma imzalanır. K. Vorosilov başkanlığındaki Sovyet heyeti, 1933 yılında iade-i ziyaret için Ankara'ya gelir (bk. «Türk Dış Politikası», s. 318 - 319; «Noveçyaya istoriya Turtsii», s. 130 - 133). 1918-1945 Sovyet-Türk ilişkileri, Türk diplomat Ayhan Kemal tarafından «Period of Marriage de Raison (hesaplı izdivaç dönemi)» olarak adlandırılmaktadır (bk. Ayhan Kemal, Turkish-Russian Relations During The Republican Era. «Foreign Policy», The Quarterly of the Foreign Policy Institute, vol. XXII, 1998, N 1-2, pp. 45-46).

¹⁰² Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 1.

¹⁰³ A.g.e.

⁹⁸ A.g.e.

⁹⁹ Bk. Kadırcan Kaflı, a.g.e., s. 164.

Kafkasya'da baş gösteren isyan hareketi sonucunda Rus siyasi göçmenlerinin, dağlı yandaşlarına ortak çalışma önerisiyle başvurması, Türk askerî istihbaratın ilgisinin aktif hale gelmesini sağlamıştır. Özellikle Paris'te Kozak General Şkuro Kuzey Kafkasya'da ortak gerilla mücadelesi başlatmak önerisiyle Dağlıların birliğine başvurur. General bu niyetle silah arkadaşı Çerkes General Ulugay'la, Marsilya'da görüşür¹⁰⁴.

Lakin Türkiye için, Kuzey Kafkasya mültecileri sayesinde tehlikeli, sonucu belirsiz bir oyun oynama riski çok büyük olduğundan dolayı, dışişleri bakanlığının baskısı sonucunda genelkurmayın askerî istihbaratı, asilere herhangi ciddi bir yardım göstermez¹⁰⁵. Tersine, bu dönem, Türk-Sovyet ilişkilerinin en sıcak dönemlerinden biridir ve 29 Ekim 1933 tarihinde, cumhuriyetin ilanı münasebetiyle düzenlenen geçit resmî esnasında, cumhurbaşkanı K. Atatürk, başbakan İ. İnönü ve genelkurmay başkanı F. Çakmak'la birlikte, Türkiye tarihinde ilk olarak bir yabancının, bu durumda Sovyet heyeti başkanı Mareşal K. Voroşilov'un geçit törenini kabul etmesi bunun kanıtıdır¹⁰⁶. SSCB'nin Türkiye elçisi Surits, hazırladığı raporunda, "K. Voroşilov'un ziyareti, Türkiye dahilinde olduğu gibi, sınırların ötesinde de düşmanlarımızın faaliyetlerini hissedilir derecede zorlaştırmıştır. Özellikle İstanbul'da bulunan beyaz ordu göçmenleri kalıntıları üzerinde güçlü bir etki yapmış ve orada SSCB'ne karşı faaliyet gösteren diplomatlar arasında önemli çapta şaşkınlık meydana getirmiştir", diye belirtmektedir¹⁰⁷.

Söz konusu dönemde Kafkas göçmenleri konusunda Türk hükümetinin yaklaşımını irdeleyen araştırmacı Aleksander Toumarkine, şu sonuca varmaktadır. "Ayrıca, yir-

miler ve otuzlarda, komşu Balkan ülkeleri ve Rusya ile her koşulda barış halinde kalmak isteyen Türkiye'de Atatürk'ün yürüttüğü dış siyaset, göçmenlerin kendi toprağı üzerindeki her türlü etkinliğini engellemek için ne lazımsa yaparak, Varşova, Prag, Paris veya Berlin'den doğru bağımsızlık mücadelesi veren milliyetçi Kafkas siyasi göçmen örgütleriyle bağlarını da koparmak olmuştur. Başta Balkanlar'dan olmak üzere, hala göçmen alan bir Türkiye'de artık Türk milliyetçiliğinden başka milliyetçiliklere yer yoktur"¹⁰⁸.

Lakin gelişmelerin irdelenmesi, bu iddianın gerçeğe pek uymadığını göstermektedir, çünkü Türkiye hükümeti göçmenlerin siyasi faaliyetlerini ülke içinde göstermelik olarak yasaklayarak veya daha doğrusu, benzer bir görüntü yaratarak, gerçekte örtülü bir şekilde farklı kurumları, en başta da istihbarat vasıtasıyla, Kafkasyalı Müslüman göçmenleri, Sovyet karşısı siyasi faaliyetler konusunda teşvik etmekte, hatta yurtdışında faaliyet gösteren farklı sürgün komiteler ile ilişkilerin korunması ve geliştirilmesi konusunda olumlu çartlar yaratmaktaydı.

Bazı durumlarda göçmenlerin siyasi faaliyetlerinin engellenmesi, teşkilatların kapatılması ve bazı kişilerin ülkeden uzaklaştırılması, salt dış baskı veya siyasi gelişmeler sonucunda benzer baskıların önünü almak arzusuyla ilgiliydi.

Bu durumda, dışişlerinin çabalarıyla başarılmayanlar, diğer devlet kurumları, İstanbul polisi ve özel servisler sayesinde gerçekleştirilmekteydi.

Bu son husus özellikle dikkat çekicidir. Türkiye'nin uygun coğrafi konumu, uluslararası ilişkilerde oynadığı önemli rolü, Kafkasya göçmenlerinin İstanbul'da yoğunlaşması, 1930'lu yıllardan itibaren yabancı istihbarat kuruluşlarının

104 A.g.e., s. 2.

105 Sovyet yönetimi bu ayaklanmayı ancak iki yıl sonra, 1934'te bastırmaya muvaffak olur.

106 Bk. «SSSR – Türkiya», c. 102.

107 A.g.e., s. 104.

108 Bk. Alexandre Toumarkine, Türk Kökenli Olmayan Balkan ve Kafkas Göçmenlerinde Milliyetçilik: «İthal Milliyetçilik ile Etki Altındaki Milliyetçilik Arasında». «Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce», Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 934.

bü ülkedeki faaliyetlerini arttırmalarına yol açmış, üstelik birçokları için Ankara veya İstanbul, tüm doğu çapında faaliyet gösteren istihbarat merkezine dönüşmüştü. Örneğin, Sovyet istihbaratı 1929 yılına kadar Türkiye’de, sadece İstanbul’daki SSCB elçiliğinde bulunan resmî istihbarata sahipti, Ankara’da ise KGB’nin 1928 yılına kadar hiç temsilcisi yoktu¹⁰⁹. Bu durum, siyasi sebepler haricinde, SSCB’nin İstanbul’da, tüm doğuda faaliyet gösterecek olan bir istihbarat merkezi kurma arzusuyla bağlantılıydı ve bunu gerçekleştirmek için Türk hükümetinin hoşgörülü yaklaşımı gerekliydi.

İstanbul’da faaliyet gösteren Sovyet istihbarat ağına 1930 yılına kadar Türk devletine karşı faaliyet göstermeme talimatı verilmiş olmasının nedeni buydu¹¹⁰. Lakin “Prometeus” hareketi çerçevesinde Kafkasya göçmenlerinin ortaya koyduğu aktivite, Türkiye ve İstanbul’u en büyük istihbarat merkezine dönüştürme konusunda Sovyet istihbaratını da aktifleşmeye mecbur eder¹¹¹. Kafkasya göçmenleri o dönemde Sovyet istihbaratı tarafından, tüm Sovyet karşıtı göçmenler içinde “teşkilatlanması ve sınırlarımıza olan yakınlığı açısından en tehlikeli kesim” olarak nitelendirilmekteydi¹¹². Sovyet istihbaratı, Kafkas göçmenlerine karşı yürüttüğü mücadelesinde yeni bir strateji uygulamakta, mültecilerin siyasi yönetimine kendi ajanlarını yerleştirerek içeriden parçalamaya çalışmaktaydı¹¹³.

İstanbul, Sovyetlerin haricinde Polonyalı, Fransız, İngiliz ve Alman istihbaratının da faaliyet merkezi olmuştu. İngiliz ve Alman istihbaratları ise bunlardan daha yaygın bir istihbarat ağı yaratıp, etkin faaliyet göstermekteydi¹¹⁴.

Almanya, 1939-1944 Kafkas göçmenlerinin kaderinde belirleyici bir rol oynamış olduğundan dolayı, Alman istihbaratçıları ve diplomatlarının faaliyetlerinin temel yönleri hakkında genel bir bilgi vermenin uygun olduğu görüşündeyiz.

Almanya’nın, Türkiye’nin önemini göz önüne alarak, hem istihbarat, hem de diplomatik faaliyetler için, Birinci Dünya Savaşı yıllarında ya Türk ordusu bünyesinde çalışmış, ya da farklı görevlerle bu ülkede çalışmış olan, ülkeyi iyi tanıyan şahıslar göndermiş olmasını, önemli bir özellik olarak belirtmek gerekir. Türk yöneticileri arasında Alman yanlısı yaklaşımlara sahip insanların çoğunlukta olması, Alman istihbaratının işlerini kolaylaştıran bir etmendi.

Alman istihbarat kuruluşu Abwehr ile güvenlik bakanlığının SD istihbaratı Türkiye’de faaliyet göstermekteydi¹¹⁵. Faşist unsurlar tarafından kurulmuş ve Alman istihbarat ağına merkezi olan “Toyton” (Teutonia) kulübü İstanbul’da bulunmaktaydı. Ünlü arkeolog Hans Henning Osten ise İstanbul’daki Alman istihbaratın şefi idi¹¹⁶.

Türkiye’deki Abwehr’in temsilcisi olarak 1934 yılında Yüzbaşı Paul Leverkuehn tayin edilir. Leverkuehn, eski ilişkilerini kullanıp, bazı dağılı göçmenleri de içine alan geniş bir istihbarat ağı yaratmayı başarır¹¹⁷.

Kafkasyalı siyasi mülteciler, daha 1920’li yıllardan itibaren Alman istihbaratının dikkatini çekmekteydi. Bu ilginin başlıca sebebi, İngilizlerin, Sovyet karşıtı Kafkasya bölgeleriyle ilişki kurmuş oldukları konusunda elde edilen bilgilerdi.

¹¹⁵ A.g.e., s. 171.

¹¹⁶ A.g.e.

¹¹⁷ Paul Leverkuehn, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordusunda görev yapmış ve Kafkasya’ya yönelik bazı önemli operasyonlara katılmıştır. Leverkuehn, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki faaliyetlerini 1938 yılında Essen’de yayınladığı Paul Leverkuehn, “Posten auf Ewiger Wache”, Essen, 1938, anı kitabında kaleme almıştır. Bu kitabın Türkçe çevirisi, 1998 yılında İstanbul’da, Paul Leverkuehn, “Sonsuz Nöbette Görev, Paul Leverkuehn’in Anıları”, İstanbul, ARBA Yayınları, 1998 olarak yayınlanmıştır.

¹⁰⁹ Bk. G. S. Agabekov, G. P. U. (Zapiski çekista), s. 217 – 218.

¹¹⁰ A.g.e., s. 218, ayrıca Sergey Vladimirov, General-razvedçik osobogo naznaçeniya, «Ne zavisimaya gazeta», 11.12.2009.

¹¹¹ Bk. G. S. Agabekov, “Ç. K. za rabotoy”, Berlin, İzdatelstvo “Strela”, 1931, s. 224.

¹¹² A.g.e., s. 225.

¹¹³ Bk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. İ. Korotaev, a.g.e., s. 344.

¹¹⁴ Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 161.

Alman genelkurmayı istihbaratı, 7 Temmuz 1927 tarihinde, Kafkasya'nın özerkliğiyle ilgili yol haritası konusunda gizli bir rapor hazırlamıştı. Bu raporda, birkaç yıldır faaliyet gösteren Kafkasya Bağımsızlık Komitesi'nin, "Türk çevreleri ile Türkiye'de iyi ilişkiler içinde"¹¹⁸ ve "Konstantinopol'de, Rusyalı Müslümanlardan oluşmuş olan bir komite var ve bu komiteye Kafkasyalıların haricinde, Türkmenistan, Kırım ve diğer Tatar bölgelerinden temsilciler yer almaktadır. Paris'teki komite, yukarıda belirtilen bu komite sayesinde Türk hükümeti dahilinde güçlü bir nüfuza sahiptir. Bu etki o denli büyüktür ki, komitenin Kafkasyalı rakiplerinin ülkeden kovulacakları konusundaki Türk hükümetinin resmi kararı komiteye bildirilmiştir", diye belirtilmekteydi¹¹⁹.

Her halükârda, bu konuda belli bir belirsizlik vardır. Bir önceki bölümde belirtmiş olduğumuz gibi Türk hükümeti, Sovyet elçiliği tarafından takdim edilen listede belirtilen kişileri ülke dışına çıkarmıştı, bunlardan da M. Rasulzade, Vekilov ve Vaçadze komiteye muhalifti. Belgeden görüldüğü üzere, Paris komitesinin Gürcü üyeleri, özellikle Gürcistan Sosyal-Demokrat Partisi temsilcisi Karumidzev üzerinden İngilizlerle ilişki içindeydi ve bu şahsın aracılığı vasıtasıyla İngiliz istihbaratı Türkiye'ye giderek, Kafkasya göçmenlerinin yöneticileriyle görüşmelerde bulunmuştu¹²⁰.

Alman istihbaratı, Karumidzev'le sıkı ilişki içine girerek, İngiliz istihbaratının bağlantıları hakkında bilgi alır¹²¹.

Aynı zamanda, Türk özel teşkilatı da, Alman istihbaratının, Kafkasya siyasi göçmenleri ile olan ilişkilerini sürekli kontrol altında bulundurmakta ve çoğu kez belli etmeden yöneltmekteydi. Böylece, Avrupa'da bulunan Kafkas siyasi göçmenleri arasında oynamış olduğu rolüyle, Kuzey Kafkas-

ya ve Türk siyasi eliti ile varolan ilişkileri sayesinde Sait Şamil, çoktan Alman istihbaratının ilgisini çekmekteydi.

Sait Şamil'in Alman istihbaratın temsilcisi ile ilk tanışma amaçlı görüşmesinden sonra kendi yönetimi altında bulunan KDHP'ndeki arkadaşlarını etkileyerek, Alman kurumları ile ilişkilerin, Türkiye'nin rolünün azaltacağı veya Almanya ile yer değiştireceği konusunda varolan şüpheleri dağıtmaya çalışır¹²². Sait Şamil, bazı dağlı yöneticilerin, halefleri gibi, Türkiye'yi artık ikinci vatanları olarak kabul ettikleri olgusunu da hesaba katar.

Sait Şamil, dağlılara yapılacak olan silah ve cephane yardımını Türkiye üzerinden yapılmasını dahi önerir¹²³. İkinci kez, Sait Şamil'in Alman istihbaratına kendisi ve kendi teşkilatı ile ilişki içinde bulunan Türk devlet görevlilerinin listesini vermesiydi. Bunların içinde, milli hareket kahramanı, Ankara İstiklal mahkemesi üyesi Kılıç Ali ile milletvekilleri Tahsin ve Rahmi gibi, Çerkes kökenli bazı yüksek dereceli memurlar bulunmaktaydı¹²⁴.

Bu durum, yeni ve eski Çerkes cemaatlerinin ilişkisi ile Çerkes cemaatinin, Türk yönetimi ve Kafkasya mültecilerini birbirine bağlayan halka ve arabulucu olduğunun kanıtıydı.

Sovyet istihbaratının eline geçen, dağlıların görüşmeleriyle ilgili stenografi ile yazılmış metinlerden görüldüğü gibi Sait Şamil, Kafkasya nüfusunun %70'inin Azerbaycanlı ve dağlılar olduğunu belirterek, esas vurguyu dağlı kitleleri üzerinde yapmakta ve Kafkasya ile ilgilenen devletlerin, en önemli halkının Azerbaycan-dağlı birliği olduğunu anlamaları gerektiğini söylemekteydi¹²⁵. Böylelikle Şamil, Almanya gibi güçlü bir devletin kendileriyle ilgilendiğini görerek, bu şekilde,

118 Bk. RGVA, f. 772k, op. 1, d. 91, s. 18-19.

119 A.g.e.

120 A.g.e.

121 A.g.e.

122 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 1.

123 A.g.e.

124 A.g.e.

125 A.g.e., s. 2.

Azerbaycan-dağlı ortak muhaceretinin önderi olma konusundaki eski planına yeniden hayat vermeyi denemekteydi.

Sait Şamil, 1935 yılının Mart başında, Alman istihbaratçı Hekes ile İstanbul'da görüşmeler yapar. Hekes, Almanya'nın Kafkasya'da ciddi faaliyetler yürütmeye karar vermiş olduğu konusunda garanti verir, fakat Şamil'in partili arkadaşlarıyla görüşmeyi reddederek, ilişkinin sadece Şamil üzerinden yürütülmesini şart koşar¹²⁶. Şamil, Kafkasya'da istihbarat faaliyetleri yürütme konusundaki düşüncelerini ortaya koyar. Sait Şamil, ilgili belgeyi hazırlarken, Kafkasya'da Türk istihbaratının çalışma metotlarıyla herhangi bir benzerliğin olmaması konusuna özel olarak dikkat eder.

Belli bir süre sonra Almanların Kafkasyalı mültecilerle olan tek bağının kendisinin olmadığı ve onların aynı zamanda Gürcü, Azerbaycanlı ve dağlı bazı yöneticiler ile de ilişkiler içinde olduklarını duyan Sait Şamil, düş kırıklığı yaşar. Bunun üzerine Sait Şamil kendi siyasi ağırlığını arttırmak niyetiyle diğer kozunu, Türk yönetimiyle olan sıkı ilişkilerini oynamaya karar verir.

Sait Şamil ve Türk istihbaratının hesapları doğru çıkar. Üstlerine yönelttiği raporunda Hekes, "Kuzey Kafkasyalı ve Azerbaycanlıların, Türk elit yönetim organları ve genel kurmayla iyi ilişkileri içinde olduklarını eklemek gerekir. Özellikle Nasyonal Sosyalistlerin zaferinden sonra göçmenlerin bu grubu içinde Almanya'ya yönelik ve net olarak kendisini gösteren sempatinin artması sebebiyle, bunun ortaya koyduğu imkânlarından yararlanmamız tabii ki imkânsızdır", demektedir¹²⁷.

Hitler'in Almanya'da yönetime gelmesi ve bunun sonucunda Alman siyasetinde görülen kesin değişim, Kafkasya siyasi mültecileri arasında, faşist Almanya'nın, kaçınılmaz

olarak SSCB ile çatışma içine girecek olan devlet olacağı konusunda ümitler uyandırır. Böylelikle, hem Alman yönetimi, hem de Kafkasya göçmenleri birbirleriyle işbirliği yapmaya çalışır. Hitler Almanya'sının dışişlerinin davetiyle 1934-1935 yıllarında bazı Kafkas mülteci yöneticileri Berlin'e gelerek dışişleri bakanlığı ve Doktor Göbels tarafından yönetilen aydınlanma ve propaganda bakanlığında görüşmelerde bulunur. Mesela, KDHP yöneticilerinden Mahomed Sunş Gürey 1935 yazında Berlin'e gelerek, bu şehirde kurulan "Antikomintern" ile Göbels tarafından yönetilen bakanlığın eksperti Meier Heidenhager ile görüşür¹²⁸.

Yukarıda belirtilen kuruluşların temsilcileri görüşmeler sırasında, dağlı siyasi göçmenler ile daha sıkı ilişkiler ve sık görüşmelerde bulunma arzusu belirtir¹²⁹. Böylece Berlin, 1935 yılından itibaren, dağlı göçmenlerin ikinci önemli merkezine dönüşmeye başlar.

1935 yılında Polonya'da Y. Pilsudski'nin ölümünden sonra "Prometeus" hareketinin itici gücünün faaliyetinin sekteye uğraması ve Polonya yönetiminin bu harekete yönelik daha talepkâr yaklaşımı ile hareketin etkinliği konusunda kuşku duyması da bu konuda katkı sağlamıştır. Bu şartlar altında, M. Rasulzade ve B. Baysugan gibi Kafkasya göçmenlerinin bazı göze çarpan yöneticileri, Varşova'dan Berlin'e taşınır.

Kafkas muhaceretine yönelik ilginin artması hakkında konuşurken, ilgili Alman kurumlarının, SSCB'ne karşı savaş hazırlanırken Sovyet toplumunun çok yönlü ve derinlemesine incelemesine soyunarak, Sosyalist devletin zayıf taraflarını ortaya çıkarmaya çalıştığını belirtmek gerekir. Milliyetçiliğin, özellikle de Sovyet karşıtı ayaklanmaların son bulmadığı Kuzey Kafkasya gibi karışık ve patlamaya hazır bir bölgenin, bu zayıf taraflardan biri olduğu görüşü yay-

126 A.g.e.

127 A.g.e.

128 İsk. V. K. Bilinin, A. A. Zdanoviç, V. I. Korotaev, a.g.e., s. 346.

129 A.g.e.

gındı. Örneğin, yazarı tarafından, Komünizmin kaçınılmaz olarak tekrar ve tekrar milliyetçilikle çatışacağı ve bu güçlerle modus vivendi yaklaşımı bulmaya mecbur olduğunu ispat eden SSCB uzmanı ve uzun yıllar orada yaşamış olan Hans Kohn'un "*Sovyetler Birliği'nde milliyetçilik*" kitabı 1932 yılında Frankfurt'ta yayınlanır ve büyük ilgi elde eder¹³⁰.

Yazar, bu yaklaşımların Rus olmayanlara has olduğu, Ruslardan sadece kötülük beklenebileceği ve SSCB'nde, kültür gelişiminin kaçınılmaz olarak milliyetçiliğe ve Sovyet insanların milliyetçi yatkinliklerinin güçlenmesine varacağı gibi birkaç çok önemli gözlemlerde bulunur¹³¹.

H. Kohn'un yapmış olduğu bir diğer gözlemin, Hitler Almanya'sının Pantürkist siyasete desteğine neden olmuştur. Kohn, SSCB'ndeki Türk-Tatar halkları arasında Pantürkist ve Panislamist hareketlerin giderek daha fazla yayıldığı ve bunların bağımsızlık taleplerinin diğer Sovyet halklarına oranla daha güçlü olduğunu ispatlarla ortaya koyar¹³².

Daha 1920'li yıllardan itibaren Pantürkistler ve Kafkasya'daki Müslüman mülteciler arasında bir işbirliği gelişmiş olup, İkinci Dünya Savaşı yıllarında üst noktasına eriştiğinden dolayı, 1930'lu yılların sonundan itibaren Almanya'da Pantürkizme yönelik ilginin arttığı ve radikal Pantürkist yöneticilerin Almanya'ya davet edilmesi ve faaliyetlerinin genişletilebilmesi yönünde imkânlar yaratılması konusunda adımların atıldığını belirtmek gerekir¹³³.

Pantürkizm 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'de yükselişe geçmesine rağmen¹³⁴, Anadolu'yla sınırlı kalmıştı ve

130 Bk. Hans Kohn, "Die Nationalismus in der Sowjetunion", Frankfurt am Main, Societats-Verlag, 1932. Bu çalışmamızda, kitabın İngilizce tercümesinden (Hans Kohn, "Nationalism in the Soviet Union", London, George Routledge & Sons, 1933) faydalandık.

131 A.g.e., s. 71, 90.

132 A.g.e., s. 106.

133 Bk. İskander Gilyazov. Türkizm: stanovleniye i razvitiye (xarakteristika osnovnix etapov) Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo gosudarstvenno universiteta, 2002, s. 53.

134 Bk. N. M. Lavrov, "Turtsiya v 1918-1956 godax", M., 1956, c. 23.

Türk yönetici çevreler o zamanlar daha "dış Türkleri kurtarma" konusunda yüksek sesle konuşmaktan imtina etmekteydi¹³⁵. Almanya'nın ilgili kurumları bilimsel araştırmalara dayanarak, SSCB'nde milliyetçi hareketleri kullanma konusunda somut bir siyaset hazırlamaya başlarlar. 1937 yılında Berlin'de Kafkasya göçmenleri sorunlarıyla ilgili kurumun (Kaukasische Vertrauensstelle) yaratılması, bu siyasetin etkinliğinin arttırılması amacına yönelikti. Bu kurum, Kafkas siyasi göçmenleri ve Hitler Almanya'sının resmî kurumları arasında aracı rolü oynayacaktı. Daha sonraları, 1941 yılının Nisan-Mayıs aylarında, Almanya dışişleri bakanlığına, SSCB halklarıyla çalışmalar yürütmek amacıyla memurlar tayin edilir¹³⁶.

Japonya da aynı yıllarda, Almanya'yla birlikte Kafkas siyasi muhaceretine yönelik ilgi göstermeye başlar.

Lakin Japon-Sovyet çatışmasının muhtemel cephesi hesaplandığında öncelik Orta Asya siyasi göçmenleri ile olan ilişkilerin tesisi yönünde olduğundan dolayı, bu ilgi ikincildi.

Japon istihbaratı, Kafkas mültecileri arasında H. Batmat'ın "*Kafkasya*" grubuyla işbirliği yapmayı tercih eder ve 1935 yılından itibaren bu grubun yayınlarını finanse eder. Bu ilişki, İstanbul'daki Japon askerî ataşesi ve Berlin'deki Japon elçiliği üzerinden kurulur¹³⁷. H. Batmat, Berlin'deki Japon elçiliği temsilcisine işbirliği protokolü metnini teslim eder. Japonya temsilcisi görüşme esnasında Batmat'a, SSCB'ne karşı savaş başladığında "*Kafkasya*" teşkilatının Japonya tarafından resmî olarak savaşan taraf ve Japonya'nın müttefiki olarak tanınacağı ve Kafkasya'nın kurtuluşu için gereken imkânların verileceği konusunda garanti verir¹³⁸.

135 Bk. İbrahim Bahadır, a.g.e., s. 128.

136 A.g.e., s. 54.

137 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 4.

138 A.g.e.

H. Bamat, “*Kafkasya*” grubuna Japonya ve Almanya görevlileri ile yapmış olduğu görüşmeler konusunda bilgi verdiğinde gruptakileri en çok endişelendiren konu, Türkiye’nin bu görüşmelerden haberdar olup olmaması ve konunun Türkiye’nin tecrit edilmesi olup olmadığıydı. Bamat, Almanlar ve Türkiye’deki bazı çevreler arasında Kafkasya sorunlarıyla ilgili görüşmeler yapıldığı konusunda güvence verir¹³⁹. Bamat’a nazaran, Almanlar ve Türkler, Kafkasya’nın gelecekte kurtarılması konusunda Türkiye’nin rolü sorununun görüldüğü bu toplantılar hakkında bilgi vermektedir¹⁴⁰. Bu açıklamadan sonra, teşkilatın Gürcü üyeleri, karşılığında Türkiye’nin yeni toprak taleplerinde bulunup bulunmadığı sorusunu ortaya atar.

Bamat, Türklerin benzer bir sorun ortaya atmadıkları ve Kafkasyalılardan sadece günümüz sınırlarını nihai olarak tanımlarını istedikleri konusunda güvence verir¹⁴¹.

H. Bamat’ın yönettiği “*Kafkasya*” grubuna ait bir heyet 1936 Eylülünde Alman yönetiminin davetiyle, Nürnberg’de toplanan Nasyonal Sosyalist Partisi’nin dördüncü kongresine şeref misafiri olarak davet edilir ve ardından partinin dış işlerinden sorumlu Alfred Rosenberg ile görüşmelerde bulunur¹⁴².

25 Kasım 1936’da Almanya ve Japonya “Komintern karşıtı” bir antlaşma imzalar. Bunun akabinde, iki ülkenin özel servisleri 1937-1941 yılları arasında işbirliği yapma konusunda beş yıllık bir plan hazırlar. Bu planın ayrı bir maddesi Sovyet göçmenleriyle yapılacak çalışmalarla ilgiliydi.

İki ülke, Kafkasya mültecileri içinden “*Kafkasya*” grubunu daha güvenilir, radikal ve etkili olarak kabul etmişlerdi. İki ülkenin, 1937 yılında kabul etmiş oldukları işbirliği

programında Kafkasya muhacereti konusunda “propaganda”nın genişletilmesi ve Bamat yönetiminde faaliyet gösteren Kafkas gruplarına destek vermek amacıyla a) “*Kafkasya*” dergisinin tirajının büyütülmesi, b) farklı dillerde dergilerin yayınlanması, c) Kafkasya’da ve diğer ülkelerde propaganda yürütülmesi”, olarak belirtilmekteydi¹⁴³.

H. Bamat, bu programın gerçekleştirilmesi amacıyla elde ettiği imkânlarla İstanbul’da “*Kafkas Almancağı*” ve “*Kafdağı*” adında iki dergi kurar¹⁴⁴. Bunlardan, Fuat Emircan’ın yayın editörü olduğu birincisi, 1937 yılında yayınlanır. H. Bamat’ın “*Kafkasya*” dergisinde yayınlanan makaleleri sık-sık bu dergi tarafından alıntılanmaktaydı. “*Kafkasya Almancağı*” genel anlamda Sovyet karşıtı, Alman yanlısı ve Pantürkist çevrelere yakın durmaktaydı¹⁴⁵.

İkinci dergi olan “*Kafdağı*” tekrar Fuat Emircan’ın editörlüğünde 1937-1938 yıllarında yayınlanır. Bu dergi 1938 yılında yasaklanır ve editörü Türkiye’den kovulur¹⁴⁶.

“*Kafkasya*” dergisi, 1937 yılında yurtdışında Gürcüce, aynı yılın Haziranında Fransızca (“*Le Caucase*”), 1938’de İngilizce (“*Caucasian Quarterly*”) ve Almanca (“*Der Kaukasus*”) yayınlanmaya başlar. Derginin her ülkede yayınlanan seçeneğinin, o ülkenin gerçeklerine uydurulmuş olması dikkat çekicidir. Örneğin, Almanya’da yayınlanan ve faşist ideolojisi ile partisinin övüldüğü makaleler Fransa ve İngiltere’de yayınlanan seçeneklerinde basılmamaktaydı.

“*Azg*” (Ulus) Ermenice gazetesi 1938 yılında yayın hayatına son vererek, Vigen Şant’ın başkanlığında “*Kafkasya*” grubuyla birleşir ve “*Kafkasya*” dergisi Ermenice olarak da yayınlanmaya başlar. Bu şikkın yayın editörlüğünde Vigen

139 A.g.e.

140 A.g.e.

141 A.g.e.

142 Bk. Georgiy Mamulia, Yego vişşim političeskim idealom bila kavkazskaya konfederatsiya...

143 A.g.e.

144 Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 143.

145 A.g.e.

146 A.g.e.

Şant'ın haricinde, G. Daştöyan, H. Aristakesyan ve S. Loryan gibi radikal, faşist ideolojiye yatkın Daşnaklar da bulunmaktaydı¹⁴⁷.

"Azg" etrafında toplanan Daşnaklar, "*Kafkasya*" grubuyla birleşmeyle ilgili açıklamada, "Biz, Ermeni milliyetçilerin organı, sizin siyasi amaçlarınızla tamamen hemfikiriz. Sayı olarak teşkilatımız küçük olmasına rağmen, gerçek Ermenileri temsil etmektedir. Biz, tüm gücümüzü ve imkânlarımızı ortak ideale, Kafkasya'nın kurtuluşuna adayacağız", denmekteydi¹⁴⁸.

Lakin Ermeni siyasiler, belirtilen dönemde "*Kafkasya*" grubuyla birleşmelerine rağmen, Kafkasya konfederasyonunu antlaşmasını imzalamaya hazır değillerdi. H. Bamat, bu konuyla ilgili "*Kafkasya*" dergisinde büyük bir makale yayınlar ve ortak Kafkasya devletinin, Ermenistan olmadan bir bütün olamayacağını ve Ermeni siyasi partilerini bu antlaşmayı imzalamaya ikna etmek için çok uğraştıklarını belirtir. Ona göre, maalesef Daşnaksutyun bu fikre katılmaktan imtina etti ve Ardsruni'nin geçici ilişkisi haricinde "*Kafkasya*" grubuyla herhangi düzenli bir ilişki olmadı¹⁴⁹. "*Kafkasya*" grubu tarafından çıkış noktası olarak kabul edilen, varolan status quo'yu kabul etmek istemediğinden dolayı Daşnaksutyun, H. Bamat tarafından, daha sonra dar görüşlülükle itham edilir ve "Bir zamanlar Aleksandrapol Antlaşması'nı imzalamış olan kişilerin, şimdi Sevr Antlaşması'yla öngörülen Ermenistan sınırları konusunda inatçı ve geri adım atmayan bir tutum sergilemelerini" garip karşılar¹⁵⁰.

147 Bk. "Daşnaksutyun'un gerçek yüzü", (Erm.), s. 36. O yıllarda, Daşnaksutyun üyelerinden birçoğu Hitler Almanyası'na sempatiyle bakmaktaydı. Örneğin, Daşnaksakan "Aravot" (bk. bah) gazetesinin bir sayısında, "Faşizmin yenilgisi Ermeni halkı için trajedi olur" diye yazılmaktaydı (bk. "Aravot", 1939, 17 Mayıs).

148 Bk. «Der Kaukasus», Berlin, 1940, s. 86.

149 A.g.e., s. 85.

150 A.g.e.

Bamat, "Daşnaksutyun, varolan teşkilatlara katılmayı bugüne kadar reddetmekteydi. Şimdiki zaman, geçmişten çok farklıdır. Yöneticilerin cesaret ve dirayet sergilemeleri gerekir. Hayallerinden ve düşlerinden vazgeçerek gerçeği kabullenmelidir. Aşırı taleplerden uzak durmak gerek. Yapacak çok iş var. Bolşeviklerle anlaşma yok. Türkiye ve Kafkasya sorununu anlayıp, milli bağımsızlık mücadelesine destek verebilecek tüm halklarla barış", yazmaktaydı¹⁵¹.

Alman ve Japon istihbaratlarının dikkatlerinin odak noktasına yerleşen H. Bamat, tüm görüşmeler ve gelişen olaylar hakkında Türk yöneticilerine düzenli olarak bilgi vermeye başlar.

Türkiye dışişleri bakan yardımcısı Numan Menemencioğlu¹⁵² ile yaptığı görüşme esnasında, Kafkas göçmenleri arasında varolan durum, gelişmeler ve Japon hükümetinin temsilcileri ile ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi verir¹⁵³. Bamat, Menemencioğlu'ndan teşkilatına destek vermesini rica eder.

Bakan yardımcısı, Türkiye bölgesindeki faaliyetlerle ilgili, çalışmaların gizli olduğu sürece dışişlerinin ve genelkurmayın bir itirazı olmadığını, lakin Sovyetler, Bamat'ın Japonlarla olan ilişkisini öğrendiğinde, Türk tarafının göstermelik olarak engelleyici önlemler ele alacağını belirtir¹⁵⁴.

Resmî duruşlarına gelince, Türkiye, SSCB ile olan ilişkiler faktörünü hesaba katarak, Kafkasya konularındaki ilgisini resmî olarak dışı vuramayacaktır¹⁵⁵. İlginç olan nokta, H. Bamat'ın Türk dışişleri ve genelkurmayla yaptığı görüşmelerde, SSCB'ne karşı savaşa katılması durumunda tüm Kafkasya'nın Türkiye'ye geçeceği konusunda Türk tarafını

151 A.g.e., s. 86.

152 1942-1944 yıllarında Türkiye dışişleri bakanı olmuştur.

153 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 6.

154 A.g.e.

155 A.g.e.

ikna etmeye çalışması, Gürcü meslektaşlarına ise, Türk hükümetinin sadece varolan sınırların nihai tanınmasıyla yetineceği konusunda güvence vermesiydi¹⁵⁶.

Alman yönetimi, “Kafkasya” grubu haricinde, Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin diğer grupları, özellikle de KDHP ile eşzamanlı olarak çalışmalar sürdürmekteydi. KDHP temsilcisi Sunjev, 1936 yazında Berlin’de Göbels ve Rosenberg’le görüşmelerde bulunur. Fakat KDHP’nde güçlü bir önder bulunmadığından dolayı, KDHP’nde süregelen durum, “Kafkasya” grubundakinden farklıydı. Sait Şamil, 1934 yılında geçici olarak aktif parti çalışmalarından uzaklaşmış, Kandemir, Sunjev ve diğerleri ise yeteri kadar tanınmış değildi. Sunje’nin Berlin’de sürdürdüğü görüşmeler, partidekileri yöneticiliğe oynadığı konusunda şüphelendirir. Kafkas konfederasyonunun birliğine zarar veren bazı faaliyetlerde bulunmaya, özellikle de KDHP kararı olmadan Türk-Tatar Müslümanlarının kurultayına katılmakla suçlanır¹⁵⁷.

Alman ve Japon istihbaratı ile olan ilişkiler de dahil olmak üzere H. Bamat’ın faaliyetleri, Sovyet istihbaratının dikkatini üzerine çeker. SSCB’nin baskısı üzerine 9 Mayıs 1937 tarihinde “Kafkas Almanlığı” dergisinin yayını İstanbul’da yasaklanır. Bu konuyla ilgili olarak Anadolu Ajansı’nın açıklamasında şöyle belirtilmekteydi “SSCB ile Türkiye arasında varolan iyi komşuluk ilişkilerine zarar vermek amacıyla yayınlanan “Kafkas Almanlığı” dergisinin yayını Türkiye topraklarında yasaklanmıştır”¹⁵⁸. Yasaklanan derginin yerini “Kafdağı” alır ve bu dergi de kısa süre sonra yasaklanır¹⁵⁹.

156 A.g.e.

157 A.g.e.

158 Bk. Georgiy Mamulia, Yego vişhim političeskim idealom bila kavkazskaya konfederatsiya.

159 Bk. Lowell Bezanis, A.g.e., s. 122 – 125. 1920-1930 yıllarında İstanbul’da toplam olarak 7 Azerbaycan sürgünü dergisi yayınlanmıştır, «Yeni Kafkasya» (1923–1927), «Azeri Türk» (1928–1931), «Yeşil Yaprak» (1928), «Odlu Yurt» (1929–1931), «Odlu Yurt Mecmua Bülteni» (1929–1930), «Bildiriş» (1930–1931), «Azerbaycan Yurt Bilgisi» (1932–1934). Gürcü göçmenleri süreli yayınlarından, 15 Mayıs 1921’den 15 Ekim 1922 tarihinde kadar “Tavisapali Zakartvelo” (Bağımsız Gürcistan) gazetesi yayınlanmıştır. 27 sayı basılmıştır (bk. Metin Sevil, a.g.e., s. 148).

Haydar Bamat, Türk hükümetiyle olan gerginliği düzeltmek beklentisiyle Japon istihbaratının temsilcilerine başvurur, fakat onlar Türklerle olan sorunları kendi başına çözme tavsiyesi vermenin haricinde, Türklerin desteği olmadan Bamat’ın grubunun, Kafkasya’da etkili faaliyet sürdürebilme imkânının son derece az olduğunu eklerler. Az veya çok önemli gelişmeler ve planlanan faaliyetler hakkında “Kafkasya” grubu elemanları tarafından Türk istihbaratına haber verildiği konusunda Japon istihbaratının bilgisi vardı¹⁶⁰.

Lakin Bamat grubunun olumsuz rolü, “Kafkasya”nın, Avrupa toplumları arasında Almanya ve Japonya’nın propagandasını yürütmesi ve sert Sovyet karşıtı duruşu, Bamat’ın dışişleri bakanlığı, istihbarat ve genelkurmayla olan sıkı ilişkilerine rağmen, Türk yönetiminin hareket kabiliyetini sınırlandırmıştı. H. Bamat, Menemencioğlu’nun uyarılarını göz ardı ederek “Kafkasya” grubundan birkaç kişi ile 6-10 Ağustos 1938 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilen SSCB, Türkiye, Romanya, Afganistan, Mısır ve Suriye’de görev yapan Japon diplomatlarının toplantısına katılır. Bu toplantıda Kafkasya ve Orta Asya’da istihbarat faaliyetleri gerçekleştirme konusu tartışılır¹⁶¹. SSCB yönetimi¹⁶² bu olgudan haberdar olur, Sovyet basınında hoşnutsuzluk dalgası yükselir ve dışişleri halk komiserliği, Türkiye dışişleri bakanlığına protesto notası iletir. Aynı zamanda, SSCB’nin Türkiye’deki elçisi A. Terentev, Türkiye dışişleri bakanı Tevfik Aras ile yaptığı görüşme esnasında, “Uzak Doğu’da süregelen son derece gergin şartlar altında İstanbul’da gerçekleştirilen Japon konferansı SSCB tarafından saldırganlığa izin olarak algılanmakta ve bu durum, Türk-Sovyet ilişkileri için ağır bir imtihan olarak görülmektedir”, diye belirtir¹⁶³.

160 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 6.

161 Bk. Georgiy Mamulia, Yego vişhim političeskim idealom bila kavkazskaya konfederatsiya...

162 A. Kandemir’in yakınlarından biri İç İşleri Halk Komiserliği ajanıydı (bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 7).

163 Bk. «SSSR i Turtsiya», s. 147.

Türk hükümeti, benzer nahoş bir olayla ilgili SSCB ile ilişkilerinin kötüleşmesinden imtina ederek, Japon diplomatlarının konferansı ile ilgili, Ankara'daki Japon elçisine protesto notası gönderir ve Türkiye'de bulunan "Kafkasya" grubu üyeleri ve sempatizanlarının, Alihan Kademir başkanlığında Türk vatandaşlığından çıkartılarak ülkeden ihraç edilmelerine karar verir¹⁶⁴.

Kuzey Kafkasyalı sağ eğilimli göçmenlerin Türk vatandaşlığından çıkarılmaları konusundaki hükümet kararname- sinde, "Kafkasya" grubu elemanlarına karşı bu cezai yaptırımın, grubun, Türkiye'ye müttefik bir devlete karşı faaliyet gösteren devrimci ve istihbarat teşkilatına üye olmalarıyla ilgili olduğu belirtilmekteydi¹⁶⁵. "Kafkasya" grubunun sürülen üyeleri, Paris'te faaliyet gösteren üyelerin 1939 yılında yaptığı gibi, Berlin'e yerleşir.

Böylece, M. Rasulzade başkanlığındaki "Musavat" partisi üyeleri, Gürcü Menşeviklerin önemli bir bölümü ve şimdi de Kuzey Kafkasya göçmenlerinin tüm sağ kesimi ile bazı diğer yönelimlerin temsilcilerinin Berlin'e yerleşmesi sayesinde, bu şehir Kafkas muhaceretinin siyasi merkezine dönüşür.

H. Bamat, Türkiye'de "Kafkasya" grubunun faaliyetleri- nin yasaklanmasından sonra 1939 baharında Türk hükümeti- ne sunduğu memorandumla bu kararı geri almaları konusunda ikna etmeye çalışır ve "Prometeus" hareketi bünyesinde bulunan diğer Kuzey Kafkasya partileri ve gruplarıyla karşılaştırıldığında kendi grubunun üstünlüklerini sunar¹⁶⁶. H. Bamat, "Prometeus" hareketine katılan sürgün partileri ve gruplarının aksine kendisinin, en tanınmış Ermeni siyasi

partisini temsil eden küçük, fakat radikal görüşlere sahip bölümüyle anlaşmaya vardığı, KDHP de dahil olmak üzere diğer teşkilatların ise bunu başaramamış olduklarını vurgulamaktaydı.

Fakat Türk yöneticileri, "Kafkasya" grubunu kullanmayı ve istihbarat seviyesinde ilişki içinde olmayı sürdürmelerine rağmen, yine de grubun Türkiye'deki faaliyetlerini yasaklama kararını gözden geçirmezler.

"Kafkasya" grubunun faaliyetinin Türkiye topraklarında faaliyetinin yasaklanması, tabii ki uluslararası durumun dikte ettiği siyasi sebeplerle ilgiliydi. Türkiye o dönemde, "Balkan Antantı" yaratma konusunda Büyük Britanya ve Fransa ile aktif görüşmeler sürdürmekteydi.

Bu iki ülke ile anlaşma elde etmesinden sonra Akdeniz havzasında Türkiye için temel tehlike, Almanya ile müttefik olan İtalya'nın yayılmacı eğilimleri idi.

Fransa ve Büyük Britanya ile ittifakla ilgili görüşmeler sırasında, 28 Nisan-5 Mayıs 1939 aralığında, SSCB dışişleri bakanı komiseri yardımcısı Potemkin Ankara'yı ziyaret eder¹⁶⁷. Türkiye, aynı zamanda SSCB ve Almanya arasında sürdürülen ilişki ve görüşmeleri takip etmekteydi. Bu görüşmeler 1939 yılında Ribentrop-Molotov Antlaşması ile son bulur. Türkiye topraklarında Alman yanlısı ve radikal "Kafkasya" grubunun faaliyetleri bu şartlar altında fazladan gerginliğe yol açabilirdi.

Türkiye tarafından Kuzey Kafkasya göçmenlerinin kullanılması siyasetinin fiyaskoyla sonuçlanmasının siyasi sebepleri haricinde bir durum daha vardı ve bu konuda H. Bamat önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye'nin doğrudan desteği ve katılımıyla Kafkas Dağlıları Halk Partisi'nin kurulması akabinde Türk yönetimi, yaptığı hesaplarda, Sait Şamil'le ilgili ümitler beslemekte ve

164 Bk. G. Bammatt, «Represii protiv kavkazskix patriotov v Turtsii», «Kavkaz», 1938, N 11(59), s. 1-4.

165 Bk. «Repressii v Turtsii, Administrativniye visilki», «Kavkaz», 1938, N 10(58), s. 29.

166 Bk. Georgiy Mamulia, Yego vişşim političeskim idealom bila kavkazskaya konfederatsiya...

167 Bk. İsmail Soysal, a.g.e., s. 52.

onu Kafkas mültecileri önderine dönüştürmeye çalışmaktaydı. Polonya, "Prometeus" hareketi sayesinde Türkiye'nin bu planını desteklemekteydi. İstanbul'da, Sait Şamil başkanlığında Kuzey Kafkasya Milli Merkezi kurulur. Lakin Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti eski yöneticilerinden oluşan Kuzey Kafkasya göçmenlerinin muhalefetiyle karşılaşan Türk istihbaratı fazlasını yapamaz. Eski yöneticiler, Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı konusunda Sait Şamil'in önemsiz rolünü vurgulamakta ve kendisini daha çok Türk hükümetinin kuklası olarak görmekteydi. Ortalık o denli karışır ki, Sait Şamil geçici olarak aktif siyasetten çekilme, Paris'ten ve KDHP önderliğinden uzaklaşma kararı almaya mecbur olur.

Pşimaho Kosok, Vasan-Girey Cabağı ve Abdulmecit Çermoy (Çermoyev) gibi liderler Sait Şamil'e karşı örtülü bir şekilde mücadele ederken, H. Bamat, "Prometeus" hareketi ile olan ilişkileri kesmekten dahi çekinmeden, bunu açıktan açığa yapmakta, böylelikle de bu hareketi zayıflatıp, Sait Şamil sayesinde tüm Kuzey Kafkasya muhacereti hareketini kontrol altına alma konusunda Türkiye'nin planlarını bozmaktaydı.

"Kafkasya" grubunun faaliyetlerinin Türkiye'de yasaklanması ile Sait Şamil'in, Türk yöneticilerinin desteğiyle siyasi açıdan aktifleşmesinin aynı zamana denk düşmesi tesadüf olmamalıdır¹⁶⁸. Politik şartların, Kafkasya siyasi mültecileri üzerinde Türk etkisinin azalmasına yol açtığından dolayı, Sait Şamil'in siyasi açıdan "yeniden aktifleşmesi" Türkiye'nin, Kafkasya göçmenlerini kontrol etme konusundaki çabalarını yine de başarıya ulaştırmaz.

1936-1937 yıllarında göçmenlerin siyasi aktivitesinin esas merkezi Berlin'e taşınır. Alman hükümeti, mültecilerin

168 Aktif siyasete dönen Sait Şamil'e, Türk istihbaratı, Ermeni siyasi partilerini, Kafkasya göçmenlerinin genel siyasetine katılmaları için ikna etmelerini önerir (bk. Lev Sotskov, a.g.e. s. 7). Türk istihbaratı, Ermeni siyasi oluşumlarıyla olan ilişkileri için zaman-zaman Gürcü siyasi örgüt liderlerini ve Türkiye'deki Ermeni cemaati temsilcilerini kullanmaktaydı.

faaliyetleri için Berlin'de, Türkiye'de olduğundan çok daha elverişli şartlar sunar. Türk radikal Pantürkist muhalefeti için de benzer şartlar sunulur.

Böylece bazı Pantürkist ideologlar, özellikle de Nihal Atsız gibi ırkçı ve yabancı düşmanı eğilimliler, Berlin'de faaliyet göstermekteydi.

Bu sürede, Türkiye'deki tek parti hükümeti, gerçekleştirilen Türkçülük propagandası ve siyasetine rağmen hâlâ Anadolu sınırları ile yetinerek, SSCB'nin mukavemetiyle karşılaşmak istememekteydi¹⁶⁹.

Türkiye'nin sürdürdüğü dış siyaset neticesinde Kafkas göçmenleri dahilinde yer bulan gelişmeleri dikkatle izleyen Sovyet istihbaratı, 1941 yılının Temmuzunda Türkiye'deki Sovyet istihbarat ağının şefinden konuyla ilgili çok yönlü analizler üzerine yazılmış olan bir rapor alır. Bu raporda, "Türk hükümeti, planlarını ve "Kafkasya konusunda" ilgisini şimdilik açığa vurmamaya çalışarak, kolluk güçleri ve polislin siyasi kısımlarına verdiği talimatla, göçmenlerin, SSCB'ne karşı düşmanca olarak yorumlanacak resmî faaliyetlerini ve her türlü etkinliklerini yasaklamıştır.

Bununla birlikte Türk yöneticiler istihbarat servisleri sayesinde gerekli hazırlıkları görerek, göçmenlerin liderlerinin Almanlar ve Japonlarla olan ilişkileri de dahil olmak üzere tüm faaliyetlerini kontrolleri altına almaktadır. Bu yaklaşımı, şimdilik erken olduğunu düşünerek Türklerin, SSCB ile ilişkilerini bozmama arzusuyla açıklayabiliriz, fakat kendilerince savaş zamanında imkân yaratılıp uygun anın gelmesi durumunda Transkafkasya'ya yönelik haklarını masaya koyabileceklerinden dolayı inisiyatifi ve göçmenlerin "ideolo-

169 Bk. R. F. Muxammetdinov, Zarojdeniye i evolütsiya türkizma (Iz istorii političeskoy misli i ideologii türkiskix narodov; Osmanskaya i Rossiyskaya imperii, Turtsiya, SSSR, SNG 70-e gg. 80-e v. - 90-e gg. XX v.). Kazan, Izd-vo «Zaman», 1996, s. 166.

jik” himayesini de ellerinden bırakmak ve tabii ki bu arada Almanları da orada görmek istememektedirler”, denmektedir¹⁷⁰.

İkinci Dünya Savaşı, Kafkas mültecileri için aktif askerî-siyasi faaliyetler, Kafkasya’nın kurtuluşu projelerinin gerçekleştirilme denemeleri ve ümitsizlik dönemi olmuştur.

Kafkasyalı Müslüman mültecilerin Türkiye ve Almanya tarafından ortaklaşa kullanılma dönemi, 1939-1944

İkinci Dünya Savaşı’nın arifesinde özellikle Boğazların kontrolü nedeniyle, Türkiye’nin coğrafi konumu, savaşan taraflar için son derece önemli olmuş, her bir taraf Türkiye’yi kendi yanına çekmek istemiştir. Hitler Almanya’sı bu konuda daha başarılı olup, Hitler’in yönetime gelmesinin akabinde Alman kapitalinin Türkiye’ye akışında hareketlilik yaşanır ve Almanya 1939 yılında, Türkiye’nin dış ticaretinde ilk sıraya oturur¹⁷¹. Türk toplumunun bir kısmı, özellikle de gençler, Almanya’ya sempati duymaktaydı¹⁷².

Almanya’nın eski başbakanı ve Nasyonal Sosyalist Parti’nin yönetime gelmesi konusunda önemli rol oynamış olan Franz von Pappen, Türkiye’nin önemi hesaba katılarak Nisan 1939’da Ankara’ya büyükelçi tayin edilir¹⁷³.

Hitler, 4 Mart 1941 tarihinde dönemin Türkiye cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye, Almanya’nın Türkiye’ye saldırma niyeti olmadığını bildirir, 18 Haziran 1941 tarihinde ise, Tür-

170. Bk. H. M. Lavrov, a.g.e., s.24.

171. Bk. Yüksel Taşkın, Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm. «Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce», Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.620.

172. Von Pappen’in tayini Alman gelenekleri dahilinde gerçekleşmişti. Von Pappen, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusu bünyesinde çatışmalara katılarak iki önemli Osmanlı generali öldürülmüş, ülkeyi ve toplumu iyi tanımaktaydı (bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s.175).

170. Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s.1.

kiye dışişleri bakanı Şükrü Saracoğlu ve Alman büyükelçisi von Pappen tarafından, Ankara'da saldırmazlık paktı imzalanır. Bunu, 9 Ekimde Türk-Alman ekonomik antlaşması ve 1944'e kadar Almanya'ya krom satılmasıyla ilgili antlaşma takip eder¹⁷⁴.

Türkiye, Almanya'yla imzalanan bir diğer gizli antlaşmayla kendi toprakları üzerinden Almanya'ya silah ve cep hane taşıma izni verir¹⁷⁵. Böylelikle Türkiye, Anglo-Fransa bloğuyla bağlarını koparmadan ve Almanya'nın SSCB'ne saldırması sonrasında tarafsızlığını ilan ederek, İkinci Dünya Savaşı yıllarında, 1944 yılına kadar de-facto Almanya'nın müttefiki olmuştur¹⁷⁶. Türkiye, Alman gemileri için Boğazları açar, bazı yönetim çevreleri ise, SSCB'ne saldırma konusunu açıkça tartışır.

Lakin pragmatik ve çok yönlü hesaplar sayesinde Türkiye bu adımı atmaz. Türkiye'nin tereddütlü duruşunun en belirgin dışavurumlarından biri, Şükrü Saracoğlu ve Alman elçisi von Pappen arasında 27 Ağustos 1942 tarihinde yapılan görüşmedir. Bu görüşmede Saracoğlu, "başbakan olarak tarafsız olmaya mecbur kaldığını, fakat bir Türk olarak Rusya'nın yıkılmasını çok istediğini, Rusya'nın insani gücünün hissedilir derece yok edilmesi konusunda ise, Almanya ve müttefiklerinin doğru yoldan gittiklerini", belirtmiştir¹⁷⁷.

Türkiye'nin yönetimindeki esas Alman yanlısı halka Genelkurmay olup, Genelkurmay başkanı Fevzi Çakmak birkaç kere Cumhurbaşkanı İnönü'yü, Almanya saflarında savaşa katılmak konusunda ikna etmeye çalışır. Çakmak, 1942 Mayıs'ında von Pappen'le yaptığı görüşme esnasında "Türkiye'nin savaşa katılımını kendisinin kaçınılmaz olarak gördüğünü", Türk ordularının saldırısını da Bakü yönünde geliştireceğini, belirtir¹⁷⁸.

174 Bk. İsmail Soysal, a.g.e., s. 56 – 57.

175 Bk. H. M. Lavrov, a.g.e., s. 27.

176 A.g.e., s.26, ayrıca B. M. Potsveriya, "Vneşneya politika Turtsii posle vtoroy mirovoy voyni", M., İzdatelstvo «Nauka», 1976, s.11 – 12.

177 Bk. H. M. Lavrov, a.g.e., s.30.

178 A.g.e., s. 28 – 29.

Türkiye Genelkurmayı, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bilgisi dahilinde, Alman meslektaşlarıyla, SSCB'ne karşı savaşa Türkiye'nin katılımının karşılığının, federe devlet olarak Azerbaycan'la birleşme ve Orta Asya'daki Türkçe konuşan cumhuriyetlerle konfederasyon düzenleme konusunu görüşür¹⁷⁹.

Türkiye olmadan Balkanlar'da ikinci bir cephe açmanın imkânsız olduğunu hesaba katan Büyük Britanya ve ABD, Almanya ile ilişkilerini keserek, müttefiklerin tarafına geçmesi için Türk hükümeti nezdinde büyük çaba sarf eder¹⁸⁰. Türkiye'nin duruşu, özellikle 1942 yılında, Kuzey Kafkasya'da çatışmalar sürerken önemli olmuş ve W. Churchill'in önerisiyle İ. Stalin, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti ettiğini bildirmişti¹⁸¹.

Resmî düzeyde açıklanmış olan "tarafsızlık", Türkiye ve Almanya'nın, SSCB'ne karşı atılacak ortak adımlar geliştirmeleri ve aktif işbirliği içinde bulunmalarını engellemiştir. Kafkas siyasi mültecileri de bu konuda rol oynamışlardır.

Kafkas göçmenlerinin ortaklaşa kullanılması dönemini genel olarak irdelerken, Türkiye ve Almanya'nın aynı seviyede bulunmadıklarını belirtmek gerekir. Türkiye, inisiyatif gösteren taraftan ziyade, küçük ortak profilinde olup, çoğu kez kendi çıkarlarına ters düşen Alman projelerinin gerçekleştirilmesine katılmaktaydı. Örneğin, "Zeplin" operasyonu esnasında bir an için Türkiye'nin milli güvenliği tehlikeye düşmüş ve SSCB tarafından sert bir karşılık almıştır.

179 Bk. Ümit Özdağ, Türk Milliyetçiliği ve Jeopolitik, «Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce», Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.175.

180 Türkiye'ye verilen büyük önem, SSCB bakanlar kurulu başkanı İ. Stalin, Büyük Britanya başbakanı W. Churchill ve ABD başkanı T. Roosevelt arasındaki mektuplaşmalardan belli olmaktadır (bk. "Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s prezidentami SŞA i premiyer-ministrami Velikobritaniyi vo vremya Velikoy Oteçestvenoy voyni 1941 - 1945 gg.", tt. 1, 2 M., Gospolitizdat, 1957).

181 Bk. "Perepiska Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR s prezidentami SŞA i premiyer-ministrami Velikobritaniyi vo vremya Velikoy Oteçestvenoy voyni 1941 - 1945 gg.", t. 1, s. 76-79.

Türkiye'nin, Kuzey Kafkasya göçmenleriyle ilgili kaymak ve sıklıkla çelişkili adımları, sağcı ve radikallerin Türkiye'ye karşı besledikleri güven duygularının sarsılmasına yol açar. Dağlılar Cumhuriyeti meclisin eski başkanı Vasan-Girey Cabağı, Profesör Aytek Namıtok, İbrahim Çulikov, General Lazar Biçerahov ve diğerleri gibi Kuzey Kafkasya siyasi muhaceretinin tanınmış liderleri, 1938-1939 yıllarında Berlin'e yerleşmiş ve Kuzey Kafkasya'ya yönelik gerçekleştirilen Alman projelerine aktif bir şekilde katılmışlardır¹⁸². Türkiye'nin nüfuzu ve rolünün, 1939 yılında, Kafkas mültecilerinin diğer milliyetçi kesimlerinin gözünde de azalması konusunda bir kanıt daha getirmek mümkündür. Bu sürede, Alman yanlısı Gürcü siyasi mültecileri tarafından Türkiye, destek veren ve müttefik olmaktan ziyade, SSCB üzerine saldırmak ve toprakları üzerinden Kafkasya'ya girebilmek için uygun bir alan olarak kabul görmekteydi sadece.

Berlin, "Musavat" partisinin Avrupa bölümünün yeni merkezine dönüştüğünde, Azerbaycanlı radikal göçmenler arasında da benzer bir görüş hâkim olur.

Ermeni siyasi muhaceretine gelince, bu grup her zaman Türk karşıtı yönelimiyle tanınmış olup, sadece küçük bir kısmı, Dro'nun liderliğinde, Ermeni savaş esirlerinin hayatını kurtarmak ve Almanların Ermeni karşıtı yaklaşımlarını kontrol edebilmek amacıyla Hitler Almanya'sı yönetimiyle ilişki kurmuştur¹⁸³. İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu grup, Türklerin ve Kırım Tatarlarının, Alman Genelkurmayı'nı Ermenilerle karşı kıskırtmalarını ve Ermenilerin olası tehciri ile Yahudilerle birlikte kitlesel olarak imha edilmelerinin önünü almak niyetiyle Türk gizli servisinin İstanbul ve Kırım'da bulunan temsilcileriyle bir dizi görüşmelerde bulunmuştur¹⁸⁴.

182 Bk. M. D. Yandieva, "İnguşi i İngušetiya v trudax i dnyax Abduraxmana Avtorxanova (8. stoletiyu so dnya rojdeniya)" (<http://as-alan.com/index/index.php?view=article&catid>).

183 Bk. Misak Torlakyan, "Günlerimle", s.513 – 514.

184 Bk. a.g.e., s.526.

Genel olarak ise Ermeni siyasi partileri faşizm karşıtı bir tutum takınarak Avrupa'daki direniş hareketlerine katılmış ve Sovyet Ermenistan'ında ulusal birliklerin düzenlenmesi işine maddi ve manevi destek vermişlerdir¹⁸⁵.

1940 yılında Fransa'nın işgali sonrasında Alman yöneticiler, Paris'te faaliyet gösteren Kafkas mülteci kurumlarıyla doğrudan ilişkiye girme imkânı elde ederler. Kuzey Kafkasya'nın ve Kuzey Kafkasya muhacereti potansiyelinin siyasi faaliyetlerle kullanılması açısından önceliğin ve belirleyici rolün Almanya'ya geçmesinin nedenleri, önemli oranda Hitler Almanya'sının aşağıda belirtilen üç girişimleriyle ilintilidir.

1. Almanya'da Ermeni, Gürcü, Azerbaycanlı ve Kuzey Kafkasyalı ulusal komitelerinin kurulması ve devamında Wehrmacht bünyesinde SSCB halklarından müteşekkil birliklerin, "ulusal lejyonların" şekillenerek, 1943 yılında irtibat bölümlerinin düzenlenmesi.

2. Türklerin ajanı olan Sait Şamil ve Nuri Paşa'nın adaylıklarının reddedilerek, onların hizmetlerinden feragat edilmesi.

3. Farklı Kafkas göçmen kitleleri ile doğrudan işbirliği mekanizmalarının yaratılması ve genel Rusya

185 Konuyla ilgili bk. örneğin, A. G. Abrahamyan, "Ermeni kolonileri tarihine kısa bir bakış", B. A. Yerevan, "Hayastan" yay., 1967, s.170. (Erm.). Fransa'yı işgal etmiş olan Alman ordusu komutanlığı tarafından yapılan çağrılara kulak asmayarak, Fransız Direniş Hareketi'ne katılan Fransa Ermeni cemaati, diaspora Ermeni cemaatlerinin duruşunun bariz bir örneğini oluşturmaktadır. Aset yazar ve tarihçi G. A. Khetagurov, Kafkas siyasi muhacereti tarihine adanmış kitabesinde, "Fransa'da yaşayan Ermeni cemaati, Gürcülerin aksine, Alman karşıtı yaklaşımı benimseydi. Her halükârda Almanlar, Türkiyeli Ermenilerin yardımıyla kendi adanmış cemaat üyeleri olarak seçtirmeyi başardılar. Rus İmparatorluğu bünyesinde bulunan tarihi vatanlarından Fransa'ya göç etmiş olan Ermeniler, yöneticinin, daha doğrusu Almanların talimatlarını yerine getirmekteydi. Göçmenlerin Alman ordusuna alınması çağrısı yapıldığında ise, Gürcülerin büyük bir kısmı buna uydu. Ermeniler bu durumda da büyük oranda geri durdular. Sadece çok küçük bir azınlık Alman ordusunun hizmetine girdi. Aynı zamanda, Ermeni cemaatinin birçok temsilcileri aktif bir şekilde Fransız direnişine katıldı, Fransız şehirlerinin sokakları onların sesiyle anıldı", diye belirtmektedir. (bk. G. A. Xetagurov, "...Ne govori krasivo" (www.daridashine.ru/2009_5/hetagurov1.shtml)).

siyasi mültecileri arasında yaygın olan “şeytanla birlik, ancak Stalin’e karşı” prensibinin gerçekleşmesi için imkân sağlanması.

1942 yılının Mart-Nisan aylarında Berlin’de toplanan Kafkas mültecilerin özel konferansı esnasında, Hitler Almanya’sının Kafkasya’ya yönelik gelecekteki siyasetinin sorunu tartışılır.

H. Bamat’ın liderliğindeki Kuzey Kafkasya siyasi göçmenlerinin sağ kanadı, Adolf Hitler’in hükümetinden, Kuzey Kafkasya’nın bağımsızlığını resmen tanımasını ön şart olarak ileri sürer, fakat bu talep Almanlar tarafından kesinlikle reddedilir¹⁸⁶.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Almanya’da 15 Nisan 1942 tarihinde Ermeni, Gürcü, Azerbaycanlı ve Kuzey Kafkasyalı ulusal komiteler veya kurullar meydana getirilir. Bu komiteler Hitler hükümeti tarafından “eşit müttefikler” olarak kabul edilir¹⁸⁷. Almanya hükümeti, 24 Mart 1945’te, Berlin’de faaliyet gösteren mülteci kuruluşlarını resmen bağımsız devletlerin hükümetleri olarak tanıır, fakat bu adım artık hiçbir önemi kalmamıştır.

Hitler Almanya’sının, zafer döneminde herhangi bir SSCB halkının bağımsızlığını tanımamaya özen göstermesi dikkat çekicidir. Bu durumun en belirgin örneği, Aralık 1941’de Kırım Tatarları heyetinin Türkiye’den Berlin’e gelip, dışişleri bakanlığında görüşmeler yaparak, Adolf Hitler tarafından kabul edilmesidir¹⁸⁸. Resepsiyon esnasında heyet

186 Bk. Georgiy Mamuliya, Ego vişim političeskim idealom bila Kavkazskaya konfederaciya...

187 Bk. Misak Torlakyan, a.g.e., s.569 – 570. Kongre’nin çabalarıyla, Alman toplama kamplarından “Ermeni Milli Lejyonu” için yaklaşık 8000 Ermeni savaş esiri toplandı ve Alman yönetimi, Ermenileri bir Ari ırkı olarak tanıdı. Ermeni Milli Kongresi tarafından “Hayastan” gazetesi yayınlanmaktaydı (bk. a.g.e.).

188 Bk. Dr. Necip Hablomitöğlu, “Kırım’da Türk Soykırımı”, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003, s. 49.

tarafından Kırım yarımadasının bağımsızlığı sorunu ortaya atıldığında Hitler, bu konuyu konuşmak için henüz erken olduğunu, benzer sorunların görüşülerek karara bağlanması ancak Almanya’nın nihai zaferinden sonra olabileceğini belirtir¹⁸⁹.

Berlin’de faaliyet gösteren Kuzey Kafkasya komitesi üyeleri, 1938 yılında Türkiye’den atılan Alikhan Kantemir, Ahmet Nabi Magoma¹⁹⁰, General Sultan-Kılıç Girey ve General Ulugay, Daydaş Tukan, Cemaleddin Albugaçev, Barasbi Baytugan ve Muratkhanov’dan oluşmaktaydı. Görüldüğü gibi, bu liderlerin büyük bir kısmı Türkiye’den Berlin’e taşınmış, bazıları ise, Nabi Magoma ve Barasbi Baytugan örneğinde olduğu gibi, İstanbul’dan Prag’a ve oradan Almanya’ya yerleşmişlerdi.

1943 Ocağında, Abdurrahman Avtorkhanov da Kuzey Kafkasya Ulusal Merkezi üyeliğine seçilir.

1941 sonbaharından itibaren Wehrmacht bünyesinde ulusal birliklerin oluşturulmasına başlanılır. Alman kumandanlığının inisiyatifıyla savaş esirlerinden oluşturulan küçük silahlı grupların kurulmasına 1941-1945 yıllarındaki İkinci Dünya Savaşı’nın daha ilk aylarında başlanılmasıyla birlikte, bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, doğu cephesinin bazı kısımlarını ziyaret ettikten sonra Ekim 1941’de Almanya’ya gelerek Hitler ile bir görüşmede bulunmuş olan Türk generalleri Hüseyin Hüsnü Erkilet ve Fuat Erdener tarafından Alman ordusunda yabancı askerî birliklerin oluşturulması önerisi getirildiği belirtilmektedir¹⁹¹. Wehrmacht bünyesinde

189 A.g.e.

190 Ahmet Nabi Magoma, 1942 yılında Prag’dan Berlin’e yerleşir ve aktif bir şekilde Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin teşkilatlanma çalışmalarına katılır. Aynı yıl, Kuzey Kafkasya Milli Merkezi başkanı seçilir (bk. A. M. Murtazaliyev, a.g.e., s. 37).

191 Bk. Patrick von der Mühlen, “Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern”, Düsseldorf, 1971 (Ayhan Ö. Erkan, “Tarih Boyunca Kafkasya”, İstanbul, Çiviayazıları, 1999, s. 139-141’den alınmaktadır).

ulusal lejyonlar oluşturulması fikrinin Türk generallere ait olması, iki devlet arasındaki işbirliği konusunda önemli bir kanıt teşkil etmektedir.

Fakat bundan önce bir başka Türk generalin, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Kiligill'in¹⁹² önerisi gelmektedir. Alman kumandanlığı Eylül 1941'de Nuri Paşa'yı, istişarelerde bulunmak amacıyla Berlin'e davet etmişti. Nuri Paşa, bu ziyaret esnasında Türkî ve Kafkasyalı savaş esirlerinden bir ordu düzenleyerek komutanlığına da kendisini tayin etmelerini önerir. Bu, fiili olarak 1918'deki "Kafkas İslam Ordusu" fikrinin, Alman himayesi altında yeniden hayat bulması anlamına gelmekteydi, bu durum tabii ki Wehrmacht kumandanlığının hoşuna gitmez ve Nuri Paşa'nın hizmetlerinden feragat edilir¹⁹³.

Alman bakanlığı bünyesinde Eylül 1941'de Kuzey Kafkasyalı savaş esirleriyle ilgili bir heyet oluşturularak, planlanan Kuzey Kafkasya lejyonunda hizmet etmek isteyenler için toplama kamplarından adam derlemeye başlanılır. Ulusal komite üyeleri haricinde, dağılı göçmenlerinden Vasısan-Girey Cabağı, Beksultan Batirkhan, General Safarbek Malsakov, Sözerko Malsakov ve diğerleri gibi ünlü simalar bu işle ilgilenmekteydi¹⁹⁴.

İlk 700 Kuzey Kafkaslı ve Azerbaycanlı savaş esiri 1941 Ekiminde Poltava'da seçilerek askerî eğitim görmek amacıyla Schlesien'e gönderilir. Bu grup, doğu bilimleri profesörü, Yüzbaşı Theodor Oberlaender'in komutası altında kurulan "Bergmann" (dağlı) tümenini oluşturur¹⁹⁵.

Hazırlık çalışmalarının sona ermesinden sonra, Adolf Hitler'in 9 ve 22 Aralık 1941 tarihli özel emirleri doğrultusunda

ve Alfred Rosenberg'in genel komutasında Türkistanlı, Ermeni, Gürcü ve Kafkasyalı Müslüman lejyonlar oluşturulur¹⁹⁶.

Bu sonuncusu, 22 Şubat 1942 tarihinden itibaren Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan lejyonları olarak iki kısma ayrılır¹⁹⁷.

Bu askerî birliklerin kontrolü niyetiyle 15 Aralık 1942 tarihinde, General Helmich komutanlığında Doğu Birlikleri Komutanlığı (General der Osttruppen) kurulur¹⁹⁸.

Kuzey Kafkasya'nın 30 halklarının temsilcilerinden oluşan Kuzey Kafkasya lejyonu, Polonya'nın Vesol yerleşiminde meydana gelir. 1943 yılı sonunda 7 tabur oluşturulan bu birliklerin yapısı ve yararlılıkları ile ilgili, Berlin'deki Gürcü irtibat komutanlığının¹⁹⁹, askerî kısım komutanı Yüzbaşı Givi Gabliani tarafından 26 Mart 1945 tarihinde meydana getirilen "Alman Wehrmacht'ı bünyesinde Kafkas gönüllü birlikleri hakkında rapor" ile bu konuda bir fikir oluşturmak mümkündür²⁰⁰.

Yüzbaşı, Kafkas lejyonlarının 22 Şubat 1942 tarihinde oluşturulduğunu, daha sonra da bunlara istinaden Kafkas taburlarının düzenlendiğini yazmaktadır²⁰¹. Toplam olarak sekiz tabur oluşturulur, bunlar 800, 801, 802, 803, 835, 836, 842 ve 843. Ayrıca "Bergmann-III" taburudur²⁰².

¹⁹⁶ A.g.e.

¹⁹⁷ Bk. R.Traxo, a.g.e., s.123. Oluşturulduğu zaman «Bergkaukasien Legion» (Dağlı Kafkas Lejyonu) olarak anılmaktaydı.

¹⁹⁸ Bk. O. V. Romanko. "Musulmanskiye legioni Tretyego reyka. Musulmanskiye dobrovolçeskiye formirovaniya v germanskix voorujenix silax (1941-1945)". Simferopol, 2002, s.128.

¹⁹⁹ 1943 yılında millî konseyler dağılmaya ve yerlerine İletişim Merkezleri oluşturulmaya başlandı (Штабы связи – Штабы связи) (bk. Minak Torlakyan, a.g.e., s.571).

²⁰⁰ Bk. Givi Gabliani. O kavkazskix dobrovolçeskiy soedineniyax v Germanskom Vermaxte. (material podgotovlen G. Mamulia, doktor istorii, Parij). İstoriko-kulturniy jurnal «PROMETHEUS», №2 (www.chechen.org/page,4,355-zhurnal-chast.html). Givi Gabliani'nin hazırlanmış olduğu rapor, tarih doktoru G. Mamulia tarafından çevrilerek yorumlanmıştır.

²⁰¹ A.g.e.

²⁰² A.g.e.

¹⁹² Diğer Pantürkistler gibi, Nuri Paşa da Hitler Almanya'sına yönelik büyük sempayı hissetmekte ve Atatürk'ün dış siyasetini, yenilgi siyaseti olarak tenkit etmekteydi (bk. İbrahim Bahadır, a.g.e., s.128).

¹⁹³ Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 8.

¹⁹⁴ Bk. M. D. Yandieva, a.g.e.

¹⁹⁵ Bk. Aydın O. Erkan. a.g.e., s.140.

Gabliani'ye istinaden, Alman ordusunda görev yapan Kuzey Kafkaslıların sayısı, 13 100 kişiydi²⁰³. Kuzey Kafkasya lejyonunda çatışmalara katılmış olan R. Trakho'ya göre, Alman ordusunda hizmet gören tüm Kuzey Kafkasyalıların sayısı 28 000 kişiydi ve bunların 670'i subay ve astsubaydı²⁰⁴.

Kuzey Kafkasyalı birlikler, Kabarday, Grozni ve Malgobek'te Kuzey Kafkasya için sürdürülen çatışmalara katılır²⁰⁵, Alman ordularının yenilgisinden sonraki geri çekilme esnasında ise, büyük bir kısmının gönüllü olarak bu taburlara katıldığı 7000 kaçak da kendilerine katılır.

Kuzey Kafkasya taburları daha sonra Fransa'ya, bir kısmı ise Yugoslavya'ya nakledilir²⁰⁶. Kuzey Kafkasya lejyonlarının hizmetleri Wehrmacht tarafından takdirle karşılanır. Bu taburlarda, Ermeni ve Gürcü taburlarına nazaran daha az askerden kaçma olayları vuku bulmaktaydı.

Hitler'in, ulusal askerî birliklerle ilgili, kendisinin sadece Müslümanlara güvenebileceğine dair sözleri herkes tarafından bilinmektedir²⁰⁷.

Mücadele ruhunu yükseltme ve dayanıklılık propagandası niyetiyle Kuzey Kafkas Ulusal Komitesi tarafından Berlin'de "*Sinyal*" (Сигнал) dergisi ve "*Yeni yol*" (Новый путь), "*Yeni söz*" (Новое слово), "*Gönüllü*" (Доброволец), "*Kafkasya*" (Кавказ) ve "*Gazavat*" (Газават) gazeteleri yayınlanarak lejyon askerlerine dağıtılmaktaydı²⁰⁸.

Kuzey Kafkas ve *Türki* lejyonlarının oluşturulmasına Türkiye'nin katılımı sadece "Teşkilat-ı Mahsusa"nın te-

203 A.g.e.

204 Bk. R. Traxo, a.g.e., s.123.

205 A.g.e.

206 Kuzey Kafkasyalı askerî birlikler, İkinci Dünya Savaşı esnasında sadece Alman ordusunda oluşturulmamıştı. Aynı yıllarda Suriye'de yerleşik Fransız orduları bünyesinde de, Albay Kelen komutasında bir Çerkes tümeni kurulmuştu. (bk. R. Traxo, a.g.e., s.118).

207 Bk. Aydın O. Erkan. a.g.e., s.141.

208 Bk. M. D. Yandiyeva, a.g.e.

rübeleri doğrultusunda, Alman Wehrmacht'ına bu fikrin aşılınmasıyla sınırlandırılmamaktadır. Türk hükümetinin teşviki ve yönlendirmesiyle farklı derecelerdeki Türk askerler ve siyasetçiler, ülkelerine sığınmış olan dağılı göçmen liderlerine katılıp, özel propaganda amacıyla Alman toplama kamplarını ziyaret ederek, savaş esirlerinden asker seçip, taburların mücadele moralini yükseltmek amacıyla konuşmalar yaparak, özellikle Türkiye'nin, Alman siyasetine tam desteğini belirtmekteydi.

Hitler'in fikrine göre, resmen tarafsızlık ilan etmiş, gerçekte ise Almanya'ya müttefik olan Türkiye, Alman ordusunun Kafkasya'yı ele geçirmesinden sonra SSCB'ne savaş ilan edecekti²⁰⁹. Bunun için Alman ordularının Kuzey Kafkasya'ya yaklaşmasına paralel olarak Alman diplomasisi de Türkiye'yi savaşa sürüklemek veya Wehrmacht'ın başarı-sızlığı durumunda Türkiye'nin Kuzey Kafkasya'da Sovyet ordularının arkasından sarkıp, Kuzey Kafkasya göçmenlerini kullanarak geniş çaplı ayaklanma başlatma çalışmalarına katılması niyetiyle çabalarını yoğunlaştırır.

Alman dışişleri bakanlığının basın konseyi başkanı Schmidt, 1941 Kasımında Ankara'ya gelir. Von Pappen, Schmidt'le yaptığı görüşme esnasında planlarını takdim ederek "Alman ordularının Kafkasya'ya saldırmasına kadar ben orada bir ihtilal veya en azından ayaklanma düzenlemezsem, oradan gelen tüm casuslar yalan konuşuyor demektir. Bana sadık adamlar lazım, ne pahasına olursa olsun, bana Türkler ve Müslüman Kafkasyalılarla ilişki lazım. Bu konudaki her yardım, ne kadar küçük olursa olsun, layıkıyla karşılığını bulacaktır", demektedir²¹⁰.

Von Pappen'in, Kuzey Kafkasya'da ilişkiler kurma ve ayaklanma çıkarma umudu, 1940 kışında Çeçenistan'da

209 Bk. "İstoriya Velikoy Oteçestvenoy voyni Sovetskogo Soitza 1941-1945", t. 3 "Korennoy gıranı v xode Velikoy Oteçestvenoy voyni (noyabr 1942 – dekabr 1943)", M., Voennoye izdatstvo, 1961, s.87.

210 A.g.e.

meydana gelen Hüseyin ve Hasan İsrayilov'ların ayaklanmasından dolayıydı²¹¹. Bu ayaklanma, Çeçenistan ve İnguşetia'nın bazı bölümlerine yayılmış ve Hasan İsrayilov 28 Ocak 1942'de Vladikavkaz'da "Kafkaslı Kardeşler Özel Partisi'ni (Особая партия кавказских братьев – ОПКБ – Osobaya partiya kavkazskix bratyeve) kurmuştu. Bu partinin yönetmeliğinde, partinin niyetleri olarak "Alman İmparatorluğu mandasıyla Kafkasya'da hür kardeşlik federasyonu cumhuriyeti kurarak, Kafkasya'daki kardeş halkların devletlerini bu bünyede birleştirmek" geçmekteydi²¹². İsrayilov, Almanya'yı daha fazla cezp edebilmek amacıyla partisinin adını daha sonra "Kafkasyalı Kardeşler Nasyonal Sosyalist Partisi" olarak değiştirir ve üye sayısını 5.000'e çıkarır²¹³.

1941 Kasımı'nda Çeçenistan-İnguşetia'da Mayırbek Şaripov tarafından "Çeçen-dağlı Nasyonal Sosyalist yeraltı teşkilatı" kurulur²¹⁴. Ağustos 1942'de Alman orduları Kafkasya'ya yaklaştığında Şaripov, Çeçenistan'ın Utum-Kalinski ve Şatoy bölgelerinde ayaklanmalar tertiplemeyi başaran²¹⁵.

Kuzey Kafkasya'da oluşturulan Sovyet karşıtı teşkilatlar ve ayaklanmalara has genel yönelim, mülteci temsilcileri veya onlarla ilişki içinde bulunan insanlardan ziyade Kafkasya bölgesinde yönetici pozisyonlarında bulunmuş olan Komünist Partisi'nin eski üyeleri tarafından yönetilmesi idi. Bu insanlar Alman ordularıyla doğrudan ilişki kurmaya çalışıyor ve Kafkas mültecilerinin aracılığına ihtiyaç duymuyorlardı.

Diğer taraftan, 1920'li yılların Kafkasyalı siyasi muhaceretinin, vatanlarıyla olan bağları artık zayıflamış, birçok lider geçen yıllar zarfında tutuklanmış, yargılanarak sürgüne

yollanmış, ideolojik savaşta başarılı şekilde kullanılacak olan yeni, Sovyet zamanı sürgünleri ise, örneğin A. Avtorkhanov, şahsi nedenlerden dolayı vatanlarından göç etmişlerdir.

Kuzey Kafkasya'da duruma hâkim olamama ve arzu edileni gerçekmiş gibi gösterme yaklaşımı, tüm Kafkasya mültecilerinin önderi olmaya çalışan Sait Şamil ve Hitler Almanya'sı dışişleri bakanı Joachim von Ribentrop arasında 1942 yılının Ocak ayında gerçekleşen görüşme esnasında belirli bir şekilde kendini gösterir.

Sait Şamil'in, Kuzey Kafkasya'nın Sovyet karşıtı tepki hareketi ruhiyesi içinde olduğu, farklı yerlerde ayaklanmaların başlamış olduğu ve Alman Wehrmacht'ın cüzi desteği durumunda dahi Kuzey Kafkasyalı göçmenlerinin çabalarıyla Sovyet ordusunun cephe gerisinde genel bir ihtilal düzenlenebileceği iddialarını dinleyen Ribentrop, Şamil'i haritanın başına getirerek, kendisinden, Alman çıkartma birlikleri indirmenin mümkün olacağı somut ayaklanma bölgelerini göstermesini rica eder. Lakin Sait Şamil benzer bir bölge gösteremez²¹⁶.

Sovyetlerin müttefiki olan İngiliz Mİ-6 servisinin, Almanların talimatıyla dağlı ve Azerbaycanlı siyasi göçmenlerin faaliyetlerinin Şamil tarafından yoğunlaştırıldığı tespitiyle, Sait Şamil'in Berlin görüşmeleri²¹⁷ hakkında Sovyet istihbaratına bilgi vermiş olması enteresandır²¹⁸. Britanya istihbaratı ayrıca, aynı amaçla 1942 Eylülünde Alman hükümeti tarafından düzenlenen Kafkasya göçmenlerin toplantısına, Türkiye'de yaşayan liderlerin de davet edildiğini bildirmekteydi²¹⁹.

211 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 9; G. A. Xetagurov, a.g.e.

217 Huri Paşa ve Sait Şamil ile Gürcü, Azerbaycanlı ve dağlı heyetlerinin Berlin'de yaptıkları görüşmeler, belirtilen heyetlerin, Alman yönetimini bu görüşmeler esnasında Ermenilere karşı yüküttüğü şüphesinden dolayı Ermeni Milli Konseyi üyeleri rahatsızlık duymaktaydı (bk. "Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi", s. 343-344).

218 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 9.

219 A.g.e.

211 Bk. A. Avtorkhanov, a.g.e., s. 59-60.

212 Bk. İgor Pıxalov, a.g.e., s. 277.

213 A.g.e., s. 278.

214 A.g.e., s. 279.

215 A.g.e., s. 280.

Sait Şamil'in Ribentrop'la yaptığı görüşme sonrasında Alman yönetimi, Şamil'in hizmetlerinden feragat eder ve Kafkas sürgünleri ile çalışmaları doğrudan ilişkiler vasıtasıyla sürdürür.

Sait Şamil'le işbirliğinden vazgeçme olgusu, Kafkasya Müslüman siyasi göçmenlerinin ortaklaşa kullanılması siyaseti dahilinde Türkiye'nin kendi mevzilerini hissedilir derecede terk etmiş olduğunu bir defa daha kanıtlamaktadır, çünkü SSCB'ne saldırılmasının altıncı gününde Şamil, Türk yöneticilerinin talimatıyla Ankara'da von Pappen'le bir görüşme yapmış ve bu görüşmede von Pappen tarafından Şamil'e, Kafkasya'ya saldırıldığında Kafkasyalı Müslüman göçmenlerin Alman ordusuna ne tür destek verebilecekleri sorusu ortaya atılmıştı.

Sovyet istihbaratı tarafından toplanan bilgilere istinaden, Alman ordularının Kafkasya'ya saldırısıyla birlikte, von Pappen tarafından, savaşa girme konusunda Türk hükümetine bir plan öne sürülmüştür. Bu plana göre Kafkasya'daki Türk azınlıklar bağımsızlıklarını ilan edecek ve destek ricasıyla resmî olarak Ankara'ya başvuracaklar, bu başvuruya cevap olarak, Türk hükümeti resmî bir açıklama yaparak, Türk halkının savunması ve güvenliği açısından Azerbaycan'a asker yollayacağını bildirecektir. Almanya ve müttefikleri, Türkiye'ye kararlı bir şekilde destek verecek, Türkiye ise Büyük Britanya ve ABD'yi, bunun bir işgal olmayıp, Kafkasya'daki Türkçe konuşan halkların geçici olarak savunması olduğu konusunda güvence verecektir²²⁰.

Lakin Türk hükümeti bu öneriyi reddeder ve bu durum Almanya tarafından, Türkiye'nin gelecekteki rolünün tekrar gözden geçirilmesi nedenlerinde biri olur.

Farklı düzeylerde gerçekleştirilen özel sohbetler esnasında ortaya atılan güvencelere rağmen Türk hükümetinin doğrudan savaşın içine çekilme konusunda hiç niyeti olma-

dığı, Alman ordusunun Stalingrad'daki yenilgisinden sonra ise rakip blokla ilişkileri yoğunlaştırdığı konusunda kanaat getiren Almanya, Kafkasya faktörünü kullanma planlarında Türkiye'ye fiili, somut projeler ve etkinlikler konusunda sadece destek rolü biçer.

Böylelikle, 1939-1945 yıllarında Kafkasya siyasi göçmenlerinin Türk-Alman ortaklaşa kullanımını siyaseti, aşağıda belirtilen iki temel yönde gelişir.

1. Pantürkist yaklaşımlar ve hareketlerden faydalanılması konusunda Türkiye'nin aktif desteği.
2. Dağılılardan casus, propagandist ve sabotajcılarla eğitilerek bölgeye yollanması.

Pantürkist yaklaşımların fiili olarak kullanılması niyetiyle Alman dışişleri bakanlığı çalışanı Alimcan İdrisi 1941 Haziranında Pantürkizmle ilgili bir proje takdim eder. Bu projede, SSCB'ndeki Türkçe konuşan halkların birleşme, bağımsızlaşma ve "Büyük Turan" yaratma konusundaki arzuları vurgulanmaktadır²²¹.

Dışişlerinin yüksek düzeydeki diplomatlarından von Henning, savaşın ilk günlerinde Türkçe konuşan mülteci bazı liderleriyle görüşmelerde bulunur ve SSCB'ndeki Türkçe konuşan halkların kendi kurumlarını korumuş oldukları ve hem Türkiye, hem de Rusya'da sadık adamları olduğu görüşüne varır²²².

Alman hükümetinde varolan intibalar von Pappen'in, savaş esnasında Alman ordularının başarılarıyla paralel ola-

²²¹ Bk. İskander Gilyazov, "Türkizm: stanovleniye i razvitiye" (karakteristika osnovnix etapov), Kazan, 2002, s.54-55. Alimcan İdrisi'nin görüşleri, Rus İmparatorluğu'nu "dar Türk milliyetçi kimliğine" destek verip, Nogay Tatarları, Volga Tatarları ve diğer Türk milletleri arasında fark gözeterek, "ortak Türkî kimliğine" zarar vermekte suçlayan İsmail Gasprinski'nin görüşlerine yakındı (bk. Dr. Necip Hablamoğlu, a.g.e., s.332). M. Resulzade, Mustafa Çolak, Cafer Seydahmet Kırmırcı gibi, ortak "Büyük Turan" fikri yerine bağımsız Türkî devletler oluşturma fikrini savunan Türkî göçmenlerin önderleri, İdrisi tarafından "ayrılıkçılar" olarak tanımlanıp tenkit edilmekteydi (bk. İskander Gilyazov, a.g.e., s.55).

²²² Bk. İskander Gilyazov, a.g.e., s.55.

rak SSCB'nde Pantürkist hareketin gelişeceği konusundaki raporlarıyla güçlenmekteydi. Mesela, Von Pappen, 5 Ağustos 1941 tarihinde Alman dışişleri bakanlığının talimatıyla Türkiye'deki Pantürkist hareketiyle ilgili bir rapor hazırlar.

Bu raporda, Türkiye'de bu konuyla ilgili ilginin arttığı, Nuri Paşa, Memduh Şevket, General Hüsnü Emir Erkilet gibi pantürkist önderlerinin ise Sovyetlerdeki Türklere askeri destek verme ve Türkiye'nin sınırlarını değiştirme fikrini belirttiklerini vurgulamaktaydı²²³.

Sunulan raporlar ve görüşmeler neticesinde, 1941 Ekiminde Alman dışişleri bakanlığında, Pantürkist hareketle ilgili özel sorumlu makam oluşturularak, bu göreve von Heding getirilir²²⁴.

Von Heding tarafından hazırlanan raporda, Almanya'nın bu hareketi kendi çıkarları için nasıl kullanabileceği konusunda öneriler sunulmaktaydı. Bu önerilerin içinde radyo yayınları, el ilanları, Müslüman savaş esirleri için yayınlanan dergi, ajanların hazırlanıp Türkçe konuşulan bölgelere yollanması sayesinde propaganda çalışmaları öngörülmekteydi²²⁵.

Pantürkizm propagandasının başarısı için, özellikle de Kafkas ve Tatar muhaceretinin kullanılması durumunda, Türkiye'nin desteği büyük önem kazanmaktaydı. Gayri resmî düzeyde gerçekleştirildiğinde, manevra imkânlarını elinde tutmayı mümkün kıldığından dolayı, Türk hükümeti için bu işin içine çekilmek uygun ve kolaydı.

1942 Nisanı'nda Türkiye dışişleri bakanı Şükrü Saracoğlu, Pantürkizm projesiyle ilgili Türkiye'nin Almanya'ya resmî olarak destekleyemeyeceğini beyan eder, fakat bazı şahıslara bu konuda Almanya ile ilişkiye geçmek için izin verir²²⁶. Türkiye'de Pantürkist hareketi ve Pantürkistlerin et-

kileriyle ilgili daha iyi bir fikir edinebilmek amacıyla 1941 yılında Nuri Paşa Berlin'e davet edilir, 1941 Ekiminde ise, General Erkilet başkanlığındaki Türk Pantürkistler heyeti Hitler'in askerî karargâhını ziyaret eder²²⁷.

Nuri Paşa ve 5 Ağustos 1941 tarihinde Ribentrop ile bir görüşmede bulunan Türkiye'nin Almanya'daki elçisi Gerede'nin, Türkiye'nin, ancak gayri resmî düzeyde Pantürkist hareketine destek vermesi ve aktif propaganda yapmaya hazır olması konusundaki fikirlerinin birbirleriyle örtüştüğü dikkat çekicidir²²⁸.

Necmeddin Sadak, Selim Sarper, Nadir Nadi, Hikmet Tuna ve Asım Us gibi tanınmış kişilerin de aralarında bulunduğu bir grup gazeteci, 1942 yılında, Pantürkist propagandada bulunmak amacıyla Kırım'a gider²²⁹. Türk heyetleri düzenli olarak SSCB'nin işgal edilmiş güney bölgelerini ziyaret edip, ardından Berlin'e giderek, Hitler ve Göbels'le "Büyük Turan'ı" kurma planlarını görüşmekteydi²³⁰.

Pantürkist hareketi fikrinin Türk toplumunda gelişmesinin doğrudan sonucu, benzer düşüncelerin Çerkes azınlık arasında da yayılması olmuştur.

Türkiye'deki Çerkes toplumunun aydınları tarafından, Pantürkizm ve Kafkasya'nın kurtarılması planlarının ilişkisi ile Kafkasyalıların Türk orijinli oldukları fikri ortaya atılır.

Bu gibi "bilimsel" gerekçelendirmelerin öncülüğünü, mülteci liderleri, özellikle de ebeveynleri 1907 yılında Türkiye'ye göçmüş olan Kadırcan Kafilı yapmaktaydı²³¹.

Kafilı'nın "*Kuzey Kafkasya, Genel bilgiler – tarih – güzel sanatlar ve kültür*" başlıklı kitabı 1942 yılında İstanbul'da

223 A.g.e.

224 A.g.e., s. 58.

225 A.g.e.

226 A.g.e., s. 60.

227 Bk. N. M. Lavrov, a.g.e., s.28.

228 Bk. İskander Gilyazov, a.g.e., s.56 – 57.

229 Bk. Dr. Neşip Hablemitoğlu, a.g.e., s. 52.

230 Bk. N. G. Kireev, a.g.e., s.28.

231 Bk. A. M. Murtazaliyev, a.g.e., s.47.

yayınlanır. Kafı, bu kitabında, örneğin “Çerkes” ve “Kırgız” soy isimlerinin tını benzerlikleri gibi “bilimsel” verilere dayanarak Çerkeslerin Türk kökenlerini kanıtlamakta, Dağıstan Avarlarını ise Ural-Altay’dan gelme Türk soyu olarak kabul etmekteydi²³². Yazar, Kuzey Kafkasya’nın kurtarılmasını Pantürkizm projesine bağlayarak, Kafkasya’nın, “asıl büyük ve mühim vasfı Türk birliğinin ana direği olmasıdır” diye yazmaktadır²³³.

Yazarın, Çekoslavya’da vefat eden Ahmet Tsalikov’u (Çalikatı) örnek göstererek, “Şımalı Kafkasyalı’lar her nedense kendi yurtlarından ayrılınca Türkiye’den başka yerde, hele Avrupa’da yaşyamıyorlar. Ahmat Çalikatı da vatanına hasret çekerek, vatan hürriyetini düşünün düşünün can verdi” fikrini ileri sürmesi enteresandır²³⁴.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda Türk toplumunda Pantürkizm fikrinin zayıflamasıyla birlikte, Kadircan Kafı da Kuzey Kafkasya halklarının Türk kökleriyle ilgili tezinde bazı değişiklikler yaparak, milliyet yaklaşımında siyasiye geçiş yapar. Böylece, Pşimaho Kosok’un anılarının önsözünde “Kuzey Kafkasya’da bir çok diller konuşulur da, hakim olan dil Türkçe. Nitekim, bu konuda yapılan birkaç kongrede Türkçe, devlet dili olarak kabul edilmiştir. Ka-

232 Bk. Kadircan Kafı, a.g.e., s.26, 32-33. Kuzey Kafkasya halklarına, Türk köken atfının yaklaşımının, cumhuriyet Türkiye’sinde 1990’lı yılların sonuna kadar sürmüş olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, 1994 yılında “Sabah” gazetesi, Çeçenleri Türk kökenli olarak saymaktan dolayı “Ruslar, Çeçenler hakkında konuşurken, onlar sanki Türk kökenli değilmiş gibi konuşuyor, bariz bir tutarsızlık”, diyerek, Ruslarla alay etmekteydi (bk. «Sabah», 31 Aralık 1994). Kafı’nın, Kuzey Kafkas halklarının Türk kökenleri hakkındaki “bilimsel” gerekçeleri, dirme geleneği, daha sonraki yıllarda da devam eder. Örneğin, 1993 yılında yayımlanan ve 1994 yılında ikinci baskısı yapılan “Çeçenler” kitabında Şamil Mansur, Çeçenleri “Avar Türkleri’nin bir kolu” olarak kabul ederek, Çeçenlerin Türk kökenlerinin kanıtı olarak, Çeçenistan bünyesindeki kurt resmini göstermektedir (bk. Şamil Mansur, “Çeçenler”, Ankara, Sam Yayıncılık, 1995, s. 173).

233 Bk. Kadircan Kafı, a.g.e., s. 9.

234 A.g.e., s. 180.

zey Kafkasya halkının en az yüzde doksanı Türk ve Müslümandır” diye yazmaktadır²³⁵.

Kadircan Kafı’nın, “Çerkeslik yönünden ziyade Türk ve İslam ekolu içerisinde göründü, bu yüzden bazı Çerkes yazarlar tarafından eleştirildi”²³⁶ olarak tenkit edilmesine rağmen, çalışmaları belli bir oranda Türkiye’de yaşayan Kuzey Kafkasya toplumunda o dönem hâkim olan durumu yansıtmaktaydı.

İstanbul’da yerleşik Kuzey Kafkasyalı siyasi göçmenlerin belli bir bölümü, Pşimaho Kosok’un başkanlığında, Tutaran’ın oluşturulması projelerinin coşkusuyla, “Çerkesistan” kurulması planlarının tartışılacağı görüşmeler düzenler²³⁷. Bu görüşmeler esnasında ilk defa olarak, Çerkeslerin bağımsızlığı fikrini yaymak ve bu niyetle uluslararası toplumun desteğini sağlamak niyetiyle, farklı ülkelerde yaşayan Çerkes toplumları arasındaki ilişkiyi sağlayacak olan Çerkeslerarası bir ağın oluşturulması fikri ortaya atılır²³⁸.

Olay Kuzey Kafkasya mültecilerin konusunun sınırlarını aştığı ve tüm Çerkes toplumlarını kapsadığından dolayı bu fikir Türk istihbaratını ciddi bir şekilde rahatsız eder.

Milliyetçi yaklaşımların yoğunlaşması ve Çerkes kimliğinin uyanışı, Çerkeslerin Türklerle asimilasyonu siyasetini başarısızlığa uğratabileceğinden dolayı, Türkiye’nin çıkarlarına ters düşmekteydi.

MAH başkanı Mehmet Naci Perkel, 6 Haziran 1942 tarihinde İstanbul şubesi başkanına aşağıdaki talimatı yollar: “Türk halkların aktifleşmesi sonucunda Çerkesler de aktivite göstermektedir. Bunun Almanların işi olduğundan dolayı şüphelerimiz yok, bunu ülkemizde yaşayan Azerbay-

235 Bk. Pşimaho Kosok, a.g.e., s. 6.

236 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 71.

237 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 10.

238 A.g.e.

canlılar örneğinde de gördük. Bu durum, hükümet karşıtı gösterilere sebebiyet verebilir. Çerkesler, ülkemizin farklı bölgelerinde, fakat büyük gruplar halinde yaşamaktadır. Bundan dolayı, bu yönelime tepki yaratacak çarelerin bulunarak, daha başlangıç aşamasında yok edilmesi gerekmektedir. Sanırım, Pşimaho'nun çağrılarak, kendisine ne yapacağı sorulmalı ve kendisi ile diğerleri, bu yönde çalışmaya devam etmeleri halinde ülkemiz topraklarından kovulacakları konusunda ikaz edilmelidir. Aynı fikirdeyseniz, gerekli adımları atmanızı rica ederim"²³⁹.

Bu alıntı, etnik bilincini kaybetmemiş ve bu bilincini vatana dönme ümidiyle besleyen 1920 yy. Kuzey Kafkasya siyasi mültecilerinin, Türk milli kimliği içinde kaynaşmış bir Müslüman unsur olarak kabul edilmesine rağmen, Türkiye'deki Çerkes toplumu arasında da aynı dürtüleri uyandırmaması fikrinden Türk yöneticilerinin rahatsızlık duyduğunu kanıtlamaktadır.

Bazı Pantürkizm ideologları, Kuzey Kafkasyalıları SSCB'ne karşı mücadelede müttefik olarak görmemekte ve bu yönde yapılan çalışmaları haklı görmekteydi. Nihal Atsız gibi bazı radikal ideologlar "Türkün, Türkten başka dostu yoktur" sloganına dayanarak, Türkiye'de yaşayan Türk olmayan ulusal azınlıkları düşman ve tehlikeli unsur olarak kabul etmekteydi²⁴⁰.

239 A.g.e.

240 Atsız, Mayıs 1941'de oğluna yazdığı mektup-vasiyetinde, Türk halklarına düşman halkları sayarken şöyle demektedir. "Yahudiler tüm halkların gizli düşmanıdır. Ruslar, Çinliler, İspanyollar, Yunanlılar ezelden beri bizim düşmanımızdır. Bulgarlar, Almanlar, İtalyanlar, İspanyollar, Portekizliler, Romenler bizim yeni düşmanlarımızdır. Japonlar, Afganlar, Amerikalılar gelecekteki düşmanlarımızdır. Ermeniler, Kürtler, Lazlar, Çerkesler, Abazalar, Bosnaklar, Arnavutlar, Gürcüler, Çeçenler, Çingeneler iç düşmanlarımızdır. Ne kadar çok düşmanımız olduğunu görüyor musun? (bk. «Yön», 1962, N 13, alıntı = E. Yu. Gasanova. İdeologiya burjuaznogo natsionalizma v Turtsii v period pravleniya mladoturok (1908–1914 gg). Baku, İzdatelstvo Akademii nauk Azerbayjanskoy SSR, 1966, s.149-150'den).

1943 yılında, Alman ordularının doğu cephesinde aldıkları yenilgiler sonucunda ve Türkiye'nin Anglo-Amerikan bloğuna yaklaşmasıyla, yönetici elitin Pantürkizm'e yaklaşımı da değişmeye başlar. Milletvekilleri, 1943 yılında Büyük Millet Meclisi'nde Pantürkizm'i tenkit eder, 1944 yılında ise İsmet İnönü, Moskova tarafından Ankara'nın Pantürkizm hareketine destek verdiği suçlamasını engellemek amacıyla Mayıs ayında Pantürkist liderlerin yargılamasını düzenler²⁴¹.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Kuzey Kafkasya göçmenlerinin Türk-Alman ortak kullanımının gerçek ve en etkili alanı, dağlılardan ajanlar, sabotajcılar, Kuzey Kafkasya'da karışıklık ve ayaklanma kışkırtıcıları hazırlayarak, bölgeye göndermek olmuş. Alman gizli servisinin, Türkiye topraklarını kendi amaçları doğrultusunda kullanması konusunda 18 Haziran 1941 tarihinde imzalanan ikili antlaşma bu işbirliğini mümkün kılmıştır²⁴².

Abwehr kumandanı amiral Kanaris, 1942 Ağustosunda iki günlük gizli bir ziyaret için İstanbul'a gelir²⁴³. Bu ziyaret esnasında sağlanan anlaşmaya istinaden 1942 yılında Türkiye'de, SSCB'nin Bakü ve Grozni bölgelerine gönderilerek, petrol rafinerilerinin ricat eden Sovyet orduları tarafından havaya uçurulmasını engelleyecek, dağlılar ve Azerbaycanlılardan oluşan "Zepelin" ajan grubu Abwehr tarafından oluşturulur.

Türk gizli servisi, kendi bölgelerinde bulunan sadık ve güvenilir dağlıları seçip, doğu vilayetlerindeki askerî garnizonlarda eğitimlerini organize ederek, bu ajan grubunun hazırlanması ve taşınması işinde Almanlara aktif bir şekilde destek vermiştir. Lakin Sovyet-Türk sınırını geçen "Zepelin" ajanlarının bir kısmı Sovyet karşı casusluğu tarafından tu-

241 Bk. Ümit Özdağ, a.g.e., s. 175. General Erkiyet ve daha sonra "Milliyetçi Hareket Partisi"-nin kurucusu olan Albay Alparslan Türkeş de onların aralarında idi.

242 Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 172.

243 Bk. Lev Sotskov, a.g.e., s. 11.

tuklanır ve bu olay Sovyetler tarafından Ankara'ya nota verilmesine sebep olur²⁴⁴.

Türk gizli servisleri tarihi uzmanı Tuncay Özkan'ın iddiasına göre, bu protesto notası, "Zepelin" operasyonuna son verilmesine sebep olmuş, fakat Türk ve Alman gizli servislerinin işbirliği daha sonra da devam etmiştir²⁴⁵.

Gerçekte ise, Alman ordusunun Kafkasya önlerindeki başarısızlıkları sonucunda anlamını yitirmiş olduğundan dolayı "Zepelin" operasyonuna son verilmiştir. Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya göçmenleri arasından seçilmiş olan kişiler vasıtasıyla Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirilen sabotaj ve Sovyet ordusu arkasında ayaklanma operasyonlarından ikisini belirtmek mümkündür.

Birincisi, Alman ordusu subayı Rekert'in grubu tarafından Çeçenistan'ın Venedo ve Çeberlo bölgelerinde düzenlenen, fakat kısa sürede bastırılan ayaklanmadır²⁴⁶. İkincisi ise, 25 Ağustos 1942 tarihinde Çeçenistan'ın Galanco bölgesine paraşütlerle indirilen Osman Seydnurov grubunun operasyonudur²⁴⁷.

Kuzey Kafkasya'nın işgal edilmesi sonrasında, dağılıp göçmenler vasıtasıyla burada ne tür planların uygulanmasının beklendiğini anlamak için, Alman orduları tarafından işgal edilen Kırım örneğini incelemek gerekir. Söz konusu olan, işgalci yönetimin talimatlarını yerine getirmek ve bölgede propaganda faaliyetleri yürütmek niyetiyle ulusal komitelerin kurulmasıdır.

SSCB İçişleri halk komiseri L. Beria, 10 Mayıs 1944 tarihinde Devlet Savunma Komitesi başkanı İ. Stalin'e yazdığı

244 Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 173.

245 A.g.e.

246 Bk. İgor Pıxalov, a.g.e., s.281.

247 A.g.e. s.286. Osman Seydnurov, 1921 yılında Türkiye'ye göç eder ve Gobe soyadını alır. 1938'de ise, Sovyet karşıtı faaliyet yürütmekten dolayı, "Kafkasya" grubunun diğer üyeleriyle birlikte Türkiye'den sürülür.

raporda, Kırım'da "Alman, faşist işgalciler, Almanya ve Türkiye'den gelen Beyaz Ordulu Müslüman mülteciler yardımıyla, Kırım'ın tüm Tatar bölgelerinde varolan sözde "Tatar Ulusal Komiteleri" adlı geniş bir ağ kurmuşlardır", demektedir²⁴⁸.

SSCB Devlet Savunma Komitesi tarafından 1944 yılında kabul edilen "Kırım Tatarları hakkında kararda", "Kırım Tatarları, Alman işgal yönetimi ile aktif bir şekilde işbirliği yapıp, Alman istihbaratı tarafından düzenlenen sözde "Tatar Ulusal Komitelerinin" faaliyetlerine katılarak, Kızıl Ordu'nun gerisine ajanlar ve sabotajcılar yollamak niyetiyle Almanlar tarafından geniş bir şekilde kullanılmaktaydı. Başrolde Beyaz Ordulu Tatar göçmenlerin bulunduğu "Tatar Ulusal Komitesi", Kırım Tatarlarının desteğiyle, faaliyetlerini Tatar olmayan nüfusa baskı uygulayıp, takibat gerçekleştirerek, Alman silahlı güçleri yardımıyla Kırım'ı zor kullanarak Sovyetler Birliği'nden ayırmak için çalışıyorlardı", diye belirtilmektedir²⁴⁹.

Aynı senaryo, Kuzey Kafkasya'nın işgal altına alınan bölgeleri için de öngörülmekteydi. "Kafkas halkları ve Kazaklar konusunda danışman" atanan Almanya'nın Moskova'daki eski askerî ataşesi General Kestring, bazı Kafkas Müslüman göçmenler ile Kazaklarla işbirliği sağlamak için General Şkuro'yu ve General Krasnov'u beraberinde Roslov'a getirir²⁵⁰.

O dönemde tüm dikkatlerin Balkanlar ve Kafkasya olmak üzere iki bölge üzerinde yoğunlaştığından dolayı, Türkiye istihbarat servisi, ortak operasyonlar gerçekleştirmenin haricinde, savaş esnasında Kafkasya'da, dağlardan oluşan ayrı bir ajan ağı da kurar²⁵¹. Kafkasya yönünde yürütülen

248 Bk. GARF, f. P-9401, op. 2, d. 65, s. 41-43.

249 Bk. a.g.e., s. 44-48.

250 Bk. "İstoriya Velikoy Oteçestvenoy voyni Sovetskogo Soyüza 1941-1945", t. 3, s.88.

251 Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 185.

çalışmaların düzenlenebilmesi amacıyla Doğu Vilayetleri Merkez Komutanlığı oluşturulur. İstihbarat servisinin birkaç yönetici görevleri dağılım mültecilere güvenilir. Türkiye’de yaşayan Azerbaycanlı ve dağlılardan seçilen ajanlar, sabotaj ve partizan mücadelesi yürütme eğitimi alacakları, Ankara’daki Keçiören semtinde bulunan istihbarat merkezine gönderilmekte, ardından da doğu vilayetlerinin güvenliğinden sorumlu, Erzurum ve Kars şubeleri vasıtasıyla, iki ve üç kişilik gruplar halinde Sovyetler Birliği’ne taşınmaktaydı²⁵².

Sovyetler Birliği’nde hayatını kaybedenlerin aileleri “vatana hizmet listesi” üzerinden maaş almaktaydı²⁵³.

Türk askerî istihbaratı, H. Bamat gibi, Almanlarla işbirliği yapmayı reddeden Kafkas Müslümanlarını da kullanmaya ve iyi ilişkileri korumaya devam eder.

1943 Şubatındaki Stalingrad muharebesi, İkinci Dünya Savaşı’nda köklü bir değişim getirir²⁵⁴. Alman ordularının hezimetini şartlarında Kafkas siyasi muhaceretini kullanma stratejisinde de temel değişimler gerçekleşir.

Kafkas göçmenleri, Alman komutanlığını bundan böyle sadece askerî kaynak olarak ilgilendirmekteydi. Temel sorunun, Kafkas lejyonlarının sayısının nasıl büyütüleceği olan bir Kafkas siyasi mülteciler toplantısı daha 1943 Eylülünde Berlin’de gerçekleştirilir. 1943 yılında, Kafkas muhaceretli sıralarında umutsuzluk belirtmeye başlar. Birçoğu, Kuzey Kafkasya Ulusal Merkezi’ni terk eder. Böylece, H. Bamat 1943 Temmuzunda Jorj Rivuar takma adıyla son siyasi makalesini yayınlar. Bu makalede, Almanya’nın sürdürdüğü olduğu, uzak görüşten yoksun siyaseti tenkit eder. 1943 yılında Afganistan hükümetinin teklifini kabul ederek, H. Bamat Afganistan’ın Cenevre’deki diplomatik temsilcisi olur.

252 A.g.e.

253 A.g.e.

254 Bk. “İstoriya Velikoy Oteçestvenoy voyni”, t. 3, s. 64-80.

Ardından siyasi çalışmalardan tamamen uzaklaşarak, İslam’ı ileride Kuzey Kafkasya halklarının birliğini sağlayacak olan tek güç olarak kabul ederek, kendisini İslam’ın bilimsel araştırmasına verir.

Bu gelişmeleri hesaba katarak ve Kafkasya halkları ile Almanya arasında siyasi işbirliği ve güven seviyesini yükseltmek amacıyla 1943 Ekiminde ulusal merkezlere paralel olarak, ortak Kafkas alayı, daha sonra ise Kafkas Kurtuluş Ordusu’nun oluşmasına etken olacak kuruluşlar olarak uluşturma birlikleri kurulur²⁵⁵.

19 Mart 1945 tarihinde Kafkas Ulusal Merkezleri feshedilir, Kafkas uluşım birlikleri, bağımsız devletlerin hükümetleri olarak tanınır²⁵⁶.

Kuzey Kafkasya’nın ve siyasi göçmenlerin kullanılması sorununda Alman-Türk işbirliğinin neticesi olarak, bazı Kuzey Kafkasya halklarına Sovyet hükümeti tarafından düşmanla işbirliği yapma suçlaması yönelir ve 1944 Şubatında Orta Asya’ya sürülürler.

Özellikle Çeçen ve İnguşların tehir operasyonu “Çeçevitsa” (mercimek) olarak adlandırılmış ve halk tarafından ciddi bir direniş olmadan bir hafta içinde gerçekleştirilmiştir²⁵⁷.

255 Bk. Givi Gabliani, a.g.e.

256 A.g.e.

257 Bk. Igor Pixaiov, a.g.e., s. 297-308. Kırım Tatarlarıyla birlikte, Berlin ve İstanbul ile işbirliği yapma suçlamasıyla yarımadaın Ermeni, Yunan ve Bulgar sakinleri de aynı akıbete uğrayarak sürülür (a.g.e., s. 126-128). Kuzey Kafkasya halkları ve Kırım Tatarları’nın sürgüne gönderilmiş olmalarıyla ilgili haber ancak sürgünden iki yıl sonra, 1947 yılında uluslararası basında yer bulur. Türk basınında bu konuya ilk olarak değinen, “Associated Press” haber ajansından alıntılanarak haberi veren, “Cumhuriyet” gazetesinin köşe yazarlarından Abidin Daver’dir (bk. Şamil Mansur, a.g.e., s. 95; Dr. Necip Hablemitoğlu, a.g.e., s. 74).

1920'lerin Kuzey Kafkasya muhaceretinin siyaset sahnesinden bir faktör olarak uzaklaşması ve Türkiye'deki Çerkes cemaatine entegrasyonu dönemi. 1945-1971

Lejyonerlerin toplanarak Türkiye'ye taşınması 1945-1952

Sovyet hükümetinin verileri ve hesaplarına göre, 1944 durumuyla, yaklaşık 5 milyon SSCB vatandaşı ülke dışında bulunmaktaydı. Bunların 2 milyonu Kızıl Ordunun operasyonları bölgesinde, 3 milyonu ise müttefiklere düşen işgal bölgelerindeydi¹.

1944 Ekiminde Sovyet vatandaşlarını ülkeye geri getirmek amacıyla SSCB bakanlar kuruluna bağlı olarak, vatana dönüş sorunlarıyla ilgili bir müsteşarlık oluşturularak, başına eski askeri istihbarat şefi Tuğgeneral F. İ. Golikov getirilir².

1945 yılının Şubat ayının 10'u ve 11'inde toplanan Yalta konferansı esnasında müttefik devletlerin yöneticileri tarafından, yerleri değiştirilmiş şahısların (D.P. – displaced person) zorunlu karşılıklı ülkeye geri dönüşü hakkında karar alınır. SSCB, 13 Mart ve 26 Haziran 1945'te Fransa ve Belçika ile de ülkeye dönüşle ilgili antlaşma imzalar³.

¹ Bk. Viktor Zemskov, "Repatriatsia sovetskix grajdan" (h http://scepsis.ru/library/id_1234.html).

² A.g.e.

³ A.g.e.

Varılan anlaşmalara istinaden, müttefik devletler, kendileri tarafından işgal edilmiş bölgelerde bulunan diğer devlet vatandaşlarını engeller çıkarmadan ve kısa süre içinde karşılıklı olarak takas edeceklerdi.

SSCB vatandaşları durumunda bu kitle üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci ve en büyük bölüm, kitlesel halde Almanya topraklarına sürülmüş olup, ucuz işgücü olarak kullanılan ve "Ostarbeiter" (doğulu işçi) olarak anılan halktı. İkinci grup, Sovyet savaş esirleriydi. Üçüncü ve son grup ise Alman ordusu saflarında savaşa katılmış lejyonierler ve diğer gönüllülerdi.

Müttefikler, bu anılanlarla birlikte Beyaz Ordu sürgünleri temsilcilerinden oluşan birliklerin askerlerini de Sovyet komutanlığına teslim eder. İmzalanan belgede, 1 Eylül 1939 tarihinde varolan sınırlar içinde SSCB vatandaşı olarak kabul edilen kişilerin değişime tabi olacağı belirtilmiş olduğundan, bu sonuncuların teslimi imzalanan belgeye aykırıydı.

Bu üç grubun içinde en kötü kadere sahip olacaklar lejyonierler ve Beyaz Ordu mültecilerinin gönüllüleriydi. Bu insanlar SSCB'de ölüme veya 25 yıl ağır çalışma cezasına çarptırılır. Ayrıca, ulusal lejyon üyeleri, Alman askeri üniformasıyla ele geçirilip, "hain" olarak kabul edildiklerinden dolayı teslim edilecek olanların ilk sırasındaydı.

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra birkaç etapla düzenlenen, SSCB'nin vatana dönüş süreci tarihçi O. Romanko tarafından, 1944-1947 sürecinde gelişen "dalgalar" olarak betimlenmektedir⁴. Alman tarihçi İ. Hofmann'ın araştırmalarına dayanan O. Romanko, Wehrmacht'ın gönüllü ulusal birlikleri bünyesinde savaşa katılmış olan 32.529 kişinin 1944-1946 yıllarında SSCB'ne teslim edildiğini be-

4 Bk. O. V. Romanko, Zabityy urok Yaltinskoy konferentsii. K voprosu o nasilstvenoy re-patriatsii členov "vostočnix" dobrovolčeskix formirovaniy zapadnini soyüznikamı v 1944-1947), «İstoričeskoye nasledıye Krıma», N 9, 2005 (<http://a-pesni.golosa.info/www/oficial/krym/a-zaburok.htm>).

lirtmektedir⁵. Böylelikle, Danimarka'da yerleşik 836. Kuzey Kafkasya taburu tüm kadrosuyla birlikte İngiliz ordularına teslim olmuş, İngilizler de onların hepsini Sovyet ordusuna aktarmışlardır⁶.

Lejyonierlerin ve gönüllü askerlerin vatana dönüş süreci, birkaç trajik olayla göze çarpmaktadır. Genelde Sovyet ordularına karşı savaşmış olan gönüllülerden oluşan zorla vatana döndürülenler, SSCB'ne döndükten sonra kendilerini bekleyen akıbetin bilincinde olarak toplu olarak intihar etmekteydi.

Kuzey Kafkasyalı 1920 siyasi muhacereti tarihindeki en trajik olay, Mayıs 1945'te, Kafkas lejyonunun Sultan Kılıç Girey komutasındaki 4.800 askerinin tutulduğu, Avusturya'nın Obertrauburg şehri yakınlarında vuku bulur. General Girey ve 125 Kuzey Kafkasyalı subay, 28 Mayıs 1945 tarihinde İngiliz komutanlığı ile görüşme yapma bahanesiyle, askerler ve ailelerinden ayrılarak Şpital şehri yakınlarındaki, sıkı kontrol altında bulunan kampa getirilir⁷. Komutansız kalan Kuzey Kafkasyalı askerler ve Wehrmacht tuğgeneralı Domanov komutasındaki Kozak kolordusu kozakları 1 Haziran 1945'te İngiliz askerleri tarafından kuşatılır ve Sovyet ordusuna teslim edilmek üzere Pegets kampına nakledilir.

Kuzey Kafkasyalılar ve Kozaklar kendilerini bekleyeni çok iyi tasavvur ettiklerinden, kaçmaya kalkışır, fakat İngiliz askerlerinin açtığı ateş sonucunda 700 kişi oracıkta öldürülür⁸. Kalanlar ise 29 Mayıs'ta Judenburg'a nakledilip, Sovyet komutanlığına teslim edilir. Sultan Girey, General Vlasov ile General Şkuro SSCB'nde ölüm cezasına çarptırılır. Ulusal birliklerin askerlerinden %20'si SSCB'nde ya kurşuna dizilir, ya da ölüm cezasından farkı olmayan, 20 yıl zorunlu ağır çalışma kamplarına mahkûm edilir⁹.

5 Bk. A.g.e.

6 Bk. R. Traho, a.g.e., s. 23.

7 Bk. O. V. Romanko, a.g.e.

8 A.g.e.

9 A.g.e.

Eski lejyoner, tarihçi R. Traho'nun, Drina Nehri vadisinde Sovyet komutanlığına teslim edilen Kuzey Kafkasyalı lejyonerler hakkında biraz farklı bilgiler naklettiğini belirtmek gerekir.

Traho'ya göre İngilizler, Sovyet komutanlığına "savaş suçusu" olarak, Obertrauburg ve Delah çevresinden topladıkları 170 subay ve 5.000 asker ile siyasi kaçak teslim etmişlerdi¹⁰.

İngilizler 1945 yazında, Kuzey Kafkasya lejyonunun Çeçen ve İnguşlardan oluşan bölüğünü¹¹ ve İtalya'nın kuzeyinde esir aldıkları 162. "Türk piyade alayını" Hannover şehri yakınlarında Sovyet ordusuna teslim eder¹².

Kuzey Kafkasyalı ve Türk lejyonerler bu şartlar altında Türkiye'de sığınma bulur. Türkiye hem resmi düzeyde, hem de özel olarak oluşturulan bölgesel kaçaklar komitesi vasıtasıyla, gerekli olduğu hallerde hemen Türk vatandaşlığı da düzenleyerek, bu insanların Amerikan, İngiliz ve Fransız ordularının kontrolü altında bulunan bölgelerdeki toplama kamplarında toplanarak Türkiye'ye nakledilmesini düzenler¹³.

1920'li yılları Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin liderleri ve onlar tarafından bu niyetle Türkiye'de oluşturulan ilk Kuzey Kafkasyalı hayır dernekleri bu çalışmalarda önemli rol oynamışlardır. Böylece, Paris'te yayınlanan "Ruskaya Mysl" (Русская мысль) dergisi, 1972 yılında Türkiye'deki Kuzey Kafkasyalılar cemaatinin aktif üyelerinden Beksultan Batirkhan'ın¹⁴ vefatını duyurarak, "sayısız Kuzey Kafkas

10 Bk. R. Traho, a.g.e., s. 123.

11 Bk. A. Avtorxanov, a.g.e., s. 5.

12 Bk. O. V. Romanko, a.g.e.

13 Bk. "Ramazan Traho i Elbrus Xadartsev", İstoriyo-kulturniy jurnal «PROMETHEUS», № 2, (www.chechen.org/page,6,355-zhurnal-chast.html). Kuzey Kafkasya birliklerinden birinci çarpışmış olan Ramazan Traho da onlardan biri olup, SSCB'ne teslim edilecekler arasında idi fakat Kuzey Kafkasya Hayır Derneği'nin çabaları sonucunda Şubat 1949'da Türkiye'ye gelen vatandaşlık alır ve Ankara üniversitesi'ne kaydolar. 1951 yılında Almanya'ya dönerek Münih'e yerleşir (a.g.e.).

14 Gerçek ismi Beksultan İsmayili Kotin (1888-1972) olup, Vrangeli'nin ordusuyla birlikte 1920 yılında Türkiye'ye yerleşmiştir (bk. M. D. Yandiyeva, a.g.e.).

yalı sürgün savaştan sonra Alman, Avusturya ve İtalya'daki kamplarda ağır şartlar altında kaldığında Beksultan, soydaşları için çok hayırlı işler yapmıştır. Bu zavallı insanlar teslim edilme tehlikesine maruz kaldıklarında Beksultan, Türk yöneticileriyle olan ilişkilerini kullanarak, onların Türkiye'ye nakledilmesi izni almayı başarmış, maddi imkânlarını kamplarda bulunan vatandaşlarına yardım etmek için cömertçe sunmuştur", diye yazmaktaydı¹⁵.

1945-1947 yıllarında Kuzey Kafkasya göçmenlerine Türkiye'de sığınma verme konusunda, Kuzey Kafkasya cemaatinin tanınmış liderlerinden, 1918 yılı Kafkasya seferine katılmış "Tarihte Kafkasya" kitabının yazarı General İsmail Berkok, yaptığı hareketiyle büyük ün kazanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'dan Türkiye'ye kaçmayı başaran bir grup dağlı ve Türk Sinop'ta tutuklanır. Şehirdeki garnizonun komutanı İsmail Berkok, kaçakları Sovyet yönetimine teslim etme emrine rağmen "Ben böyle bir lekeyi kendime konduramam", diyerek emri uygulamayı reddeder ve bu sebepten dolayı görevinden alınır, fakat kaçaklar SSCB'ne dönmekten kurtulur¹⁶.

Berkok'un olayı münferitti, çünkü Türk hükümeti Avrupa'dan lejyonerleri toplayarak Türkiye'ye nakletmekle birlikte, içlerinde Türk kökenlilerin de bulunduğu, kendi topraklarında bulunan bir dizi Sovyet vatandaşını SSCB'ne teslim etmeye mecbur olur¹⁷. Türk diplomat Feridun Cemal Erkin'e göre, bu adım Türkiye için olumsuz sonuçlar doğurmuş, Sovyet yönetimi bunu Türkiye'nin zayıflığının bir kanıtı olarak görmüştür¹⁸.

15 A.g.e.

16 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 28.

17 Bk. Yrd. Doç. Dr. Sebahattin Şimşir, "Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi", İstanbul, IQ Kültür-sanat Yayıncılık, 2002, s.135.

18 Bk. Cemal Erkin Feridun, "Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi", Ankara, 1968, s.233.

Wehrmacht bünyesinde hizmet etmiş lejyonerlerin toplanarak Türkiye'ye nakledilmesi süreci, Türkiye Cumhuriyeti yönetimi tarafından 1923 yılında Çerkes teşkilatlarının kapatılmasından sonra 1946'da ilk defa olarak hayır amaçlı Çerkes teşkilatı kurma izni verilmiş olması açısından dikkate şayandır. Bu dernek siyasi açıdan "Dost Eli Yardımlaşma Derneği" olarak anılmıştır¹⁹. Dernek, savaş esirlerine yardım etmeyi kendisine amaç edinmiş ve sırf Çerkes derneği olma tenkitlerinden uzak kalabilmek ve yeni kurulan yapıya Türkçü karakter verebilmek amacıyla, 1920'li yıllarda varolan Azerbaycanlı-dağlı komitesini kendisine örnek alarak birkaç Azerbaycanlıyı üye yapmıştır²⁰. İlerde, 1953 yılında, Azerbaycanlı kitlesi dernekten uzaklaşır ve "Dost Eli Yardımlaşma Derneği" "Kafkas Derneği"ne dönüşür²¹.

"Dost Eli Yardımlaşma Derneği", kuruluş amacını açıklayan ve faaliyet alanını betimleyen kitapçıkta "evvela şu ciheti tebarüz ettirmek isteriz ki, bir hayır müessesesi olan Derneğimizin hiçbir siyasi teayülü yoktur" olarak tanımlanmaktadır²².

Ardından ise "Gayemiz, üyelerimiz arasında tanışmayı, tesanüdü, yardımlaşmayı temin etmek, kültür seviyesini yaymak, genç istidatların inkişafına imkan vermek. Göçmen hemşehrilerimize ve fakirlerimize maddi ve manevi yardım etmek, yoksul talebelerin kitaplarını temin etmek, imkan bulunca dergi çıkarmak, hasta üyelerle alakadar olmak, tedavilerini sağlamak, icab ederse hastahaneye yatmalarında yardımcı olmak, vefat vukuunda ilgilenmek, muhtaç ise masrafini ödemek gibi sosyal hizmetlerdir", diye belirtilmektedir²³.

19 Bk. Alexandre Toumarkine, Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Millî yetçilik, "Türkiyede Sivil Toplum ve Milliyetçilik", İstanbul, İletişim, 2001, s.426.

20 Bk. Alexandre Toumarkine, a.g.e., s.426.

21 A.g.e.

22 Bk. Erol Taymaz, Kuzey Kafkas Dernekleri "Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik", İstanbul, İletişim, 2001, s.453.

23 A.g.e.

Lakin Türkiye'de sığınma sağlamak suretiyle eski lejyonerleri takibattan kurtarmak, hayır işinden ziyade, siyasi bir girişimdi.

"Dost Eli Yardımlaşma Derneği"nin kuruluşunu, Türkiye'deki Kuzey Kafkasyalı azınlık tarihi için bir dönüm noktası olarak kabul edebiliriz. Uzun yıllar süren bir aradan sonra, sınırlı haklarla dahi olsa, Çerkes teşkilatlarından biri açılmakta ve Osmanlı İmparatorluğu zamanından itibaren ülkede şekillenmiş olan Çerkes cemaati liderleri ilk defa olarak tek bir kuruluş etrafında birleşerek çalışmalarını koordine etmekteydi.

1920-1930'larda Türkiye'de varolan mülteci teşkilatları ve grupları içinde Çerkes cemaati yer almamaktaydı, 1946 yılında kurulan bu teşkilat ise, tek bir Kuzey Kafkasya toplumu içinde iki kitlenin kaynaşması sürecinin başlangıcı olur.

SSCB tarafından öne sürülen talepler durumunda²⁴, Türk dış siyaseti açısından, benzer bir cemaatsel kuruluş vasıtasıyla faaliyet gösterme şekli, geleneksel Türk siyaseti mantığına tamamen uygundu. Buna göre, devlet düzeyinde gerçekleştirilen faaliyetlerin üstü örtülmekte, herhangi bir millî azınlık veya etnik cemaat tarafından gerçekleştirilen adımlar olarak takdim edilmekteydi.

"Dost Eli, Yardımlaşma Derneği" Türkiye'de ve farklı Avrupa devletlerinde bulunan Kafkasyalı Müslüman mülteci kuruluşları ile yakın işbirliği yapmakta, bu kuruluşlardan savaş esirlerinin listeleri ve bulundukları yerler (toplama kampları) hakkında bilgiler elde etmekteydi. Böylece Ahmet Nabi Magoma, Almanya'da bu konuyla ilgili aktif bir şekilde işbirliğinde bulunmaktaydı²⁵.

24 1945 yılında Boğazların statüsünün değiştirilmesi ve burada SSCB'ne ait askeri üs kurulması hakkı tanınması ile 1921 Moskova ve Kars antlaşmalarıyla feragat edilen Kars ve Ardahan bölgelerinin geri verilmesi konusunda SSCB tarafından Türkiye'ye sunulan talepler hakkında daha ayrıntılı olarak bk. "Armeniya i sovetsko-turetskii otnoşeniya v diplomaticheskie dokumenty 1945-1946 gg.", Pod redaktsiei Armana Kirakosyana. Yerevan, 2010.

25 Bk. A. M. Murtazaliyev, a.g.e., s. 37.

Kafkas ve Türk lejyonlarının resmi düzeyde toplanması ve Türkiye'ye nakledilmesi için cemaatsel hayır kuruluşlarının haricinde "Türk Mültecilerini Nakil Komitesi" kurulur. Bu komitenin merkezi Münih'te bulunmaktaydı. Bu komitenin faaliyetleri hakkında, Türkistan bölüklerinden birinin askeri olan ve bu kuruluş vasıtasıyla Türkiye'ye nakledilen Murat Taçmırat'ın anılarından bilgi almaktayız.

"O zaman, Türki kökenli mültecilerin, Türkmenlerin, Özbeklerin, Kazakların, Kırgızların, Tatarların Türkiye'ye nakledilmesiyle ilgili Münih'te bir komite kurulmuş, belirtilen milletlerden oluşan sürgünleri Türk olarak kabul edip, ilgili kimlikler vererek askeri yönetim düzeyinde koruma altına alınmaktaydı. Böylece, Tübingen'i terk ederek, Münih'e taşındık. Baktık ki, gerçekten de Türk komitesi, Türki kökenli tüm kaçakları koruması altına almış, büyük bir kampa nakletmiş, gıda ihtiyaçlarını karşılamış ve bu insanları Türkiye'ye nakletmek için çalışmalar yapmakta. ...tekrar 1946 yılında kampımızı Yukarı Bavyera'daki Mutewald şehrinde bulunan Alman dağ topçularının eski garnizonlarına taşıdılar. Bavyera'da konuşlandırılan Amerikan ordusunun Türk temsilci Yüzbaşı İhsan Unes, Münih'teki Türk komitesinin desteğiyle kampımıza gelerek Türkiye'ye nakledilecek olanları kaydetti. ...Halbuki bu Türklerin Türkiye'ye göçmesinin hiç de kolay olmadığı ortaya çıktı. Birincisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu insanlar arasında çok sayıda casusun olabileceği konusunda rahatsızlık duymaktaydı, ikincisi ise, Sovyetler Birliği'nin, bu insanların kendisine teslim edilmesi yönündeki baskısı müttefikler ve bu arada Türkiye üzerinde artmaktaydı"²⁶.

1946-1948 yıllarında Türkiye'ye nakledilen Kuzey Kafkasyalıların sayısını tam olarak tespit etmek zordur. Örneğin, R. Traho, 1941-1945 yıllarında ve İkinci dünya Savaşı sonrasında sadece Çerkes (Adige) mültecilerinin sayısının 3.000

olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, "1941-1945 yılları mültecileri, "Komünist cennetin zevklerini tatmış olan" Çerkeslerden oluşmaktaydı. Bu mülteciler arasında aydınlar, kolektif çiftlik çalışanları ve işçiler vardı. Bunların tümü, ya Kızıl ordu askeri (savaş esirleri), ya "doğulu işçi", ya da gönüllü gelerek geri dönmek istemeyenler olarak yurtdışında bulunmaktaydı"²⁷.

M. Taçmırat'ın verilerine göre "Türkiye, 1946-1948 yıllarında 4-5 bin Türki Müslüman'a sığınma vermiştir. Bunlardan yaklaşık olarak 500'ü Türkistanlıydı. Lakin bu konu hakkında kesin veriler bulunmamaktadır"²⁸. Büyük bir grup Kırım'lı Tatar savaş esirinin de 1949 yılında Almanya'dan Türkiye'ye nakledilmiş olduğu bilinmektedir²⁹.

Diğer taraftan, örneğin Münih'te SSCB araştırmaları Enstitüsü'nün oluşturulmasından sonra Münih'e dönmüş olan Profesör Aytek Namitok gibi, eskiden Almanya'ya yerleşmiş Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerin liderleri de 1946-1948 yıllarında Türkiye'ye nakledilmişler³⁰.

Müttefiklerin, kendi kontrolleri altındaki bölgede bulunan tüm Sovyet vatandaşlarına aynı yaklaşımı göstermediğini belirtmek gerekir.

Genellikle ilkokul bitirmiş olan kişilerden oluşan ve düşünce kapasiteleri açısından ilgi çekmeyen lejyonerler hemen Sovyet yönetimine teslim edilirken profesörler, doçentler, bilim doktorları SSCB'ne dönmeyip, kalmaları için ikna edilmekteydi³¹.

Göç etmiş kişilere karşı yaklaşımlarında, müttefikler arasında da farklılıklar vardı. Amerikan komutanlığı, Britanya ve Fransa'ya karşı savaş esirlerini SSCB'ne teslim etme

²⁷ Bk. R. Traho, a.g.e., s. 118, 120.

²⁸ A.g.e.

²⁹ Bk. Dr. Necip Hablomitoglu, a.g.e., s. 61-63.

³⁰ Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 187.

³¹ Bk. Viktor Zemskov, a.g.e.

konusunda zorluk çıkartıp, çoğu kez teslim etmeyi reddederrek, ABD'ye yerleşme imkânı vermektedir³².

Mültecilerin aydın kitlesi ve savaş esirlerinin belli bir kesimini koruma altına alma sonucunda, lider konumuna A. Avtorhanov gibi aydınların yerleştiği yeni bir Sovyet karşıtı muhacereti oluşur. Bununla birlikte, 1920'li yılları mültecilerinin belli bir bölümü, haleflerinin örneğini izleyerek, Türkiye'yi "ikinci vatan" olarak kabul ederken, yeni, Sovyet toplumu mültecileri, imkân dahilinde Almanya'da, Fransa'da, İtalya'da kalmaya veya ABD'ne gitmeye çalışmaktaydı.

Yakındoğu ülkelerinden, Çerkeslere ayrıcalıkların verildiği Ürdün'e öncelik verilmekteydi. Örneğin, savaş sonunda kendilerini İtalya'da bulan bir grup Kuzey Kafkasyalı, Papa tarafından üç yıl boyunca SSCB'ne teslim edilmez. Bu grubun temsilcisi Abdul Kerim Şua-bzok 1948 yılında Ürdün'e giderek kral Abdallah'la görüşür³³. Kral, Kuzey Kafkasyalı savaş esirlerine sadece vatandaşlık vermekle kalmayarak, bu insanların İtalya'dan Ürdün'e nakledilmesi ile ilgili tüm masrafları da üzerine alır³⁴.

Böylece, yetenekli kişilerin müttefikler tarafından ilerdeki Sovyet karşıtı mücadelede kullanmak niyetiyle, başta ABD olmak üzere kendi ülkelerine götürüldüğü veya Almanya'da, kendi işgal bölgelerinde tutulduklarından dolayı, 1920'li yılların göçmenleriyle karşılaştırıldığında, 1945-1948 yıllarında Türkiye'ye göç etmiş olan mültecilerin sadece küçük bir kısmı siyasi açıdan aktif, yüksek tahsil sahibi ve ussal potansiyel açısından Sovyet karşıtı mücadeleye uygun kişilerden oluşmaktaydı.

Bir diğer özellik ise, 1940'lı yılların ikinci yarısındaki Türkiye, 1930'lu yıllarla karşılaştırıldığında eski önemini büyük oranda yitirmiş olan bir devlettir. Türkiye, dışişleri si-

yaseti konularının çözümü için 1920-1930'lu yıllarda Sovyet karşıtı muharecetini kullanma konusunda büyük imkânlarla sahhipken, bu imkânlar İkinci Dünya Savaşı sonrasında sınırlıydı.

Türkiye'nin kendisi bir hamiye gereksinim duymaktaydı ve bu rolü ABD üstlenir.

Olası Sovyet karşıtı güç olarak 1945-1948 yıllarının Sovyet mültecileri de ABD'nin dikkatini çekmekteydi. 1950'li yıllarının Amerikan ve Avrupa tarih bilimi ve siyasi araştırmalarında, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nde boy gösteren işbirlikçilik probleminin araştırılmasına, bu arada, "doğu gönüllüleri" toplama konusundaki Alman metotları ve SSCB halklarının kurtarılması mücadelesini teşvik etme ve düzenleme konusunda Almanlar tarafından yapılan hataların irdelenmesine özel bir önem verilmeye başlanır³⁵.

Aynı zaman diliminde Türkiye'de de paralel olarak iki siyasi süreç gelişir.

Birincisi, 1920'li yılların bazı mülteci liderlerinin ve 1946-1948 yıllarında geçici olarak Türkiye'ye sığınanların aktif ve eğitimli kitlesinden oluşan Sovyet karşıtı göçmenlerin, siyasi açıdan aktif kitlesinin Münih'e nakledilmesi idi.

İkincisi ise, 1920'li yılları göçmenlerinin Türkiye'de kalmış olan temsilcilerinin, genel Çerkes cemaatinin toplumsal faaliyetlerine katılımıydı. Bu faaliyetin temel amaçları ise, ulusal bilincin ve kültürün özelliklerinin korunmasına yönelik siyasetin oluşturularak gerçekleştirilmesiydi.

Genel Kuzey Kafkasya sorunlarının çözümü bağlamında, devrim sonrası mültecilerin faaliyet tecrübelerinin araştırılması ve cemaatin temel sorunlarının çözümü konusunda mültecilerin potansiyelinin kullanılmasına Çerkes aydınları tarafından önem verilmekteydi.

32 Bk. Misak Torlakyan, a.g.e., s. 547 - 548.

33 Bk. F. Baderxan, a.g.e., s. 82.

34 A.g.e.

35 Bk. O. V. Romanko, a.g.e.

Mültecilerin Sovyet karşıtı mücadelesi, 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren, yerini yavaş-yavaş yabancı ülkelerde yaşayan Kuzey Kafkasyalı toplumların ulusal asimilasyonuna ve kimlik kaybına karşı koyma olanaklarının geliştirilmesine bırakır.

Türkiye’de, Kuzey Kafkasyalı dernekleri ve basınına yeniden izin verilmesi, 1950-1960

1945 yılında Türkiye’nin öncelikle ABD olmak üzere, Batı ile daha sıkı ilişkilerinin tesisi, tek partili sisteminin kaldırılmasına ve demokrasinin başlangıcına denk düşmektedir.

1946 yılında kurulan Demokrat Parti, 1950 meclis seçimlerinden galibiyetle çıkarak, Cumhuriyet Halk Partisi’nin tek partili yönetimine son verir³⁶.

“Dost Eli Yardımlaşma Derneği” benzeri cemaatsel kuruluşların oluşması da bu siyasi ortamda mümkün olmuştur.

Mültecilerin ve cemaatsel kuruluşların faaliyetleri açısından çok partili dönem, eski yönetim dönemine nazaran daha uygun şartlar ve daha profesyonel potansiyele sahiptir³⁷. 12 Mart 1947 tarihinde ABD Cumhurbaşkanı Truman, Komünizmin yayılmasına ve SSCB’nden kaynaklanan tehditlere karşı mücadelede, Yunanistan ve Türkiye’ye destek ve askeri yardım sunma konusundaki, “Truman doktrini” olarak tanınan planını açıklar³⁸. ABD, 5 Haziran 1947 tarihinde, “Marshall planı” çerçevesinde, Avrupalı müttefikleri

36. Dr. Ahmad Feroz, “The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975”, London, The Royal Institute of International Affairs, 1977, s.8-9.

37. Dr. Yrd. Doç. Sebahattin Şimşir, a.g.e., s.136.

38. Dr. İsmail Soysal, a.g.e., s.64. ABD ve Türkiye arasında askeri işbirliği konusundaki ilk anlaşma daha 27 Şubat 1946 tarihinde imzalanmıştı. Bu anlaşmaya atnaeden ABD, farklı illelerdeki askeri üslerinde bulunan askeri teçhizatın artıklarını satın alabilmesi niyetiyle Türkiye’ye 10 milyon dolar kredi vermektedir.

arasında Türkiye'ye de ekonomik destek vereceğini duyurur³⁹. Bunu, Amerikan kapitali ve uzmanlarına birtakım ayrıcalıklar veren ve 1948 Temmuzunda imzalanan Türk-Amerikan Ekonomik İşbirliği Antlaşması izler⁴⁰.

Türkiye, 1950 yılında Kore Savaşı'na katılmak amacıyla 4.500 kişilik bir birlik gönderir, 18 Şubat 1952'de ise Yunanistan ve Türkiye NATO üyesi olur⁴¹.

Batı bloğuna üyelik ve Sovyet karşıtı mücadeleye katılım, Türkiye'nin dış siyasetinde fiili ve ideolojik değişimler getirir. Türkiye'nin dış siyasetinde Komünizm karşıtı yönetimin yerleşmesi, Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerin çıkarları açısından bir önceki dönemin mücadelesini devam ettirmek için olumlu şartlar yaratır⁴².

SSCB'nden kaynaklanan tehlike ve korkunun etkisi altında, önceki dönemde "Türkün Türk'ten dostu yok" sloganının taraftarı olan Pantürkist radikal kitle, görüşünü mecburen gözden geçirerek, SSCB'ndeki diğer "baskı altındaki" halkların mültecileriyle işbirliği imkânları aramaya başlar. Böylece, 1940'lı yıllarda radikal Pantürkist görüşleriyle tanınan ve hatta Nihal Atsız'ı kararsızlıkla suçlayan Fethi Tevetoğlu, "Komünizm'in bir numaralı düşmanına" dönüşüp, fikirlerini yeniden düzenleyerek, Türkün düşmanları listesinden Türkiye'de yaşayan azınlıkları çıkartarak, sadece Komünistler ve Siyonistleri bırakır⁴³. Aynı Tevetoğlu, "Türkün Türk'ten başka dostu yok" yaklaşımını, iki kutuplu dünyanın Komünist

ve demokratik bölümlere ayrılması ideolojisiyle takas eder⁴⁴.

Komünizm karşıtı mücadele çerçevesinde, Kuzey Kafkasya milletlerinin dahi dahil edildiği, ülke dışında yaşayan "esir Türkleri" kurtarma fikri, 1950'li yılların Türk dış siyasetinin stratejisinde son şeklini alır. Türk tarih yazımında "esir Türklerin kurtuluşu" ideolojisinin işlenmesi konusunda, bu fikri daha 1920'li yıllarda yayınladıkları çalışmalarda ve göçmenlerin basınında geliştirmeye başlayan Kafkasyalı Müslüman mültecilerin temsilcileri, özgün bir rol oynamışlardır⁴⁵.

1920'li yıllardaki mültecilerin imkânlarına İkinci Dünya Savaşı esnasında şekillenen Sovyet karşıtı mültecilerin ussal potansiyeli eklenir.

1950-1960'lı yılların Komünizm karşıtı mücadelesinde, Türk milliyetçilerinin Kuzey Kafkasyalı mültecilerle birleşmesinin kanıtı "Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu"dur. Kuzey Kafkasyalılar, bu federasyonda kendilerini Türk kimliğine sahip ve Türk dünyasının parçasını oluşturan bir kitle olarak sunmaktaydı⁴⁶.

Dış ve iç gelişmeler sayesinde demokratikleşen ortam, devlet kuruluşlarının, Komünizm karşıtı mücadelede Kuzey Kafkasyalı mültecilerin ve cemaatlerinin potansiyelini kullanma konusundaki çabası ve 1950-1960 yılları Türkiye'sindeki ekonomik gelişme sayesinde Çerkes köylerinden şehirlere doğru yönelen göç, öncelikle büyük şehirlerde, daha sonra ise kasabalarda kültürel yönelimli Kuzey Kafkasya kuruluşların gerekliliğini şart koşar.

Çerkeslerin 1950-1970 yıllarında, sadece Çerkeslerden oluşan köylerden, hâkim unsurun Türkler olduğu şehirlere yerleşmesinden dolayı, Türkiye'deki Kuzey Kafkasya cema-

39 A.g.e.

40 Bk. N. M. Lavrov, a.g.e., s.37.

41 Bk. İsmail Soysal, a.g.e., s.66 – 67.

42 Türk bilim adamı Yüksel Taşkın, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki Komünizm karşıtı ve milliyetçi siyaseti için iki sebep, SSCB korkusu ve pragmatizmi görmektedir (bk. Yüksel Taşkın, Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm, "Modern Türkiye'de Siyasi Düşüncüler", Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.618).

43 Bk. Nizam Önen, Fethi Tevetoğlu, "Modern Türkiye'de Siyasi Düşüncüler", Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.622-625.

44 A.g.e., s.624.

45 Bk. Yüksel Taşkın, a.g.e., s. 631.

46 Bk. Alexandre Toumarkine, "Türk Kökenli Olmayan Balkan ve Kafkas Göçmenlerinde Milliyetçilik", s. 935.

atinin varlığı ve bu cemaatin milli kimliğinin korunmasına yönelik temel tehditlerden biri şehirleşme olmuştur. Kuzey Kafkasya kültürü kurumları ve cemaat basınının şehirlerde oluşturulması ve bu şekilde milli asimilasyona karşı yürütülen mücadele, bu şartlar altında, Türkiye Kuzey Kafkasya cemaati ve Kafkas mültecileri tarafından çaba harcanan temel alan haline gelir. Yukarıda belirtilenin bağlamında bir gerçeği daha ayrıntılı olarak vurgulanmak gerekir.

1930-1940'lı yıllarının zorla Türkleştirme politikası, tüm olumsuz yanlarına rağmen, her halükârda, Kuzey Kafkasyalı kimliğini fazlaca tehlike altına almamaktaydı, çünkü kimliğin korunmasındaki temel potansiyel, kapalı ve tecrit edilmiş bir sistem olarak varlıklarını sürdüren Çerkes köyleriydi. Çerkes köyleri tek unsurlu nüfusu ile Kafkasya'da varolan gelenekleri koruyup devamını sağlamakla birlikte genç neslin dilini, kültürünü ve ananelerini sürdürme çabasıyla her zaman göze çarpmıştır.

Köyler, Kafkas aile modelini koruyarak, büyük aileler halinde yaşama, büyüklere saygı duyup, kesinlikle onlara tabi olma konusunda Kuzey Kafkasya stiliyle yaşamaktaydı⁴⁷. Milli asimilasyona tepkinin en etkili yöntemlerinden biri de, geleneksel aile modeli haricinde çocuklara anadilini öğretmek, köyde ve ailede ana dilde konuşmak, köy dahilinde Türkçe konuşmaktan imtina etmek ve Türkçeyi sadece gerekli olduğu zaman, örneğin gelen devlet görevlisiyle konuşurken veya şehre gidildiğinde kullanmaktır⁴⁸.

47 Bk. Taner Duman, *Örenşehirde Aile-Emek Örgütlenmesinin Değişimi*, "Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme", Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, s. 148-149.

48 Çerkes köylerinde anadilde konuşulduğunu göz önünde bulunduran "Türk Ocağı" liderleri, 1920'li yılların sonu 1930'lu yılların başında, Çerkes köylerinde anadilde konuşmaya son verme ve yaygın bir şekilde Türkçe öğrenmeye yönelik özel propaganda faaliyetleri düzenlerler. Kuzey Kafkasyalıların Türkiye'deki en yoğun yerleşimine sahip Uzunyayla Bölgesi'nin Çerkes köylerinde 1990'lı yıllarda Kuzey Kafkasya Dernekleri Federasyonu (Kaf-Der) tarafından gerçekleştirilen kamuoyu araştırması sonuçlarına göre, ailelerin %93,7'si çocuklarına anadilini öğretmekte, anadilde konuşma oranı %99,5'a ulaşmaktaydı. Bu kamuoyu araştırmasının sonuçlarına istinaden köylerde yaşayanların %91,9'u kimliğin korunması açısından çocuklarını

Böylece, cumhuriyet Türkiye'sinde Kuzey Kafkas kimliğinin korunması konusundaki temel halka olan Çerkes köyü, kapalı sistemiyle, devletin gerçekleştirdiği asimilasyon politikasına karşı koymak için uygun şartlar oluşturmaktaydı⁴⁹.

Aynı zamanda bazı araştırmacılar, "Çerkeslerin kapalı kırsal yaşamı, bir dönem kültürel varlığın sürdürülmesine yardımcı olmuş, fakat düşünsel ve örgütsel gelişimin yavaşlamasına neden olmuştur" kanaatinde⁵⁰.

Türkiye'deki Kuzey Kafkas toplumu arasında Çerkes kimliğinin korunması açısından zorla Türkleştirme siyasetinin, 1950-1960'lı yıllarında demokratikleşme ve bunun sonucunda gerçekleşen şehirleşme ile ekonomik gelişmeden daha az tehlike arz ettiği çelişkili bir durumun ortaya çıkmış olması, Çerkes faktörüyle açıklanmaktadır.

Resmi verilere göre 1945-1950 yıllarında Türkiye'de 264.000 kişinin⁵¹ köylerden şehirlere gelerek sürekli yerleşmiş olmasına karşın, 1950'li yıllarda bu sayı üçe ve dörde katlanmıştı. Ekonomik gelişme şartlarında kimlik koruma çelişkisi, başbakan Adnan Menderes hükümetinin 1950'li yıllarda gerçekleştirdiği ve devlet topraklarının köylülere sa-

Çerkeslerle evlendirmek arzusunda olup, "Xhabze" olarak anılan Kafkas geleneklerine sıkı tutkuyla bağlı kalmaktaydı. Ayrıca, köylerde gençler arasındaki toplantılar (Zexes) ve önemli sorunların aksakallar toplantısında çözülmesi gelenekleri devam etmekteydi (bk. Mehmet Eser, Uzunyayla Bölgesindeki Çerkes Köylerinde Sosyo-kültürel Değişme, "Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme", Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, s. 73, 123).

49 Bk. Mehmet Eser, a.g.e., s. 92. Bununla birlikte başka veriler de bulunmaktadır. Örneğin, örgütün 136. yıldönümüne adanan bilimsel konferansın açılış konuşmasında Kafkas Dernekleri Federasyonu (Kaf-Der) başkanı Muhittin Ünal, günümüzde 20 yaşın altındaki Çerkes gençliğinin %70-80'inin, anadiline vakıf olmadığını belirtmiştir (bk. Muhittin Ünal, Kafkas Halklarının Anıvatanlarından Sürülüşlerinin 136 Yılı Anma Töreni, "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", s. 114).

50 Bk. Prof. Dr. Erol Taymaz, *Anayurda Dönüş Hareketleri: Yahudiler, Filistinliler, Çerkesler, Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, s. 256-257.

51 Bk. Brian Beeley, *People and Cities. Migration and Urbanization, "Turkish Transformation. New Century New Challenges"*, edited by Brian Beeley, Huntingdon, England, The Eothen Press, 2002, s. 46.

tıldığı veya hibe edildiği toprak reformundan sonra ortaya çıkmıştır.

Toprak reformları, bir yandan Çerkes köylerinin ekonomik gelişmesine ve refahına katkı sağlamış, diğer taraftan ise gelişmiş sanayi ile birlikte şehirlerde büyük oranda işgücü arzının gerekli olduğu bir durum hâsıl olmuş, bunun sonucunda da Çerkes gençleri iş bulma veya eğitim alma niyetiyle köylerden şehirlere göç etmiştir⁵².

Kendilerini şehrin serbesti ortamında bulan Çerkes gençler, özellikle de yüksek eğitim kurumlarında öğrenim görenler, farklı siyasi akımlara meyiletmeye başlayarak, farklı partilere ve radikal yer altı örgütlerine üye olurlar. Şehirlere yerleşen Çerkes gençleri, köylerde bulunan geleneksel Kuzey Kafkasya ortamıyla bağlarını kaybederek, milli asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Şehre yerleşen gençlik arasında, özellikle de karışık evlilikler durumunda, milli asimilasyonun genelde gönüllü olması bu tehlikenin büyümesine katkı sağlamıştır.

Tüm bunların sonucunda, 1950'lerin yarısından itibaren Çerkes toplumu, şehirlerde Kuzey Kafkas kültürü geleneklerinin korunması ve Çerkes gençlerini bir araya getirmek için siyaset dışı kuruluşların yaratılması konusunu düşünme gereğini hisseder ve bu süreçte eski ve yeni Kuzey Kafkas toplumlarının çıkarları birbiriyle çelişir.

Milli asimilasyon hızının artması Çerkes cemaatinde rahatsızlık yaratır ve bunun önünü alma gereği duyulurken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1920'li yılların Kuzey Kafkasya siyasi mültecileri için, ilerdeki mücadelenin anlamı konusunda derin bir hayal kırıklığı ve kötümserlik olarak betimlenebilen, tamamen farklı bir gelişme yaşanmaktaydı.

SSCB, savaştan galibiyetle çıkarak, sadece yaşam dayatmasını ispat etmekle kalmaz, etki alanını Doğu Avrupa

52 Bk. Taner Duman, a.g.e., s. 144.

ülkeleri üzerine de yayarak Sosyalist Blok'u oluşturur. Kuzey Kafkasyalı siyasi göçmenlerin, Sovyet rejimini devirme ümitleri boşa çıkar.

Savaş sonrası oluşan Rusya veya SSCB muhaceretinin ikinci dalgası ise, Sovyet rejimi yıllarında doğup, eğitim almış, düşünce şekli ve dünya görüşü farklı olan şahıslardan oluşmuş olduğundan dolayı, 1920'lerin göçmenlerinden tamamen farklıydı⁵³. Bu grup daha topluydu ve devrim sonrası Kuzey Kafkasya mültecileri için tipik olarak, daha önceden farklı partilere ve karşı akımlara üye değildi.

1945-1950 yılları durumuyla, 1920'li yılları mültecilerinin en aktif kısmı, örneğin Wehrmacht bünyesinde hizmet göstermiş olanların büyük bir kısmı, General Sultan Kılıç Girey, General Lazar Biçerakhov ve diğerleri, ya İkinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybetmiş, ya da tutuklanarak Sovyet yönetimine teslim edilmiş ve akabinde Sovyet hapishanelerinde yok edilmişlerdi.

Avrupa ve Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkasyalı siyasi mülteciler arasında, ilerdeki mücadelenin anlamsızlığı hissi, H. Bamat gibi, 1944-1945 yıllarının Kuzey Kafkasyalı göçmenlerinin bir kısım önderlerinin, siyaset sahnesinden uzaklaşmasını getirmiştir. Siyasi mücadeleyi sürdürenler ise, yakın bir gelecekte Sovyet rejiminin devrilmesi ve vatana dönülmesinin imkânsızlığını görerek, giderek daha çok, ilerdeki mücadelenin başarısının, yaban ellerde yaşayan Kuzey Kafkasya azınlığının milli kimliğini korumasında olduğu fikrine meyleder.

Kuzey Kafkasya muhacereti önderlerinin, siyasi mücadele konularından cemaatsel-toplumsal çalışmalara doğru kesin bir dönüş yaptıkları, bilimsel çalışmaları ve anılarında bariz bir şekilde kendisini ifade etmektedir⁵⁴.

53 Bk. A. V. Popov, a.g.e., s. 54-70. 1941-1945 göçünün, Kuzey Kafkasyalı mültecilerin görüşüne göre "ikinci" değil, "üçüncü" dalga olduğunu belirtmek isteriz (bk. R. Traho, a.g.e., s. 118).

54 Kuzey Kafkas ve dağlılar Cumhuriyeti yöneticileri, 1950'li yılların sonlarında anılarını kâğıda dökmeye başlar. Bu kitaplarda, geçmiş mücadeleyi canlı tutmanın haricinde, SSCB'nin

Mülteci liderler ilk defa olarak, milli-kültürel özelliklerin korunmasına, genç kuşaklarda tarih hafızası ve etnik gurur duygularının uyandırılması konularına daha büyük oranda eğilmeye başlar. Mültecilerin bu bilinçlenmesi ve bu yönde çalışma istekliliği, Türkiye'deki Çerkes toplumunun, ulusal asimilasyon tehlikesinin büyümesi endişesiyle aynı zamana denk gelir.

Türkiye'de Kuzey Kafkasya kültür derneklerinin oluşturulması, asimilasyona karşı mücadele araçlarından biri olur.

Türkiye'de, eskiden kurulmuş, Sovyet karşıtı mücadele sürdürme amaçlı mülteci organizasyonları var olduğundan dolayı, Kuzey Kafkasya dernekleri ikili içeriğe sahipti. Sovyet karşıtı mücadele veya göçmenlere yardım niyetiyle oluşturulmuş olduklarından dolayı, ulusal-kültürel özellikleri koruma fonksiyonu da yerine getirmekte olup, bu özellikleriyle, 1920-1930'lu yılları mültecilerinin siyasi kuruluşlarından temelden ayrılmaktaydı.

Burada belirtmek gerekir ki, benzer kuruluşların oluşturulması her ne kadar da cemaatin veya mültecilerin girişi olsa veya öyle gösterilse de, devletin onayı olmadan gerçekleştirilmesi imkânsız olurdu. Siyaset bilimcisi Metin Heper'in belirtmiş olduğu gibi, Türkiye'nin yönetim sistemi, tüm gelişmelerin devlet tarafından kontrol edildiği "bürokratik transandantalizmden" oluşmaktaydı⁵⁵.

Dikkate değer bir diğer husus ise, Türkiye'de Kuzey Kafkasyalı kültür derneklerinin kuruluşuna paralel olarak Almanya'da, özellikle de Münih'te, 1945-1947 yıllarında Kuzey Kafkasyalı mültecilerin Sovyet karşıtı siyasi kuruluşlarının oluşmasıdır. 1945 yılında Avusturya'da, "Kuzey Kafkasya Ulusal Komitesi" üyeleri Albogaçev, Avtorhanov,

er veya geç yıkılacağı ve dağlıların, vatanlarına geri dönebilecekleri ümidi ortaya koyulmaktadır (bk., örneğin, Pşimaho Kosok, a.g.e., s. 47).

55 Bk. Metin Heper, "The State Tradition in Turkey", Huntingdon, The Eothen Press, 1983, s.67 - 69.

Biçerahov ve diğer liderlerden birkaçı, bu kuruluşun feshe-dilmesine karar verir. Lakin bu geçici ve formel bir tasarruf olup, Nazilerle işbirliği yapmış olan bazı komite üyelerinin Amerikalılar tarafından tutuklanarak Sovyetlere teslim edilmiş olduğundan dolayı Kuzey Kafkasyalı mülteci liderlerine, faşistlerle işbirliği yapmış olma "yükünden" "kurtulmak" gerekmektedir⁵⁶.

1950'li yılların yeni "Sovyet" ve eski neslin hayatta kalmış ve aktif siyasi faaliyetini sürdüren Kuzey Kafkasyalı mültecilerin siyasi merkezi nihai olarak, 8 Temmuz 1950 tarihinde muhaceretin beyin merkezi olarak "SSCB Tarih ve Kültürü Araştırma Enstitüsünün"⁵⁷ oluşturulmuş olduğu Münih şehri olur.

Enstitüde, Kuzey Kafkasya araştırmaları ve propagandası yönelimi, A. Avtorhanov ve R. Traho tarafından yönetilmekte, Profesör A. Namitok, A. Kandemir, Sait Şamil ve Tambi Elekhot gibi Türkiye'de yaşayan liderler enstitü ile işbirliği yapmaktaydı⁵⁸.

SSCB'ne karşı kurulan "Hürriyet" radyo istasyonu Münih'te bulunmakta, ortak yönetim merkezinin kurulması niyetiyle Rusya mültecileri konferansları düzenlenmekteydi⁵⁹.

56 Bk. M. D. Yandiyev, a.g.e.

57 Bk. A. V. Popov, a.g.e., s. 54 - 70.

58 A.g.e. Enstitü, ABD tarafından finanse edilmekte olup, 1972 yılında tekrar ABD'nin kararıyla kapatılmıştır.

59 Benzer girişimlerden, Bolşevizm karşıtı mücadele niyetiyle, Kuzey ve Güney Kafkasya'nın tüm halklarını temsil eden kurumların birleşmesiyle kurulan "Kafkas Halkları Derneği"ni belirtmek mümkündür. Özellikle, Ermeni savaş esirlerinin Stuttgart'ta bulunan kamplarında "Kafkas Halkları Derneği" tarafından ayda bir siyasi toplantılar düzenlenmekte, bu toplantılara BM'nin yardım heyetinin bir üyesi gözlemci olarak katılmaktaydı (bk. Misaq Torlakyan, a.g.e., s. 556 - 558). 8 Kasım 1952 tarihinde Münih'te Azerbaycan, Gürcü, Ermeni (E.D.F.) ve Kuzey Kafkasya sürgünleri kurumları, "Birleşik Kafkasya Devleti" (Кавказское Об'єднанное Государство - Kavkazskoe Ob'yedinenoe Gosudarstvo) kurma konusunda mutabık kalarak "Kafkasya, Kafkas halklarıdır" sloganını ortaya atarlar (bk. "Armenyansakya revolyutsionaya Partiya Daşnaksutun", s. 34). 1955'te Kahire'de gerçekleştirilen E.D.F'nun XVI. genel vekiller toplantısı, imzalanan bu anlaşmayı onaylar (a.g.e.). E.D.F'nun XVI. genel vekiller toplantısı

1951 yılında Münih'te kurulan Kuzey Kafkasya Bolşevizm Karşıtı Ulusal Birliği (KKBKUB) (Северокавказское антибольшевистское национальное объединение – Северокавказское антибольшевистское национальное объединение) ilk kongresini 22-23 Şubat 1952 tarihinde gerçekleştirir⁶⁰. Kongreye katılan 55 delege Almanya hariçinde Türkiye, Ürdün ve Fransa'da yaşayan Kuzey Kafkasyalı mültecileri temsil etmekteydi.

Kongre, yeni kurulan birliğin başkanı olarak A. Avtorhanov'u seçer, kabul edilen tasarıda ise, "KKBKUB başkanlığının, Amerikan komitesi tarafından 1951 Kasımında gerçekleştirilen ve SSCB halkları siyasi merkezi oluşturma konusunun irdelendiği Wiesbaden konferansına katılma önerisini kabul etme kararı büyük bir memnuniyetle onaylanmış ve KKBKUB başkanlığının belirtilen konferansta seçtiği siyasi çizgi kabul edilmiştir", diye belirtilir⁶¹.

1920'li yılları göçmenlerinin sadece Ahmet Nabi Magoma'nın şahsında temsil edilmiş olması, kongrede seçilen KKBKUB divanı üyelerinin yapısının, gerçekleşen nesil değişiminin kanıtı olması açısından ilginçtir⁶². Magoma, 1951 yılında Münih'te gerçekleşen Kuzey Kafkasyalı göçmenler konferansında, yeniden tesis edilen Kuzey Kafkasya Ulusal Komitesi başkanlığına tekrar seçilir⁶³.

Kuzey Kafkasya Ulusal Komitesi, 1951-1954 yıllarında Münih'te, "*Kafkasya*" ve "*Birleşik Kafkasya*" adında iki dergi yayımlar⁶⁴. KKBKUB, Münih'te aynı dönemde, baş editörlüğünü A. Avtorhanov'un yaptığı "*Hür Kafkasya*" dergisini yayımlar.

kararlarının gizli tutulup, ancak iki yıl sonra, 1957 yılında yayınlanmış olması ilginçtir (bk. S. Tigranyan, "Daşnak komplocuların yeni tertipleri", "Sovetakan Hayastan", 4-9-1957 sayıs (Erm.).

60 Bk. M. D. Yandiyeva, a.g.e.

61 Bk. "Svobodniy Kavkaz", Münxen, 1952, yanvar-fevral, N 1-2 (4-5), s.61 – 62.

62 A.g.e.

63 Bk. A. M. Murtazaliyev, a.g.e., s.37.

64 Bk. R. Traho, a.g.e., s. 122.

28 Mayıs 1953 tarihinde Münih'te, "Yurtdışı Çerkes Komitesi, Bilim-Eğitim ve Kültür-Aydınlanma Organizasyonu" kurulur⁶⁵. 1954 yılında ise, Kafkasya halkları konseyi toplanır. Sadece Ermeni siyasi partileri bu konseye katılmaz⁶⁶.

Türkiye'de, Kuzey Kafkasya kültür derneklerinin kurulması, İstanbul'da Kuzey Kafkasya mültecilerinin aralarında Kuzey Kafkasyalı Dağlılar Cumhuriyeti eski başkanı Pşimaho Kosok'un, parlamento başkanı ve maliye bakanı Wasan-Giray Cabağ'ın, Dağlılar Cumhuriyeti Kuban temsilcisi profesör Aytek Namıtok'un ve Sait Şamil'in⁶⁷ de bulunduğu bazı liderlerin 1951'de "Kuzey Kafkas Türk Kültür ve Yardım Derneğini" kurmalarıyla başlar⁶⁸. Belli bir süre sonra bu derneğin ismi birkaç kere değiştirilir ve "Kuzey Kafkasya Kültür ve Yardımlaşma Derneği", "Birleşik Kafkasya Derneği" isimlerini alır⁶⁹.

"Kuzey Kafkasya Kültür ve Yardımlaşma Derneği" tarafından, Kuzey Kafkasya tarihi, dilleri ve kültürüyle ilgili bir dizi dergi ve kitap yayınlanır. Lakin faaliyetinin ilk yıllarında, kurucularının siyasi yönelimleri sebebiyle daha çok, 1920-1930'lu yılların Sovyet karşıtı propaganda ve mücadelesiyle göze çarpan Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin siyasi organizasyonuna benzemektedir.

Avrupalı Kuzey Kafkasya basını tarafından, İstanbul'da oluşturulan bu teşkilatın, siyasi sürgün kuruluşu olarak görülüp, Çerkes kimliğini korumaya yönelik iç cemaatsel öğesi göz ardı edilmiş olması tesadüf değildi.

Kuzey Kafkasyalı siyasi mülteci liderleri tarafından 3 Kasım 1951 tarihinde İstanbul'da, 1941-1945 yıllarının

65 A.g.e.

66 Bk. Yrd. Doç. Sebahattin Şimşir, a.g.e., s. 140.

67 Teşkilatın kurucuları listesinde 17 isim bulunmaktadır.

68 Bk. E. Kuşba, "Türkiye Diasporası" (www.kafkasevi.com/index.php/printpage/index/article/44/0).

69 A.g.e.

yeni, "Sovyet" mültecilerinin bazı temsilcilerinin katılımıyla düzenlenen "Kuzey Kafkasya Ulusal Merkezinin" yeniden canlandırılmasıyla ilgili konferans, sadece siyasi olan bir Kuzey Kafkasya teşkilatı yaratmak denemesi olarak kabul edilebilir.

Münih'te yayınlanan "*Hür Kafkasya*" dergisi, 1951 yılının ikinci sayısında, "Türkiye'den bize bildirildiğine göre, 3 Kasım'da orada bir dağlılar toplantısı yapılmış ve Aytek Namitok, Pişemakho Kotsev, Sait Şamil, Kazikhan Besolt, Omar Haydarov, Magomet Girey Sunş, Murtaz Dangun, Mustafa Dağlı, Vasan-Girey Cabağı, Murad Danagun, Haydar Bamat, Alikhan Kandemir, Ahmed Nabi Maguma, Mutuzali Kurin ve Abdurahman Avtorkhanov'dan oluşan Kuzey Kafkasya Ulusal Komitesi seçilmiştir", diye belirtmekteydi⁷⁰.

Kuzey Kafkasya Ulusal Merkezi başkanı olarak, bu görevi 1963 yılındaki vefatına kadar sürdürecektir olan Profesör Aytek Namitok seçilir⁷¹.

Merkezin yayınları ve A. Namitok'un bilimsel çalışmaları o denli Sovyet karşıtlığıyla göze çarpmaktaydı ki, 1958 yılında Moskova Devlet Üniversitesi'nde gerçekleştirilen bilimsel konferans esnasında A. Namitok, "Anglo-Amerikan ve Türk casusu" olarak takdim edilir⁷².

Gerçek şu ki, bu kuruluş, o dönemlerde yeniden yapılan veya şekillenen diğer Çerkes kuruluşlarından farklı olarak, kültürel iç cemaatsel öğeye sahip olmayıp, sadece Sovyet ve Komünizm karşıtı propaganda sayesinde siyasi mücadele sürdüren sürgünlerin ortak kuruluşuydu⁷³.

1952 yılında, İstanbul'da "Kafkas Kültür Derneği" adıyla, Türkiye'de doğan Çerkesler tarafından kurulan ve sadece kültürel yapıya sahip olan, şehre yerleşmiş Çerkes gençlerini

70 Bk. "Svobodniy Kavkaz", Münxen, 1951, noyabr-dekabr, N 2 (3), s. 64.

71 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 187.

72 A.g.e.

73 Avrupa ve Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkasyalı liderleri içine almaktadır.

birleştiren, Kafkas gelenekleri, kültürü ve dillerini koruma sorunlarıyla uğraşan yeni bir Kuzey Kafkasya teşkilatı kurulur. Türkiye'deki Kuzey Kafkasya "kavkasevi.com" web sayfasında belirtildiği gibi, "bu kuruluş daha çok halk dansları ve kültür faaliyetleriyle uğraşmaktaydı"⁷⁴.

"Kafkas Kültür Derneği" her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Çerkeslerin halefleri tarafından kurulmuş olsa da, başkan olarak mülteci lider Mehmet Kete seçilmişti⁷⁵. Kete tarafından 1952 yılında İstanbul'da, Çeçen ve İnguşların tehcirinin yıldönümünde düzenlenen bilimsel toplantının sunumları daha sonra "*Çeçen ve İnguşların Tehciri*" kitabında toplanmıştır⁷⁶.

"Kafkas Kültür Derneğinin" kurulmasıyla ilgili M. Kete'ye KKBUKB ve "*Hür Kafkasya*" dergisi tarafından tebrik yazıları gönderilmiştir. Bu yazılarda, kuruluşundan kısa bir süre sonra kuruluşun iki yüzün üzerinde üyeye sahip olmasından duyulan memnuniyet vurgulanmaktadır⁷⁷.

"Dost Eli Yardımlaşma Derneği" 1953 yılında Azerbaycanlı üyelerden kurtulup, "Kafkas Kültür Derneğiyle" birleştikten sonra, "Kafkas Derneğine" dönüşür. Kuzey Kafkasya Kültür Derneği'nin yöneticilerinden Erol Taymaz'ın iddiasına göre bu değişiklik, dernek üyesi Kuzey Kafkasyalı mültecilerin girişimiyle yapılmıştır. "1917 yılından sonra Kafkasya'dan ayrılan kadroların bir kısmı İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye yerleşmiştir. Bu kadrolar, Demokratik Partinin yönetime gelmesinden sonra Türkiye kökenli bazı Kafkasyalılar ile birlikte siyasi faaliyetlerini milliyetçi/

74 Bk. E. Kuşba, a.g.e.

75 Gerçek ismi Mahomed Çoriniç Kotin (1886-1973), aydınlatıcı-egitimci, devrim öncesi İnguşetia'da okul kurucusu, Bolşevik karşıtı mücadelenin aktif liderlerinden, Kuzey Kafkasya'da sürdürülen iç savaş yıllarında bölük komutanı, Menşevik Güreistan'da yayınlanan "Bağınar Kafkasya" gazetesi editörü. 1921 yılında Türkiye'ye göç eder, milli mücadeleye katılır, İstiklâl Macallesi'yle onurlandırılır, 1948-1958 yıllarında "Yeni Kafkasya" dergisinin editörlüğünü yapar (Bk. M. D. Yandiyeva, a.g.e.).

76 Bk. M. D. Yandiyeva, a.g.e.

77 Bk. "Svobodniy Kavkaz", Münxen, 1952, noyabr, N 11 (14), s. 32.

anti-sovyet çizgide sürdürmek amacıyla, yeteri kadar "si" bulmadıkları Dosteli Yardımlaşma Derneğinden ayrılarak "Kuzey Kafkas Türk Kültür Derneği" (KKTKD) adı altında bir dernek kurmuş ve Balkan Türkleri, Kırım Türkleri vb. dernekler ile birlikte "Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu"na katılmıştır. KKTKD'nin kurulmasıyla birlikte Dosteli Yardımlaşma derneği de adını "Kafkas Kültür Derneği" olarak değiştirmiştir⁷⁸.

Çerkes cemaatinin önderlerinden İsmail Ziya Bersis, "Dost Eli Yardımlaşma Derneği'ni" "Kafkas Kültür Derneği'ne" dönüştürme konusunda Kafkasya mültecileri temsilcileri ile birlikte önemli rol oynamıştır⁷⁹.

Türkiye'nin Kuzey Kafkasya azınlığı tarihi uzmanı A. Toumarkine'in betimlemesiyle "Dernek, her ne kadar antikomünist ve Sovyet karşıtı olsa da Çerkeslerin kendi geleneklerini, isimlerini, tarihlerini, göçten önceki Kuzey Kafkasya kültürünü unutmamaları ve iyice öğrenmeleri için canla başla çalışıyordu. Türk kültürü, tarihi ve Türk kimliği içinde kaybolmayacak bir kültür öneliyorlardı. Kızıl Ordu'ya karşı Alman ordusunda savaşmış, eski lejyonerlerden oluşan ve muhalif olan Pantürkist bir grup ortaya çıktı"⁸⁰.

"Kuzey Kafkasya, Türk Kültürü ve Yardımlaşma Derneği", "Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu" bünyesinde birleşmiş olan diğer altı kuruluşla birlikte, Türk hükümeti tarafından 1954 yılında resmen "hayır kuruluşları" olarak tanınır⁸¹. "Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu" başkanı olarak Kadircan Kafli seçilir⁸².

78 Bk. Erol Taymaz, Kuzey Kafkas Dernekleri, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik", İstanbul, İletişim, 2001, s. 453.

79 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 42 - 43.

80 Bk. Alexandre Toumarkine, Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik", İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 426 - 427.

81 A.g.e., s. 427.

82 Bk. A. M. Murtazaliyev, a.g.e., s. 45.

Çerkes toplumunda siyasi mültecilerin ve "Türkiye'de yerleşik" Çerkeslerin iki ayrı kitlesinin varlığı, sorumlulukların bölünmesiyle ilgili bir tartışmaya sebep olur.

Öncelikle, belirtmek gerekir ki, Türkiye'deki Kuzey Kafkasya aydınlarının yayın aktivitesi, derneklerin oluşturulması sürecine paralel gitmekteydi⁸³.

Türkçe olarak yayınlanan cemaat dergileri ve gazetelelerinden birçoğunun ömrü kısa olmuş, cemaatsel yayınlar arasında "Dost Eli Yardımlaşma Derneği" liderlerinden İsmail Ziya Bersis tarafından 1953 yılında kurulan "*Kafkas Dergisi*" özel bir öneme haiz olmuştur⁸⁴.

Bu derginin ilk sayısında yer alan ve kuruluş amacı ve gelecekteki faaliyetlerinin tanıtıldığı "Kafkasyalılar ve Çerkesler" makalesinde Bersis, Türk toplumunda 1920'li yılların mültecileri olarak "Kuzey Kafkasyalı" ve "Çerkes" terimlerinin farklılıklarını irdelemekteydi.

Konunun öneminden ve bu konunun Bersis gibi günümüze kadar hiç kimse tarafından bu denli derinlemesine araştırılmamış olduğundan dolayı⁸⁵, bu makaleden bir pasajı alıntulamayı gerekli görmekteyiz.

Türk okurlarından biri, yayınevine yollamış olduğu mektubunda, böyle bir derginin yayınlanmasına ne gerek olduğunu sorur: "Sizin atalarınız 93 (1877-99) Rus Savaşından sonra göç etmiş, burada yerleşmiş, daha doğrusu Türkleşmiştir! Böyle olunca sizin Kafkas kültürü, Kafkas tarihi ve onların gelenekleriyle ne ilişkiniz kalmıştır? Eğer böyle bir şey yapmak gerekirse son yıllarda Bolşevik zulmünden kaçıp kurtulan Kafkasyalılar tarafından yapılması daha uygundur..." , diye yazmaktaydı⁸⁶.

83 Bk. Prof., Dr. Erol Taymaz, a.g.e., s. 300 - 301.

84 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 23.

85 Bk. Prof., Dr. Erol Taymaz, a.g.e., s. 301.

86 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 43.

Mektubun yazarı, Rusya'dan Almanya'ya kaçmış olan Kafkasyalılar tarafından dernekler kurulması ve "Kafkas" adıyla gazetelerin yayınlanmasına değinerek, Türkiye'deki Çerkes toplumunun bu adımını tenkit etmektedir⁸⁷.

Bu alıntı, Türk aydınlarının genelde ılımlı görüşlere sahip olan bir bölümünün, Almanya'da yerleşik yeni "Sovyet" muhaceretin faaliyetlerini, Türkiye'deki Kuzey Kafkasyalı cemaati için tehlikeli olarak kabul ederek, Çerkesleri de, Kuzey Kafkasya sorunlarıyla ilgilenmemesi gereken Türkleşmiş bir unsur olarak görmekte olduğunu kanıtlamaktadır.

Ziya Bersis, "Kafkas Dergisi'nin" öncelikli amacının, "Türlere Çerkesleri tanıtmak, toplumun gerçekleri tahayyül edebilmesi için Çerkes sorunuyla ilgili açıklamalar sunmak" olduğunu belirtir ve örnek olarak da, 1920'li yıllarda Çerkesleri hain olarak gösterme siyasete karşı mücadele eden Mehmet Fetgeri Şöeni'yi gösterir⁸⁸.

Çerkes cemaati ve Kuzey Kafkasyalı siyasi göçmenlerle ilgili sorunlar böylece birbiriyle kaynaştığından dolayı, 1950-1960 yıllarının Kuzey Kafkasyalı cemaati basınına, yayınlanan dergilerin ve irdelenen konuların içeriğine kısaca değinmeyi gerekli görmekteyiz.

"Kafkas Dergisi" 1953 yılında, İsmail Bersis'in editörlüğünde yaklaşık bir yıl yayınlanır. Bu dergi, "Kafkas Kültür Derneği'nin" resmi organı olup, "aylık siyasi, kültürel ve edebi dergi" olarak yayınlanmaktaydı⁸⁹. Derginin Sovyet karşıtı yönelimi, SSCB'nde Kuzey Kafkasya halklarının Orta Asya'ya sürülmesiyle ilgili yazılar ve dağlılar ile "diğer Türkçe konuşan halkların" haklarının ayaklar altına alınmasıyla ilgili makalelerin yayınlanmasıyla kendisini göstermekte, bu bağlamda, 1920'li yılların Kuzey Kafkas-

ya sürgünlerinin faaliyetleri ve "Prometeus" hareketine ayrı bir önem verilmekte, bilim ve edebiyat bölümlerinde, Çerkes tarihi ve diliyle ilgili araştırmalar, Çerkes yazarların eserleri tanıtılmaktaydı⁹⁰.

"Kafkas Dergisi'nin" içeriğinin seçimi konusunda, Türkiye'de Kuzey Kafkasyalı cemaatin haklarının korunması için aktif mücadele vermiş ve bu yüzden çok sayıda tenkit ve tehdit almış olan kurucusu ve baş editörü İsmail Ziya Bersis özel bir rol oynamıştır⁹¹. Ziya Bersis'in 1953 yılında vefat etmesinin ardından "Kuzey Kafkas Kültür ve Yardımlaşma Komitesi" kurucu üyelerinden Doktor Vasfi Güsar, derginin baş editörlüğünü üstlenir ve bu derginin yayını, yönelimini ve yayın ilkelerinin koruyarak "Kafkas Mecmuası" başlığıyla sürdürür. Lakin Güsar döneminde siyasi makalelerin sayısı hissedilir derecede azalır, karşılığında ise tarih ve kültür yazılarına daha fazla yer ayrılır, XIX. yüzyıl Kafkas Savaşı esnasında vuku bulan olaylar, Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti yöneticileri ile bu devletin yıkılması sonrasında gelişen ayaklanmaların önderleri, örneğin Uzun Hacı'yla ilgili makaleler dergide daha geniş bir şekilde yer bulur⁹².

SSCB'nde gerçekleşen olaylar "Kremlin'e güvenmemelisiniz" söylemiydi açıklanmaktaydı⁹³.

Tarihçi Lowell Bezanis, derginin yayın tarihleriyle ilgili araştırmasında, 1954 Nisanından 1956 Mayısına kadar yayınlanmış olan derginin, toplam 12 sayısının basıldığını belirtmektedir⁹⁴. Bu derginin yerine 1957 Ocağında, tekrar Doktor Vasıf Güsar'ın editörlüğünde, 1959 Ağustosuna kadar sürecek olan "Yeni Kafkas" dergisi yayınlanır. Bu süreçte 33 sayı basılır⁹⁵.

⁸⁷ A.g.e.

⁸⁸ Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 42.

⁸⁹ Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 144.

⁹⁰ A.g.e.

⁹¹ A.g.e.

⁹² A.g.e., s. 145. İzzet Aydemir, derginin Aralık 1963'e kadar yayınlanmış olduğunu belirtmektedir (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 43).

⁸⁷ A.g.e.

⁸⁸ A.g.e.

⁸⁹ Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 144.

“*Yeni Kafkasya*” dergisinde, Çeçenlerin 1866 yılında Osmanlı İmparatorluğu’na göçünün düzenleyicisi, Rus ve Osmanlı orduları generali Musa Kundukhov’un anıları, Aziz Meker’in, Çeçenlerin tarihiyle ilgili kitabından alıntılar, Kuzey Kafkasya tarihinin önemli olaylarını aydınlatan yazılar ve kaynaklar yayınlanır⁹⁶.

Siyasi konularda yayınlanan ve SSCB’ni ve özellikle Kuzey Kafkasya konusunda uyguladığı siyaseti eleştiren yazıların büyük bir kısmı çevrilerek, Münih’te yayınlanan Kuzey Kafkasya sürgünleri dergilerinde de yayınlanır.

1950-1960 yıllarının önemli özelliği, Kuzey Kafkasya dernekleri ve yayın organlarının henüz şekillenme aşamasında olmaları, siyasi ortamın ise, hem irdelenen konular, hem de yayınlanan yazılara sınırlandırmalar getirdiğinden dolayı, gelişmeye elverişli olmadığıdır.

Kuzey Kafkasya basını, cemaat içi yönelime sahip olduğundan dolayı yazılarda sık sık “biz”, “bizim” ve “okurlar anlar” gibi terimler kullanılmaktaydı⁹⁷. Tematik açıdan, folklorik makaleler haricinde, genelde Kuzey Kafkasya tarihi, kültürü ve gelenekleriyle ilgili sorunlar tartışılmaktaydı⁹⁸.

Ancak 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra Türkiye’de gelişen nispeten olumlu demokratik ortamda, ülkede farklı kurumların oluşturulmasına 1961 anayasasıyla resmî izin verildiğinde, Kuzey Kafkas kuruluşları ve basını daha aktif ve çok yönlü faaliyet gösterme imkânı elde eder.

Lakin 1920’li yılların Kuzey Kafkasyalı muhacereti bu dönemde, bir faktör olarak nihai şekilde sahneden çekilir.

1940’ların ortasından 1960’a kadar olan sürede Türkiye’nin Kuzey Kafkasya azınlığı ve bu cemaate entegre olma sürecinde bulunan 1920’li yılların Kuzey Kafkasya siyasi

96 Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 145.

97 Bk. Prof., Dr. Erol Taymaz, a.g.e., s. 301.

98 A.g.e.

muhacereti çerçevesindeki gelişmeleri topladığımızda, son yılların Türk tarih yazımının odak noktasında ağırlıklı olarak 27 Mayıs 1960 darbesinin hazırlanması ve gerçekleştirilmesi konusu ve gelişen olaylardaki Çerkeslerin rolü ile devletin yönetim sisteminde Çerkes kökenli kişilerin katılım oranının artması konularının işlendiğini belirtmek gerekir.

Benzer eğilimin yeni olmaması ilginçtir. Daha 1950’li-lerde Almanya ve Türkiye’de yayınlanan kitaplarında Çerkes yazarlar, Çerkeslerin Türkiye tarihi ve kültüründeki rolüne dikkat çekmekteydi. Örneğin, tarihçi R. Traho, 1956 yılında Münih’te yayınladığı “Çerkesler” kitabında “Çerkes sürgünlerinin 1864 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nda oynamış olduğu ve günümüzde Türkiye Cumhuriyeti’nde oynadığı önemli rolü vurgulamakta ve gururla, Türkiye Cumhuriyeti meclisinde 40’a yakın milletvekili ve çok sayıda diplomat ve bakanın Çerkes kökenli olduğunu belirtmektedir⁹⁹.

99 Bk. R. Traho, a.g.e., s. 118. 1950-1960 yıllarında, Demokrat Parti hükümetinin en önemli bakanlarından biri, dışişleri bakanı, Çerkes asıllı Fatih Rüştü Zorlu olmuştur (bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s.83).

Türkiye Kuzey Kafkas cemaatinin 1960-1971 yıllarındaki gelişmeleri

27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye’de gerçekleşen askeri darbe sonucunda askerler yönetime el koyar, meclisi ve hükümeti dağıtarak, devletin yönetimi için, başına daha sonra cumhurbaşkanı olacak olan General Cemal Gürsel’i getirdikleri Milli Birlik Komitesi’ni kurarlar.

1960 ihtilalını hazırlayıp, gerçekleştiren askerlerin içinde, ihtilalın gerçek yöneticisi Cemal Madanoğlu ve “fikir babası” Yüzbaşı Talat Aydemir’in de bulunduğu Çerkes kökenli subayların önemli bir sayı oluşturmuş olması ilginçtir. Çerkes subaylar, 1962-1963 yıllarında Talat Aydemir girişiminde gerçekleştirilen iki ihtilal denemesinde de istisnai bir rol oynamışlardır¹⁰⁰.

Tüm bunlar, bazı yazılarda 1960 askeri darbesinin bir “Çerkes komplosu” olarak vurgulanmasına yol açmış, ihtilal fikrinin ortaya atılıp, ilk gizli komplo gruplarının oluşturulmasının Çerkes subaylar tarafından meydana getirildiği ileri sürülmüştür¹⁰¹. Lakin Türkiye’de ayrılıkçı ve milliyetçi yaklaşımlar görülmemiş olduğundan dolayı, “Çerkes ideolojisi” veya “Çerkes ayrımcılığı ve milliyetçiliği” yaklaşımları veya

¹⁰⁰ Bk. Doç., Dr. Sevda Alankuş, a.g.e., s.317.

¹⁰¹ Bk. Ahmet Kahraman, “Darağaçları Gölgesinde Korku Cumhuriyeti”, İstanbul, Tümm zamanlar Yayıncılık, 1994, s.134.

genel olarak “Çerkesliğin” 1960 ihtilalında, Çerkes subayları için ideolojik bir dayanak ve birleştirici unsur olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

27 Mayıs 1960 ihtilalının düzenleyicilerini birleştiren ideoloji öncelikli olarak, ihtilalcı subayların görüşüne göre Menderes hükümetinin adım-adım uzaklaştığı Atatürk’ün milliyetçilik ilkeleri üzerine kurulmuştur¹⁰².

Çerkesler arasında yaygın olan karşılıklı bağlılık ve birbirine destek olma geleneği, 1919-1922 milliyetçi hareket günlerinde olduğu gibi, gerçekten de organizasyon açısından rol oynamıştır¹⁰³. Fakat “Çerkeslik” benzeri çok sayıda birleştirici başka öğeler de vardı ve bunlardan örnek olarak 1960 darbesinin lider subaylarından büyük bir kısmının 1950-1952 yıllarında, Türk birlikleri bünyesinde Kore Savaşı’na katılmış olduğunu belirtmek mümkündür¹⁰⁴.

Kuzey Kafkas cemaatiyle ilgili Türk tarihçi ve siyasilerin sıklıkla belirttiği bir husus da, Çerkeslerin, ordu haricinde

102. 27 Mayıs 1960 ihtilalının düzenleyicilerinin ideolojik yaklaşımları, kendisini 1961 anayasasında ifade etmiştir. Bu anayasanın giriş kısmında “Türk milliyetçiliğinden güç ve öğüt alma” gereği belirtilmekte ve “yurtta sulh, cihanda sulh” prensibine, Milli Kurtuluş Mücadelesi ruhuyla, ulusun hâkimiyetine ve Atatürk ilkelerine tam manasıyla bilinçli bir şekilde sahip çıkılacağı ilan edilmekteydi (bk. “Osmanlı – Türk Anayasaları (sözlüklü)”, Araş. Gör. Tuncer Özyavuz, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul, Alkım Yayınevi, 1997, s. 170). Cumhuriyet Türkiye’sinde ordu kendisini Kemalist ideolojinin bekçisi olarak ilan ederek, bu prensiplerin tehlikeye düştüğü durumunda silahlı kuvvetler iç tüzüğünün 35. maddesiyle, kendisine siyasi süreçlere müdahale yetkisi tanımaktadır (bk. Ümit Cizre, Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri, Kavramsal ve ilişkisel bir analiz, “Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye’de Ordu”, Derleyenler: Ahmet İnsel – Ali Bayramoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004, s. 135 - 161, ayrıca bk. Tanel Bora, Ordu ve Milliyetçilik, a.g.e., s. 163 - 178).

103. “Çerkesliğin”, askeri cunta üyeleri için birleştirici bir unsur olarak kullanıma durumu, 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin tertipleycilerinden Talat Aydemir’in hatıralarında ayrıntılı olarak ortaya çıkmaktadır. Aydemir, kitabında memnuniyetsiz subayları nasıl etrafına toplayıp, devleti yıkımdan kurtarmak için yönetimi ellerine alma gerekliliği konusundaki fikirlerini paylaştığını anlatmaktadır (bk. “Talat Aydemir’in Hatıraları”, İstanbul, 1968, s. 24 - 27, 206.-208).

104. Bk. Doğan Akyaz, “Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi. Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine”, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 88 - 105.

istihbarat kurumlarında da büyük bir sayı teşkil etiklerinden dolayı benzer iftiralara uğramış olduklarıdır¹⁰⁵. Üstelik, “Teşkilat-ı Mahsusa” günlerinden günümüze kadar Türk istihbarat teşkilatları, öncelikli olarak da Milli İstihbarat Teşkilatı’ndaki Çerkes üstünlüğü süreklilik arz etmekte olup, istihbarat kurumundaki organizasyon ve içerik değişimleriyle ilgili değildir¹⁰⁶.

Türk istihbaratının gelişmesine adanmış bilimsel çalışmalarda, bu kuruluşta Çerkeslerin üstünlüğü geleneğinin korunması ve kökleşmesi konusuyla ilgili, Türkiye Milli İstihbarat Teşkilatı’nın 1962-1964 yılları başkanı, Çerkes Mehmet Fuat Doğu’nun rolüne değinilmektedir¹⁰⁷. Lakin bu durum ve Türk generaller arasında Çerkes kökenlilerin nispeten büyük bir sayı oluşturmaları, ilk olarak ailevi geleneklerle açıklanmaktadır¹⁰⁸.

27 Mayıs 1960 askeri darbesinin tertipleycileri ve genel olarak Türk yüksek rütbeli subaylar arasında, ayrıca istihbarat hizmetleri sisteminde Çerkes kökenlilerin büyük bir sayı teşkil etmiş olduğu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde de Çerkes kökenli milletvekillerinin varlığı hakkında konuşurken¹⁰⁹, bu durumun 1960-1971 yıllarında Türkiye’deki Çerkes cemaatindeki gelişmelere belli bir oranda etki yapmış, fakat temelde aşağıda belirtilen üç gerçeğe bağlı olduklarından dolayı, her halükârda belirleyici olmadığını belirtmek gerekir.

105. Bk. Hüsamettin Arslan: 1923 Müslümanlara ‘Türk’ dedi. «Radikal», 19 Aralık 2003.

106. Türkiye’nin, 1955’te NATO’ya üye olmasının akabinde, Milli İstihbarat Teşkilatı birleşim değişikliklerine uğrayarak Amerikan istihbarat teşkilatının yapı ve çalışma stili benimsenmiştir (bk. Mehmet Eymür, a.g.e., s. 34). 1950-1960’lı yıllarda, Türk istihbaratının salt ABD kontrolü altında olmayıp, örneğin, CIA’nın İstanbul şubesine dönüştüğü, tüm ülke sahuna yardımcı olan dinleme istasyonu çalışanlarının maaşlarının ABD tarafından ödendiği bir durum hâs olmuştur (bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s.194-195, 205).

107. Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 259.

108. Bk. Soner Yalçın, “Teşkilatın İki Silahşoru”, İstanbul, Doğan Kitap, 2001.

109. TBMM’nin Çerkes asıllı milletvekillerinden çok azı cemaat yaşamına aktif olarak katılmaktaydı. Bunların içinden, 1962-1965 yıllarının Konya milletvekili Kadrihan Kafa’yı sayabiliriz.

1. 1961 anayasasının kabulünden sonra Türkiye'de daha demokratik ve hür ortam oluşur ve bu sayede Kuzey Kafkasya dernekleri ağını genişleterek, yeni ve daha demokratik içerikli dergiler yayınlama imkânı doğar. Çerkes aydınları bu dönemdeki çalışmalarında, Çerkeslerin milliyetçi hareketindeki rolünün gözden geçirilmesi, özellikle de Çerkes Etilhem'in "ihanesi" olgusunu şüphe altına alma konusunda ilk denemeleri gerçekleştirir.

2. 1920'li yılların Kuzey Kafkasya göçmenlerinin katliamları arasında kötümser ruh hali derinleşir ve kendileri tarih sayfalarından nihai olarak çekilirler.

3. Türkiye'nin dış siyasetinin öncelikleri ve bu bağlamda Kuzey Kafkasyalı azınlık faktörünün kullanılması, ABH ve NATO'nun çıkarlarına uydurulur.

1961 anayasası, iç siyaset ortamını eskisine nazaran daha demokratik kılarak, toplumun siyasileşmesi, birbirine tamamen farklı siyasi akımların şekillenmesi, dernekler ve organizasyonların oluşturulması imkânı sağlar¹¹⁰. Diğer Müslüman cemaatlerle birlikte, Kuzey Kafkasyalılar cemaati de daha serbest bir şekilde, farklı kuruluşlar oluşturma imkânlarından yararlanır.

İç siyasi şartların haricinde, başbakan Adnan Menderes hükümeti döneminde gerçekleştirilen toprak reformları sonucunda Çerkes köylerinin ekonomik olarak güçlenmesi de taşrada Kuzey Kafkasya kurumlarının oluşturulmasına katkı sağlamış, ayrıca 1960-1970'li yıllarda yakın şehirlerin, elde edilen ürünlerin tüketimi açısından yeterli olduğundan dolayı, bu sayede de şehirlere göç hızı belli bir oranda yavaşlamıştır¹¹¹.

110 1961 anayasasının 23. maddesi, önceden izin almadan ve maddi güvence vermeden gazete ve dergi yayınlama hakkı vermekte, 29. madde ise, önceden izin almadan dernek kurma olanağı sağlamaktaydı. Lakin bu dernekler kanuna ve devletin bütünlüğüne, milli güvenliğe ve toplum düzenine karşı olmayacaktı (bk. "Osmanlı - Türk Anayasaları (sözlüklü)", s. 180, 182).

111 Bk. Taner Duman, Örenşehirde Aile-Emek Örgütlenmesinin Değişimi, "Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme", Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, s. 147.

Hâsıl olan fırsattan yararlanan Çerkesler, tüm il ve ilçelerdeki büyük sayılarıyla "Kuzey Kafkasya Kültür Dernekleri" oluşturmaya başlarlar¹¹². Bu derneklerin içeriği de aynı süre içinde değişime uğrar. 1950'li yıllarda oluşturulan Kuzey Kafkas dernekleri, büyük şehirlerdeki Çerkes gençlerinin kimliğinin korunması endişesi ve gençleri bir yerde toplamak amacıyla "dans günleri" ve "çay toplantıları" düzenlerler. Kültürel faaliyetler ise ağırlıklı olarak "halk dansları ve oyunlarının eğitimiyle" sınırlanmaktaydı¹¹³.

Böylece, İstanbul'da kurulan dernekler, öncelikli amaçlarını "vatandaşlarını toparlama ve yakınlaştırma" olarak açıklayarak, esas dikkatlerini "geleneksel kültürün korunması ve yeniden canlandırılması" üzerine yoğunlaştırır¹¹⁴.

Kuzey Kafkasyalı azınlıklar 1960'lı yıllarda faaliyet alanlarını genişleterek, toplumsal hayata daha aktif bir şekilde katılmaya başlar. Kültürel derneklerinin yayınları arasında, eskiden daha az değinilen sorunlara, özellikle cemaat tarihi ve Çerkeslerin Türkiye'de oynadıkları rolü irdeleyen yarı bilimsel çalışmalara yer vermeye başlanır ve hatta Kuzey Kafkas dilleri için kurslar düzenleme denemeleri yapılır¹¹⁵.

Kuzey Kafkasya kültür dernekleri, geçen on yıllardaki gibi esas amaçlarını "Kuzey Kafkasya kültürünün korunması ve geliştirilmesi" olarak açıklamalarına, siyasileşmekten ve siyasi mücadeleden uzak durmaya çalışmalarına rağmen, 1960'lı yılların başında ülkede yaygın olan sağ ve sol eğilimli partiler ve radikal teşkilatlar arasında siyasi mücadelenin giderek büyümesi sonucunda, 1970'li yıllarda Kuzey Kafkasya cemaatlerinin faaliyetlerinde siyasi unsurların ortaya çıkmasına varır¹¹⁶.

112 Bk. Mehmet Eser, a.g.e., s. 41; Erol Taymaz, a.g.e., s. 454.

113 Bk. Erol Taymaz, a.g.e., s. 454.

114 A.g.e.

115 Bk. Alexandre Toumarkine, a.g.e., s. 437. 1960-1980'li yıllarda, derneklerde gizlice, fazla dikkat çekmeden dil dersleri verilmekteydi. Ancak 1990'lı yıllarda milli dil dersleri daha açık bir hal alıp, gazetelerde konuyla ilgili reklamlar verilmeye başlanır.

116 A.g.e. Daha önceki dönemlerin aksine, 1970'li yıllarında köyden şehre akımının güçlen-

1960'lı yıllarda kurulan dernekler arasında toplumsal çalışmalar açısından Kuzey Kafkasya toplumunda önemli bir rol oynayan ve 1961 yılında Ankara'da kurulmuş olan "Kuzey Kafkasya Kültür Derneği" ileriki yıllardaki aktivitesi ve organizasyon becerisiyle özellikle göze çarpmıştır.

Bu derneğin kurucuları arasında İzzet Aydemir, M. Zihni Hizaloğlu, Hayrettin Şen ve Kaya Erdem gibi tanınmış Çerkes liderleri ve aydınlar bulunmaktaydı. Zihni Hizaloğlu, dernek başkanı seçilir.

Ankara'daki "Kuzey Kafkasya Kültür Derneği", kuruluşunun ilk yıllarında sadece kültürel çalışmalarla ilgilendikten sonra, ileriki yıllarda daha aktif olarak toplumsal faaliyetlere başlar ve hatta Türkiye'de faaliyet gösteren ilk Çerkes kuruluşu olarak 1960'lı yılların ikinci yarısında SSCB'ndeki "Rodina" (Vatan) komitesi aracılığıyla, Kuzey Kafkasya'da yaşayan vatandaşları ile ilişki kurar, bu ise Çerkes cemaati için görülmemiş bir olaydır.

1960'lı yılların Çerkes aydınları ile 1920'li yılların Kafkasya göçmenlerinin Türkiye'de kalan temsilcilerinin çabaları, yeni Kuzey Kafkas derneklerinin kurulması ve ülke sathında Çerkeslerin yaşadığı tüm yerlerin katılacağı bir ağın oluşturulmasına yönelir. Bu stratejinin temelinde, ulusal kimliğin korunması ve asimilasyonun engellenmesi ehemmiyeti konusundaki bilincin gelişmesi çalışmaları haricinde, şehirlerde yaşayan ve ulusal asimilasyonun eşiğinde bulunan kitle arasında genel "Çerkes" kültürel kimliğinin şekillenmesi çabası yatmaktaydı.

Türkiye'deki Kuzey Kafkasya toplumunun kanaatine göre, İsrail ve Ürdün'ün aksine Türkiye'de, kültürel kimliğe

bağlı olarak "Çerkes doğulmuyor, Çerkes olunur" felsefesi ve bu kimliğin oluşması ile korunması konusunda "Kuzey Kafkasya Kültür Dernekleri"nin başlıca rolü oynamasıyla bağlantılıdır¹¹⁷.

Çerkes diasporası tarihi uzmanı Doktor Sevda Alankuş'un belirttiğine göre "Çerkes olduğunu kamusal alanda söylemek yeni yeni öğreniliyor, ancak bu kimlikle siyaset yapılamıyor. Kafkas dernekleri, Çerkeslik kimliğinin yeniden yaratılmasında. Övünçle ifadelendirilmesinde önemli işlevler üstleniyorlar, ancak siyasal partilerden başka aktör tanımayan "modern" siyasal ortamda siyaseti Çerkesler lehine etkileyemiyorlar"¹¹⁸.

1960'ların Çerkes aydınları, Kuzey Kafkasya kökenli olup, marjinalleşme sınırına varmış kitle içinde kültürel kimlik oluşturma yoluyla ulusal asimilasyonu önlemeye yönelik siyasi yönelim hazırlamakla birlikte, Çerkeslerin Milli Kurtuluş Hareketinde oynamış olduğu rolün resmi tarih yazımı tarafından sunumunun yeniden gözden geçirilmesi, özellikle de Çerkes Ethem'in "ihaneti" olgusunun zan altına alınması konusunda bir girişimde daha bulunur. Bu yöndeki ilk adımlar, Çerkes dergilerinde atılır.

Bu konu daha sonra makaleler sınırını aşarak, ciddi araştırma konusu olmuştur.

Çerkeslerin Milli Kurtuluş Hareketi'ne katkılarının yeniden değerlendirilmesi ve hareketin gerçek tarihinin düzenlenmesi konusunda öncü rolünü Türkiye'nin yeni tarihini araştıran ve 1953 yılında "Selek" yayınevini kuran Sabahattin Selek üstlenmiştir¹¹⁹.

117 Bk. Doç. Dr. Sevda Alankuş, "Ürdün Çerkesleri, "Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)", Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, s. 298. Bazı bilim adamları, Çerkeslerin dışarıdan gelme oldukları, bu durumda ise siyasi kimliğin, sığınma vermiş veya ikinci vatana dönmüş olan devletin siyaseti olduğundan dolayı, kültürel kimlik olgusu açısından, Çerkeslerin kendi siyasi kimliklerine sahip olamayacaklarını belirtmektedir. (bk. Yaşar Bağ, a.g.e., s. 9-10).

118 Bk. Doç. Dr. Sevda Alankuş, a.g.e., s. 298.

119 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 73.

mesi, Çerkes köylerinin kapalı sisteminin yok olması sonucunda köylerdeki geleneksel kültürün hızlı bir şekilde yıkımı ve Kuzey Kafkasya ile ilk ilişkilerin sağlanması, Kuzey Kafkasya kültür derneklerinin faaliyet alanı üzerine etki yapmıştır.

Selek, 1963-1964 yıllarında yayınladığı ve 1965-1966 Yunus Nadi ödülünü kazandığı, iki ciltli “Anadolu devrimi” çalışmasında, Milli Kurtuluş Hareketi’nin gerçek tarihinin yazılması ve Çerkes Ethem’in rolünün yeniden ele alınmasına soyunur¹²⁰. Sabahattin Selek’in çalışması, resmi tarih yazımının revize edilmesinin ilk denemelerinden biri olarak, “sol Kemalist” hareketi ekolü tarihçileri, özellikle de Doğan Avcıoğlu üzerinde etkisini bırakmıştır¹²¹.

Kafkas mültecilerinin 1960-1971 yıllarındaki faaliyetleri ve genel Çerkes sorunlarının çözümü konusunda yapılan yatırımları Türkiye’nin Kuzey Kafkasya azınlıklarının toplumsal-kültürel faaliyeti bağlamında irdeleyerek, 1967 yılını bir yol ayrımı olarak kabul edebiliriz.

1920’li yılların Kuzey Kafkasya göçmenleri, 1967’de hâlâ siyasi bir güç ve belli bir oranda da bir faktör olarak önemini kaybetmemiş olmakla birlikte, 1967 yılından itibaren tarih ve siyaset sahnesinden çekilmeye başlar.

Türkiye ve farklı Avrupa ülkelerine sığınmış olan 1920’li yıllarının Kuzey Kafkasya mültecileri arasında görülen hayal kırıklığı ve mücadeleyi sürdürmenin manasız olduğu duygusu, hayatta kalan temsilcilerin siyasi faaliyetlerden feragat etmeleri konusunda da belirli bir rol oynamıştır. Eski lejyonerler tarafından yönetilen ve Sovyet karşıtı yönelimiyle göze çarpan son Kuzey Kafkasya sürgünleri dergisi, 1964-

120 Bk. Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, Cilt 1, 2, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2000 (çalışmanın dokuzuncu basımı 2000 yılında yayınlanmıştır).

121 S. Selek, birinci cildin sunuşunda, Milli Mücadele ile ilgili yeni bir yaklaşım sergileyerek “Yeni Türkiye’nin kuruluşunu hazırlayan “Milli Mücadele” sandığı gibi belli birkaç yıl içinde sığdırılmış ve tarih olmuş bir devir değildir. Halen bu evrenin devamını yaşıyoruz. Aksi takdirde bugün aynı meseleleri değil, yepyeni, bambaşka meseleleri çözmek durumunda olacaktık”, demektedir (bk. Sabahattin Selek, a.g.e., c. 1, s. 5). Aynı yaklaşımı tarihçi Doğan Avcıoğlu da sergilemekte, “Milli Kurtuluş Tarihi” başlıklı dört ciltli çalışmasını 1960’ların sonunda yazmış olmasına rağmen, kitabın tarihi olarak 1838-1995 zaman dilimini belirtmiştir. “Sol Kemalist” hareketle ilgili daha ayrıntılı olarak bk. Tefik Çavdar, “Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950-1995”, Ankara, İmge Kitabevi, 2000, s. 125 – 129.

1967 yıllarında Türkiye’de yayınlanan “*Birleşik Kafkasya*” dergisiydi. Bu dergi İstanbul Kuzey Kafkasya Kültür Derneği’nin resmi yayın organı olmakla birlikte, diğer kültür ve folklor yönelimli cemaat yayınlarının aksine, bariz bir şekilde Sovyet karşıtı siyasi yaklaşım sergilemekte olup¹²², siyasi açıdan 1961 yılında Alihan Kantemir tarafından Münih’te yayınlanan derginin devamı niteliğindeydi¹²³.

SSCB’nin Müslüman mültecileri tarihi uzmanı Lowell Bezanis’in tanımlamasıyla “*Birleşik Kafkasya*” dergisi, Kuzey Kafkasyalı mültecilerin geleneksel amacı olan ve Kafkasya cumhuriyetlerinin büyük konfederasyonu arasında özgün bir yere sahip olacak “hür ve birleşik” Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti’nin yeniden kurulması için çalışmaktaydı¹²⁴.

“*Birleşik Kafkasya*” yayın kurulu, Kuzey Kafkasya mültecileri ve genç Çerkes aydınlarının yakınlaşması için özgün bir ocağa dönüşür. Yayın kurulunda Ahmet Canbek Havjoko, Kosok ve Cabağı gibi tecrübeli önderlerin yanında, genç aydınlardan oluşan bir ekip şekillenir. Üstelik bu gençlerin büyük bir kısmı hem yazı işlerinde çalışıyor, hem de üniversitede okuyordu. Bunların arasında, ilerde tanınmış Çerkes liderlerine dönüşen Sefer Berzeg, Osman Çelik, M. Zihni Hizal vs. bulunmaktaydı¹²⁵.

Dergi, yönelim açısından genel Sovyet karşıtı mücadele çerçevesinde faaliyet göstermiş olduğundan, Türkiye’deki

122 Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 145.

123 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 224. Alihan Kandemir, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ümitsizliğe kapılmayarak Sovyet karşıtı mücadeleye devam etmiş olan 1920’li Kuzey Kafkas sürgünlerinden olmuştur. Kandemir, bir grup tarafları ve eski “Kuzey Kafkasya Milli Merkezi” üyeleriyle birlikte 1961 yılında Münih’te “Kafkas Devrim Komitesi”ni kurar. Rusça, İngilizce ve Türkçe olarak “Kafkasya”, ardından da “Birleşik Kafkasya” dergilerini yayımlar. Kandemir, Amerikan Komitesi ile işbirliği yaparak, SSCB tarihi ve kültürü araştırma enstitüsü tarafından Arapça olarak yayınlanan “Elmeccelle” dergisinin sorumlu yazı işleri müdürü ve Kuzey Kafkasya Milli Komitesi görevlerini yürütmekteydi.

124 Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s.145.

125 A.g.e.

ABD büyükelçiliğinin desteğine sahip olur ve Kuzey Kafkasya problemleri konusunda daha geniş çapta ve hür araştırmalar yapma imkânı elde eder.

1960-1970'li yıllarda, Kuzey Kafkasya göçmenleri dolayında, "*Birleşik Kafkasya*" dergisinin yazı işleri örneğiyle iki paralel gelişmenin sürdüğünü iddia etmek mümkündür.

Birincisi ve Türkiye için genel anlamda karakteristik olanı, 1920'li yılların Kuzey Kafkasya siyasi sürgünlerinin geçmiş oldukları mücadele yolu ve faaliyetlerinin, genç Çerkes aydınları ve yeni şekillenen Kuzey Kafkasya dernekleri için örnek olmasıdır.

1970'li yıllarda Kuzey Kafkasya cemaatinde şekillenen "Dönüş" hareketi liderlerinden Çerkes aydını İzzet Aydemir, 1964 yılında "*Kafkasya Kültürel Dergisi*"ni kurar. Aydemir, derginin yayınlanma döneminde (1964-1975), Türkiye ve farklı Avrupa ülkelerinde yaşayan 1920 yılları mültecilerinin liderleriyle irtibat kurarak, genç nesil için yol gösterici olması niyetiyle dergide yayınlamak için biyografilerini göndermelerini rica eder¹²⁶, fakat onların büyük bir kısmı bu öneriyi reddeder. Birçoğunun cevabı aynı şekildedir "ancak ölümünden sonra hakkımda konuşabilirsiniz"¹²⁷.

Aydemir'in belirttiğine göre onların birçoğu biyografisini ve siyasi faaliyetlerinin hikâyesini yazmadan vefat eder¹²⁸.

1960'lı yılların geniş yayılma göstermiş olan kötümserlik ve ümitsizliğin etkisi Aydemir'e gönderilen cevaplarda, 1920'li yılları Kuzey Kafkasya siyasi sürgünlerinin belli bir kısmında bariz bir şekilde hissedilmektedir. Gurbet şartlarında kimliğini koruma imkânsızlığı ve Kuzey Kafkasya'ya dönme gerekliliği fikirleri sonucunda oluşan bu ümitsizlik ve kötümserlik, 1960-1970'li yılların mültecilerine has özelliklerdir.

126 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 139.

127 A.g.e.

128 A.g.e.

Eski Kuzey Kafkasya Dağlıları Cumhuriyeti önderleri anılarında, SSCB'nin eninde sonunda yıkılacağına dair inanç ve güven göstermelerine rağmen¹²⁹, uzun süreli sonuçsuz mücadeleden sonra birçokları ümitsizliğe düşerek, H. Bamat örneğinde olduğu gibi siyaset sahnesinden uzaklaşmışlardır.

SSCB'nin sadece savaşta galip gelmekle kalmayıp, daha da güçlenmesi, 1920'li mülteciler üzerinde ağır bir etki bırakmıştır. Savaş sonunda arkadaşlarının tutuklanması ve farklı ülkelerde yaşayan sürgünlerin bazı tanınmış liderlerinin, örneğin Stepan Bandera'nın KGB ajanları tarafından öldürülmeleri bu etkiyi çoğaltmıştır¹³⁰.

Eski mülteciler arasındaki ümitsizlik ve kötümserlik, Kuzey Kafkasya halklarının, yabancı ortamda asimile olmaya mahkûm oldukları ve tek kurtuluşun vatana dönmek olduğu fikrini geliştirmiştir¹³¹.

Çerkes aydınları arasında görülen "dönüş" akımı, Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkas cemaatinde 1970'li yılların başında nihai olarak bir harekete dönüşür¹³².

SSCB'ne dönme fikri daha 1960'lı yıllarda Kuzey Kafkasya göçmenleri arasında yayılmaya başlamış olmasına ve "dönüş" taraftarlarının, o dönemde Kuzey Kafkasya kültür

129 Bk. Pşimah Kosok, a.g.e., s. 47. Wasan Giray Cabacı, "Birleşik Kafkasya" dergisinde yayımlanan makalelerinden birinde aynı şekilde, "Mamaflıh, memleketimizin ve milletimizin üzerindeki Rus kabusunu barbar Kremlin rejiminin tam izmihali ile sona ereceği ve Kuzey Kafkasya istiklalinin yeniden kurulacağı günün hiç de uzak olmadığına inanıp sabredelim", demektedir (bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 212).

130 Bk. John Barron, "KGB. The Secret Work of Soviet Secret Agents", NY, A Corgi Book, 1975, s. 298.

131 1945 yılındaki Kuzey Kafkasyalı siyasi sürgünler arasında hayal kırıklığı görülmekte olduğunu belirtmek gerekir. Tersine, bu insanlar SSCB'ne dönme fikrine prensip olarak karşıydı. A. Avtorhanov'un, 1951 yılında ortaya koyduğu "Moskova'da Stalin oturduğu sürece Kafkasya'ya gidemeyiz. Tiflis, Vladikavkaz, Taşkent ve Kiev'e giden yollar Moskova'dan geçer", fikri bilinmektedir.

132 Bk. Hasan Şaguj, Çerkesler'de Dönüş Düşüncesinin Dünü Bugünü Yarını Üzerine Düşünceler. "Kafkasya Gerçeği", sayı 9, Temmuz 1992, Samsun, s. 1.

dernekleri liderleri arasında yönetim pozisyonlarına gelmelerine rağmen, hareketin kendisi gerçekleşme mekanizmalarından uzak, soyut bir arzu olarak kalır¹³³.

Bu olgu, Çerkes basınının gözünden kaçmaz.

Mesela, Doktor Vasfi Gusar, “Kuzey Kafkasya” dergisinin 43. sayısında yayınladığı “Dönüş” başlıklı makalesinde, bu konuda SSCB ile anlaşmaya varma fikrini ortaya atar: “Rejim ne olursa olsun Kafkasya’ya dönmek için Sovyetlerle anlaşma akla gelebilir. Hiç olmazsa gittikleri yerde milli dilde okullar bulunması, milli durumlarını iyiliğe götürmesi daha iyi bir yön alır ve zamanla erimeleri önlenir”¹³⁴. Yazar, İsrail devletinin oluşturulmasını benzer bir anlaşma örneği olarak getirir. 1962 yılında Münih’te düzenlenen “Esir Milletler Kongresi”nde Çerkeslerin, tam da Vasfi Gusar tarafından temsil edilmiş olduğu ilginçtir¹³⁵.

Çerkes toplum bilincinde “Vatan” ve “Sürgün” anlayışlarının net olarak formülasyonu ve Kuzey Kafkasya halklarının, geleceği bu bakış açısından görmesi, “dönüş” fikrinin Kuzey Kafkasya cemaati arasında yayılması ile ilintilidir.

Lakin “dönüş” fikirlerinin yayılması, SSCB’ne biçilen halkların mahpushanesi ve yaşanmaz bir ülke rolüne ters düştüğünden dolayı, Türk siyaseti açısından arzu edilmeyen, hatta tehlikeli bir durumdu. “Dönüş” fikrine yatkın gençlerin genelde sol görüşe mensup olup, Türk siyasetini daha cesur bir şekilde tenkit etmeleri de buna eklenmekteydi.

Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya cemaatinde, temelinde asimilasyon korkusu ve buna karşı mücadele etme arzusu gösteren, Komünizm karşıtlığını şiar edinmiş ve Pantürkizme karşı duran bir akım oluşur¹³⁶.

133 A.g.e.

134 Bk. “Kuzey Kafkasya Dergisi”, sayı 43, s. 31 (alıntı = İzzet Aydemir, a.g.e., s.25’den).

135 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s.23.

136 Bk. Alexandre Toumarkine, a.g.e., s. 935.

Kuzey Kafkasya cemaatinde, 1969-1970 yıllarında yayınlanan ve Çerkes aydınları üzerinde büyük bir etki yapmış olan sekiz sayfalık “Kamçı” “aylık siyasi gazetesi”, Türkiye tarafından güdülen hem iç, hem de dış siyasete karşı gelişmelerin büyümesinin en iyi örneğidir.

Toplam on sayı yayımlandıktan sonra Türkiye yönetimi tarafından gazete kapatılır, çünkü diğer tüm Kuzey Kafkas yayınlarının aksine “Kırbaç”, net olarak vurgulanmış bir “Çerkes yanlısı (Circassianist)” yönelime sahipti¹³⁷.

Kuzey Kafkasya halklarının ulusal kimliğinin korunması açısından SSCB’nin, Türkiye’den çok daha elverişli siyaset yürüttüğünün vurgulandığı ilk makaleler bu gazetede yayınlanmaya başlar. Gazetede, Kuzey Kafkasya özerk bölgelerini tanıtan yazılar yayınlanır, oralarda yayınlanan edebiyat, sanata ve benzer farklı örneklerle¹³⁸, AYTEK NAMITOK gibi Kuzey Kafkasya sürgün liderlerinin makale ve çalışmalarına, kesin ifade edilen siyasi vurgulamalılar da dahil olmak üzere¹³⁹, Türkiye’deki Çerkeslerin tarihini aydınlatan yazılara yer verilir.

“Kamçı”, kısa yayın hayatına rağmen, yaban ülkelerde dağılmış olarak yaşamak durumunda kalarak kültür ve kimliği koruma imkânının bulunmadığını kanıtlamaya çalışıp, sistematik olarak vatana dönüş fikrini öne sürmekteydi¹⁴⁰.

Böylece, gazetenin vurguladığı, kültür ve kimliğin korunması kaynağının anavatan olduğu fikri, “Soğuk savaş” yıllarında Türkiye tarafından uygulanan ve asıl düşmanın SSCB olduğu siyasetine ters düşmekteydi.

137 Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 146. Gazete, yayıncıları tarafından, 1911-1914 yıllarında İstanbul’da yayınlanan ilk Çerkes gazetesi olan “Guaze”nin geleneklerinin bir devamı olarak kabul edilmekteydi.

138 A.g.e., s. 146-147. Gazetenin tirajı 1.500’dü.

139 Böylece, 1923 yılında Batı Anadolu’nun Çerkes köyleri sakinlerinin sürgünleri ile ilgili, İsmail Berkok tarafından kaleme alınan ve Rauf Orbay’a yönelik bir tenkid mektubu yayımlandı. Bu yazı, haliyle Atatürk’ün siyasetinin bir tenkidi niteliğinde olup, cesur işleme tabiydi (bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s.147).

140 Bk. Prof., Dr. Erol Taymaz, a.g.e., s. 302.

Muhaceret faktörünün, Sovyet-Türk ilişkilerinin çatırma noktalarından biri olduğu ve bunun, Türkiye'nin yönetim çevrelerine bazı Sovyet karşıtı işlemleri göçmenlerin faaliyetleri olarak gösterip, kendini aklama imkânı veren, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na kadar yürütmüş olduğu siyasete karşın, savaş sonrası Türk dış siyasetinde artık faktör olarak salt Kafkasya siyasi mültecileri yerine, genel olarak Türkiye'deki Çerkes azınlığın varlığı kullanılmaktaydı. Devlet, Çerkes cemaatinin kurumlarının faaliyetlerine 1962 yılından itibaren belli bir oranda finansal destek dahi sağlamıştır¹⁴¹.

Türkiye'de olduğu gibi, Almanya'da yaşayan Kuzey Kafkasya mültecilerinin "Komünizm karşıtı" faaliyetlerinin genel yönelimi ve maddi desteğinin de ABD tarafından gerçekleştirildiğinden dolayı, o yılların Türk siyaseti üzerindeki ABD etkisini de hesaba katmak gerekir¹⁴².

Türkiye'de yaşayan Kuzey Kafkasyalı mülteci liderleri veya orada doğmuş olan Çerkesler, ABD'nin girişimi ve himayesiyle Münih'te düzenlenen "SSCB'nin esir halkları" konferanslarına düzenli bir şekilde katılmaktaydı. Böylece, Türkiye'deki Kuzey Kafkasya mültecilerinin temsilcileri ile sıkı ilişkiler içinde olan Barasbi Baytugan, Münih'teki "Hürriyet" radyo istasyonunun Kuzey Kafkasya bölümünü yönetmekte, Ahmet Namıtok ise, "SSCB kültürü ve tarihi enstitüsü" kurucusuydu¹⁴³. Ahmet Nabi Magoma ise, Münih ve İstanbul'da bulunan Kuzey Kafkasya kuruluşlarını birbirine bağlayan ve bunların Sovyet karşıtı faaliyetlerini düzenleyen halkaydı.

Her halükârda, bazı şahısların aktif siyasi faaliyetlerine karşın, "*Birleşik Kafkasya*" dergisinin yayın hayatına 1967

141 A.g.e.

142 Bk. Tuncay Özkan, a.g.e., s. 216. İ. İnönü, 1963 yılındaki hükümet toplantılarından birinde, bağımsız siyaset uygulamadığı tenkidine, ülkedeki tüm uzmanların yabancı olduğundan dolayı benzer imkânı sahip olmadığından ve "Birine bir talimat verdiğimde, daha yerine getirilmeden Washington bundan haberdar oluyor", diye şikâyet etmesi, 1960'lı yılların Türkiye'si üzerindeki ABD etkisini göstermek açısından yeterli bir kanıttır.

143 Bk. İzzet Aydemir, a.g.e., s. 152, 187.

yılında son verilmesi, 1920'li yılları Kuzey Kafkasya muhaceretinin bir faktör olarak Türk dışişleri siyaseti cephane-sinden dışlanmasını getirmiştir. Uluslararası ilişkilerin içerik değişimi ve Türkiye'nin, bağımsız hareket eden unsur olarak önemini kaybetmesi, Sovyet karşıtı mücadelenin, savaş öncesi mültecilerine yer olmayan bir şekil değişikliğine vardırır.

Bunu haricinde, Türkiye'deki Kuzey Kafkas azınlığının öncelikli sorunlarından biri, yukarıda belirtildiği gibi, ulusal kimliğin ve kültürün korunmasına dönüşür, oysa vatanlarında yaşayan Kuzey Kafkasya halklarının kültürü, dili ve edebiyatının gelişmesi alanında Sovyet yönetiminin katkısı tartışılmazdı.

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşen muhacirlerin nesilleri, 1960'lı yıllarının sonunda Kuzey Kafkas derneklerinde yönetici konumlara gelir.

Nesil değişimi ve 1920'li yılları muhaceretinin siyasi alandan çekilmesi, 1960'ların sonlarından itibaren Kuzey Kafkasya dergilerinin içeriğinde değişim şeklinde kendisini gösterir.

Bu dergiler Sovyet karşıtı mücadele ve Komünizm karşıtı propagandadan, "Çerkeslik" problemlerine geçiş yaparak, esas vurguyu Çerkes tarihi, kültürü ve geleneklerinin aydınlatılması üzerine yaparlar. Mesela, 1964-1975 yıllarında İzzet Aydemir'in editörlüğünde yayınlanan "*Kafkas Kültür Dergisi*" ne Sovyet karşısı, ne de Türk yanlısı olmuştur¹⁴⁴. "Çerkesliği" propaganda eden dergi, Kuzey Kafkasyalıları Türk orijini atfetmekten dahi vazgeçmişti¹⁴⁵. Dergi, sadece SSCB'ni tenkit etmemekle kalmayıp, Kuzey Kafkasya'daki ulusal eğitim kalitesinin yükselmesini överek, SSCB'nde yayınlanan Adige şair ve yazarların eserlerini Türkçeye çevirmektedir.

144 Bk. Lowell Bezanis, a.g.e., s. 145.

145 A.g.e.

Yazı işlerinde Sefer Berzek, Omer Beyugan ve Kadir Nathon gibi genç Çerkes aydınlar vardı, editör İzzet Aydemir ise, vatandaşlarla ilişkiler kurumu “Rodina”nın davetlisi olarak 1968 yılında ilk defa olarak Kuzey Kafkasya’yı ziyaret eder. Lakin dönüşünde, yolculuk notlarını yayınlama konusunda Türk hükümeti tarafından çıkartılan zorluklarla karşılaşır.

1970 yılından itibaren yayınlanan “Kuzey Kafkasya” dergisi, siyasi yorumlar veya SSCB ile Türkiye’de gelişen devlet-siyaset olaylarının yorumlanmasından kaçınma yolunu seçmiş, fakat yine de “Gortsi Kafkaza” ve diğer mülteci dergilerinden alıntılar yapmak suretiyle, Kuzey Kafkasya göçmenlerinin faaliyetlerine sayfalarında yer vermiştir¹⁴⁶.

12 Mart 1971’de TC Genelkurmayı tarafından hükümete verilen memorandum sonucunda başbakan S. Demirel tarafından yönetilen koalisyon hükümeti istifa eder ve ülke 1973’e kadar fiili olarak askeri idareyle yönetilir.

1980’li yıllara kadar Türkiye’de sağ ve sol partiler arasında sert bir mücadele başlar, toplum siyasileşir ve bu şartlarda Türk toplumunun bir parçasını oluşturan Kuzey Kafkasya cemaati içinde yeni sosyal-siyasi gelişmeler süregelir. Kuruluşların içeriği, mücadele şekilleri değişir ve “diaspora”, “göç” terimleri dolaşıma girer, cemaatte “kalanlar” ve “dönenler” olarak iki karşı akım şekillenir.

Fakat 1920’li yılların Kuzey Kafkasyalı siyasi muhacreti, 1971 durumuyla nihai olarak Türk siyaset sahnesinden silinmiş olup, yukarıda belirtilen gelişmeler sadece cemaat içi ve iç siyaset içerikliyd.

Sonsöz

1917-1920 yıllarında Rusya’da gerçekleşen iç savaş sonucunda 1920’li yıllarda yurtdışına göçen Kuzey Kafkasyalı siyasi mülteciler, “Şeytanla bir olunur, fakat Bolşeviklere karşı” sloganıyla, Kuzey Kafkasya’ya yerleşmiş olan Sovyet rejimini devirmek uğruna, yaban ellerde uzun süreli ve sonuçsuz bir mücadele sürdürür.

Bu mücadele, 1920-1940’lı yıllarda daha aktif bir hal alır. Türkiye’de ve bir dizi Avrupa devletlerinde farklı siyasi organizasyonlar kuran Kuzey Kafkasyalı siyasi mülteciler, kendilerine destek verecek ve dış siyasi sorunların çözümü için kullanacak olan devlete tüm potansiyelini sunmaya hazırды.

Kuzey Kafkasyalı göçmenler tarafından, ataları örneğinde olduğu gibi “ikinci vatan” olarak telakki edilen ve Kuzey Kafkasya halklarının bağımsızlık çabaları ile Rusya’ya karşı sürdürdükleri mücadeleyi siyasi çıkarları açısından geleneksel olarak kullanmış olan Türkiye, bu devletler arasında birincil konumdaydı.

146 A.g.e., s. 148.

Türkiye'nin, Kuzey Kafkasya siyasi muhacereti tarihini de sahip olduğu özgün rolü, objektif ve sübjektif faktörlerle açıklamak mümkündür.

Kafkas siyaseti bağlamında Kuzey Kafkasyalıları kullanma geleneği ve siyasi çizgisi, daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde şekillenmiş olup, cumhuriyet Türkiye'sinde net bir siyasi stratejiye dönüşerek, lojik devamını sürdürmüştür. Bu siyasetin iniş çıkışları, uluslararası alanda Türkiye'nin mevzilerinin güçlenmesi veya zayıflamasıyla orantılı olmuş, Türk yönetimi de bu hesaba göre, siyasetinde uygun düzeltmeler ve değişiklikler yapmıştır.

1920'li yıllarda Kuzey Kafkasyalı siyasi mültecilerin aktif şekilde kullanılması ve yönlendirilmesi siyaseti, 1930'lu yıllarının ortalarından itibaren Hitler Almanya'sı ile bu faktörü ortaklaşa kullanma siyasetine dönüşür. Bu durumda Türkiye arka planda kalır, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise bu inisiyatif ABD'ye geçer.

Kuzey Kafkasya siyasi muhaceretinin iç gelişmeleri, Sovyet karşıtı mücadelenin başarısızlığa uğradığı bilincinin derinleşmesi, ümitsizlik hissi ve SSCB'nin savaş sonunda güçlenmesi ile takip eden yıllarda Kuzey Kafkasya sürgünleri önderlerinden bazılarının ortadan kaldırılması, Kuzey Kafkasya muhaceretinin 1960'lı yılların ikinci yarısında bir faktör olarak siyasi sahneden silinmesini sağlar.

Mültecilerin, Türkiye'de yaşayan temsilcileri, giderek Çerkes cemaati içinde erir ve siyasi faaliyetlerini cemaatsel kurumlar çerçevesinde sonlandırır.

Kaynaklar

Arşiv belgeleri

Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi (Հայաստանի Ազգային Արխիվ - ՀԱԱ)

fond 113, dosya 3, belge 23

Архив внешней политики Российской Империи (АВПРИ Архив внешнеy politiki Rossiyskoy İmperii AVPRİ)

Rusya İmparatorluğu Dış Siyaseti Arşivi

фонд 180, Посольство в Константинополе, оп. 517/2, д. 4226

Архив внешней политики РФ (АВП РФ Архив внешнеy politiki RF - AVP RF) RF Dış siyaseti arşivi

ф. 04, Секретариат Чичерина, оп. 39, папка 232, дд. 52987, 52991, 52992, 52994, 52997, 52998; папка 233, д. 53021, 53001, 53020;

ф. 08, Секретариат Карахана, оп. 8, папка 13, д. 39; оп. 10, папка 38, дд. 262, 263, 264, 265;

ф. 132, Референтура по Турции, оп. 1, папка 1, д. 18; оп. 3, папка 2, дд. 3, 33; оп. 4, папка 5, д. 8; оп. 11, папка 78, дд. 32, 34;

ф. 0132, Референтура по Турции, оп. 1, папка 1, д. 18; оп. 3, папка 102, д. 15; оп. 11, папка 78, д. 32;

ф. 0148, Референтура НКВД по Закавказью, оп. 5, папка 10, д. 80
ф. 0301, Консульство в Трапезунде, оп. 1, папка 2, дд. 16, 17, 19

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ – Gosudarstveniy arxiv Rossiyskoy Federatsii GARF)

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

ф. Р-9401, оп. 2, д. 65

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ – Rossiyskiy gosudarstvenniy arxiv sotsialno-politicheskoy istorii RGASPI)

Sosyal-siyasi tarihinin Rusya devlet arşivi

ф. 558 (Сталина), оп. 1, дд. 1992, 4491, 5581

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА – Rossiyskiy gosudarstveniy voenno-istoricheskiy arxiv RGVI)

Askeri tarihi Rusya devlet arşivi

ф. 38, Департамент Генерального Штаба, оп. 7, д. 422

Российский государственный военный архив (РГВА – Rossiyskiy gosudarstveniy voenniy arxiv RGVA)

Rusya Devlet Askeri Arşivi

ф. 461к., оп. 1, д. 236;

ф. 772 к, оп. 1, д. 91

Yayınlanmış arşiv belgeleri

«Հ. Յ. Ղազնակցությունը և խորհրդային իշխանությունը (Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու)»: Պատասխանատու խմբագիր և կազմող՝ պրոֆեսոր Վ. Ն. Ղազախեցյան: Ե., 1999, 369 էջ:

«Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.», т. 1, 2. М., Госполитиздат, 1957, 294 с., 405 с.

«Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.», под редакцией Армана Киракосяна. Е., «Тигран Мец», 2010, 330 с.

«Армянская Революционная Партия Дашнакцутюн», (выписки из решений XVI съезда армянской революционной партии Дашнакцутюн), Е., 1957.

«TBMM Gizli Celse Zabıtları 1920-1924»:

Cilt 1, «24 Nisan 1336 (1920) – 21 Şubat 1336 (1921)», 457 s;

Cilt 2, «17 Mart 1337 (1921) – 25 Şubat 1337 (1922)», 894 s;

Cilt 3, «6 Mart 1338 (1922) – 27 Şubat 1338 (1923)», 1325 s;

Cilt 4, «2 Mart 1339 (1923) – 25 Teşrinievvel 1334)», 595 s;

Ankara, «Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları», 1985

«Kafkasya Konfederasyonu. Vesikalar ve Materyallar, Kafkasya Konfeder». «Şurası Neşriyatından», 1937, N 2, Paris, 60 s.

Makaleler kitabı

«Ղազնակցության իսկական դեմքը», Ե., «Հայաստան», 1988, 82 էջ:

«Դրո», Կենսագրական, հուշեր, վկայություններ, Ե., «Ազատ խոսք», 1991, 411 էջ:

«Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Ղազնակցության (Բանաստեղծ շարք)», Դ հատոր, Աթենք, 1995, 492 էջ:

«Беженцы 1918-1920, 1948-1952, 1988-1989», Баку, «Ганджалин», 1992, 448 с.

«История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945». Т. 3. «Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943)», М., Военное издательство, 1961, 639 с.

«История Северной Осетии. XX век», М., «Наука», 2003, 632 с.

Проф. Ю. В. Ключников и проф. А. В. Сабанин. Международная политика новейшего времени в договорах, нотках и декларациях. Часть III «От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской Революции». Выпуск I: «Акты советской дипломатии», М., Институт НКВД, 1928.

«Материалы для библиографии Кабардино-Балкарии, Карачаево-Черкессии и Адыгеи (1918-1940)» (<http://adiga.narod.ru/history/401.htm>).

«Нагорный Карабах в 1918 – 1923 гг. Сборник документов и материалов». Е., Издательство АН Армении, 1992, 755 с.

«Новейшая история Турции». М., Издательство «Наука», 1968, 395 с.

«СССР и Турция 1917-1979». М., Главная редакция восточной литературы, 1981, 318 с.

«Crossing the Aegean, an appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey» /Edited by Renee Hirschon/. New York – Oxford: «Berghahn Books», 2006, 103 p.

«**Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**». Editor: Baskın Oran, Cilt I: «1919-1980». İstanbul, «İletişim Yayınları», 2001, 900 s.

Hatıralar

1. Թորթաթան Միսաք, Օրերու հետ: Բ հրատարակութիւն, րդրութիւն բարեփոխուած եւ նոր հանդիսարկով: Պէրրոթ, Տպ. «Հայկ», 1963, 502 էջ

2. Агабеков Г. С., Г. П. У. (Записки чекиста). Берлин, Издательство «Стрела», 1930, 264 с.

3. Агабеков Г. С., ЧК за работой. Берлин, Издательство «Стрела», 1931, 329 с.

4. Аралов С. И., Воспоминания советского дипломата. М., Изд-во Института международных отношений, 1960, 222 с.

5. Врангель П. Н., Записки (<http://militera.lib.ru/memo/russian/vrangell/index.html>).

6. Деникин А. И., Очерки русской смуты, в 3 книгах. Кн. 3, т. 4-5, М., 2006, 414 с.

7. Кузнецов Н. Г., Накануне (Мемуары) (<http://militera.lib.ru/memo/russian/kuznetsov-1/10.html>). «»

8. Николай Вальтер, Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. В сб.: «В. Николай, М. Ронге, Ч. Э. Россель. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время», Киев, «Княгиня Ольга», 2005, 144 с.

9. Расулзаде Мамед Эмин, Сборник произведений и писем. М.,

Издательство «Флинта», 2010, 252 с.

10. Топчибашев Али Марданбек, Письма из Парижа. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1998, 56 с.

11. Тачмырат Мырат, Воспоминания (<http://turkmeny.h1.ru/memuar/m2.html>).

12. *Açba Leyla, Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*. İstanbul, L and M Yayınları, 2004, 206 s.

13. *Atatürk Mustafa Kemal, Nutuk*. İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2002, 704 s.

14. *Aydemir Talat, Talat Aydemir'in Hatıraları*. İstanbul, 1968, 360 s.

15. *Butbay Mustafa, Kafkasya Hatıraları*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, 192 s.

16. *Cebesoy Ali Fuat, Moskova Hatıraları (21/11/1920 – 2/6/1922)*. İstanbul, «Vatan» Neşriyatı, 1955, 352 s.

17. *Cebesoy Ali Fuat, Siyasi Hatıralar. Büyük Zaferden Lozana*. Cilt 1, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, 369 s.

18. *Cemil Arif, I Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*. İstanbul, Arba Yayınları, 1997, 408 s.

19. *Cemil (Denker) Arif, İttihatçı Şeflerin Gürbet Maceraları*. Hazırlayan: Yücel Demirel. İstanbul, Arma Yayınları, 1992, 188 s.

20. *Ertürk Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası*. İstanbul, Sebül Yayınevi, 1996, 528 s.

21. *Eymür Mehmet, Analiz. Bir MİT Mensubunun Anıları*. İstanbul, AD Yayıncılık A.Ş., 1997, 217 s.

22. *Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*. İstanbul, Kamer Yayınları, 1997, 381 s.

23. *Karabekir Kazım, İstiklal Harbimiz*. İstanbul, Emre Yayınları, 1995, 2606 s.

24. *Karabekir Kazım, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı*. İstanbul, Tekin Yayınevi, 1990, 381 s.

25. *Karabekir Kazım, Günlükler (1906-1948)*. Cilt 1, 2. İstanbul, YKY, 2009, 1533 s.

26. *Keykurun Naki, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*. Ankara, İlke Kitabevi Yayınları, 1998, 217 s.

27. *Kırimer Cafer Seydahmet, Bazı Hatıralar*. İstanbul, EMEL Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 1993, 328 s.

28. *Kosok Pşimaho* (Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Eski Devlet

Баşkanı), **Kuzey Kafkasya. Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapılanlar**. İstanbul, Çeltüt Matbaası, 1960, 47 s.

29. *Leverkuehn Paul, Sonsuz Nöbette Görev*. İstanbul, ARBA Yayınları, 1998, 207 s.

30. *Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları*, İstanbul, Bogaziçi Yayınları, 1991, 365 s.

31. *Tengirşenk Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde*. İstanbul, Bahar Matbaası, 1976, 302 s.

32. *Tokçan Muhammet Emin, Kafkasyalı. Kayıp Ülkenin Kayıp İnsanları*. İstanbul, AN Yayıncılık, 2002, 235 s.

33. Şevket Paşa Mahmut, **Harbiye Nazırı Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**. Derleyen: Adem Sarıgöl. İstanbul, İQ Kültürsanat Yayıncılık, 2001, 287 s.

Araştırmalar

34. Արախանյան Ա. Գ., Համառոտ ուղագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Բ հատոր, Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1967, 423 էջ:

35. Կնյազյան Դավիթ, Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918–1920 թթ.: Ե., Հեղինակային հրատարակչություն, 2008, 200 էջ:

36. Նիկողայ Հովհաննիսյան, Արաքսյան երկրների պատմություն: Հ. II, Եր., «Զանգակ - 97», 2004, 680 էջ:

37. Абрамов Вадим, Контрразведка. Щит и меч. Против Абвера и ЦРУ. М., «Яуза ЭКСМО», 2006, 320 с.

38. Авакян Арсен, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.). Е., Изд. «Гитутюн», 2001, 421 с.

39. Авторханов А (Уралов Александр), Народоубийство в СССР. Убийство чечено-ингушского народа. М., СП «Вся Москва», 1991, 69 с.

40. Атаев Тюрккая, США, НАТО и Турция. М., Издательство «Прогресс», 1973, 268 с.

41. Бадерхан Ф, Северокавказская диаспора в Турции, Сирии и Иордании. М., ИВ РАН, 2001, 118 с.

42. Босворт К. Э, Мусульманские династии. М., «Наука», 1971, 324 с.

43. Волков С. В., Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. М., «ОЛМА-Пресс», 2003, 672 с.

44. Дзидзария Г. А., Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX века. Сухуми, 1975. Гасанова Э. Ю., Идеология буржуазного национализма в Турции в период правления младотурок (1908-1914 гг.).

Баку, Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1966, 161 с.

45. Гилязов Искандер, Тюркизм; становление и развитие (характеристика основных этапов). Казань, Издательство Казанского государственного университета, 2002, 204 с.

46. Зареванд, Турция и Пантуризм. Париж 1930, 168 с.

47. Кипкеева З. Б., Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2001, 184 с.

48. Лавров Н. М., Турция в 1918-1956 годах. М., 1956, 53 с.

49. Леонтович В., Генерал Виктор Леонидович Покровский. Мюнхен, «Молодая Россия», 1923; 88 с.

50. Лудшувейт Е. Ф., Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. М., Изд-во московского университета, 1966, 386 с.

51. Музаев Т. М., Союз горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа. 1917 - март 1918 г. М., «Патрия», 2007.

52. Муртазалиев А. С., Писатели дагестанского зарубежья. Библиографический справочник. Махачкала, Издательство «Эпоха», 2006, 102 с.

53. Мухамметдинов Р. Ф., Зарождение и эволюция тюркизма (Из истории политической мысли и идеологии тюркских народов; Османская и Российская империи, Турция, СССР, СНГ. 70-е гг. XIX в. – 90-е гг. XX в.). Казань, Изд-во «Заман», 1996, 272 с.

54. Несин Азиз, Король футбола. Избранные произведения, М., «Художественная литература», 1985, 542с.

55. Поцхверия Б. М., Внешняя политика Турции после второй мировой войны. М., Издательство «Наука», 1976, 314 с.

56. Пыхалов Игорь, За что Сталин выселял народы? Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? М., «Яуза-Пресс», 2008, 402 с.

57. Романько О. В., Мусульманские легионы Третьего рейха. Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1941 - 1945). Симферополь, 2002, 231 с.

58. Соцков Лев, Неизвестный сепаратизм. На службе США и Абвера. (<http://lib.tr200.net/v.php?id=484&sp=15>)

59. Трахо Р., Черкесы (Circassians – Northern Caucasians). Нальчик, 1992, 158 с.

60. Червонная С. М. Абхазия – 1992: Посткоммунистическая Вандея. М., Мосгорпечат, 1993, 190 с.

61. *Abbaslı Nazile Dr, Azərbaycan Özgürlük Mücadelesi*. İstanbul, Beyaz Balina Yayınları, 2001, 335 s.

62. *Ağanoğlu H. Yıldırım, Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi – Göç*. İstanbul, Kum Saati Yayınları, 2001, 397 s.

63. *Akyaz Doğan, Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi. Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine.* İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, 444 s.
64. *Arai Masami, Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği.* İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, 222 s.
65. *Avagyan Arsen, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler.* İstanbul, Belge Yayınları, 2004, 302 s.
66. *Avcıoğlu Doğan, Milli Kurtuluş Tarihi 1838 den 1995 e.* Cilt I. İstanbul, Tekin Yayınevi, 1998, 421 s.
67. *Aydemir İzzet, Göç. Kuzey Kafkasya'lıların Göç Tarihi.* Ankara, Gelişim Matbaası, 1988, 220 s.
68. *Aydemir İzzet, Muhaceretteki Çerkes Aydınları.* Ankara, 1991, 243 s.
69. *Aydemir Şevket Süreyya, Makedonya'dan Orta asya'ya Enver Paşa.* Cilt III «1914-1922». İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, 660 s.
70. *Aydemir Şevket Süreyya, Tek Adam Mustafa Kemal.* Cilt II «1919-1922». İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999, 520 s.
71. *Aktar Ayhan, Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları.* İstanbul, İletişim, 2000, 244 s.
72. *Bahadır İbrahim, Ümmetten Millete. Türk Ulusu'nun İnşası (1860-1945).* Ankara, Kalan Yayınları, 2001, 256 s.
73. *Balcıoğlu Mustafa Prof. Dr., Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete.* Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2001, 321 s.
74. *Başkaya Fikret, Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma. Paradigmanın İflosu. Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş.* İstanbul, Doz Yayınları, 1991, 235 s.
75. *Betül Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923).* İstanbul, Analiz Basım Yayın, 2004, 357 s.
76. *Bozkurt Mahmut Esat, Atatürk İhtilali.* İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 1967, 423 s.
77. *Cabağı Wassan-Giray, Kafkas-Rus Mücadelesi.* İstanbul, Baha Matbaası, 1967, 107 s.
78. *Çavdar Tevfik, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995.* Ankara, İmge Kitabevi, 2000, 379 s.
79. *Çeçen Anıl Prof. Dr., Çeçenistan Dosyası.* Ankara, Yeni Avrasya Yayınları, 2002, 416 s.
80. *Çulcu Murat, Marjinal Tarih Tezleri.* İstanbul, E Yayınları, 2000, 400 s.
81. *Demirel Emin, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler.* İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2002, 467 s.
82. *Dündar Fuat, Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar.* İs-

tanbul, Doz Yayınları, 1999, 223 s.

83. *Erkan Aydın O., Tarih Boyunca Kafkasya.* İstanbul, Çivi-yazıları, 1999, 216 s.
84. *Feridun Cemal Erkin, Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi.* Ankara, Boşur Matbaası, 1968, 452 s.
85. *Hablemitoğlu Necip Dr., Kırım'da Türk Soykırımı.* İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2002, 432 s.
86. *Hiçyılmaz Ergün, Teşkilat-ı Mahsusa'dan MIT'e.* İstanbul, Varlık Yayınları, 1990, 112 s.
87. *Kahraman Ahmet, Darağaçları Gölgesinde Korku Cumhuriyeti.* İstanbul, Tümzamanlar Yayıncılık, 1994, 241 s.
88. *Kaflı Kadircan, Şimali Kafkasya. Umumi Bilgiler – Tarih – Güzel Sanatlar ve Kültür.* İstanbul, Vakıf Matbaası, 1942, 207 s.
89. *Karadağ Yalçın, Çerkes Kimliği. Türkiye'nin Sorunları.* İstanbul, Sorun Yayınları, 2009, 256 s.
90. *Kundukh Aytek, Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi).* Sadeleştiren ve Hazırlayan Tarık Cemal Kutlu. İstanbul, Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987, 142 s.
91. *Küçük Yalçın, Sırlar.* İstanbul, YGS Yayınları, 2002, 319 s.
92. *Mansur Şamil, Çeçenler.* Ankara, Sam Yayınları, 1995, 224 s.
93. *Öner Çetin, Şu Bizim Çerkesler.* İstanbul, Can Yayınları, 2000, 105 s.
94. *Özkan Tuncay, MIT'in Gizli Tarihi.* İstanbul, ALFA, 2003, 620 s.
95. *Selek Sabahattin, Anadolu İhtilali.* Cilt 1, 2. İstanbul, Kastaş Yayınları, 2000, 400 s., 784 s.
96. *Sever Metin, Kafdağı'nın Bu Yüzü.* Türkiye'deki Kafkas Kökenliler. İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, 190 s.
97. *Seyfettin Ömer, Türklük Üzerine Yazılar.* Bütün Eserler. Cilt 16. İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1993, 175 s.
98. *Soner Yalçın, Teşkilatın İki Silahşoru.* İstanbul, Doğan Kitap, 2001, 314 s.
99. *Soysal İsmail, Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-1993).* İstanbul, EREN, 1993, 198 s.
100. *Şimşir Sebahattin Yrd. Doç. Dr., Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi.* İstanbul, IQ Kültürsanat Yayıncılık, 2002, 272 s.
101. *Tunaşar Seyhun, Gizemli Bir Devrimci İsmail Cambolat.* Ankara, Piramit Yayıncılık, 2004, 106 s.
102. *Ünal Muhittin, Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü.* İstanbul, Cem Yayınevi, 1996, 256 s.
103. *Yamauchi Masayuki, Hoşnut Olamamış Adam – Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a.* İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1995, 352 s.

104. *Andrews Peter Alford, Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden, 1989, 320 p.

105. *Barron John, KGB. The Secret Work of Soviyet Secret Agents.* NY, A Corgi Book, 1975, 609 p.

106. *Butter Ruth, Peltz Judith. Mythical Landscapes Then and Now. The Mystification of Landscapes in Search for National Identity.* Yerevan, «Antares», 2006, 299 p.

107. *Hovhannisyan Nikolay, The Armenian Genocide. Armenocide.* Yerevan, «Zangak-97» Press, 2002, 104 p.

108. *Heper Metin, The State Tradition in Turkey.* Huntingdon, The Eothen Press, 1985, 218 p.

109. *Kohn Hans, Nationalism in the Soviet Union.* London, George Routledge & Sons, 1933. 164 p.

110. *Feroz Ahmad, The Turkish Experiment in Democracy 1950 – 1975.* London, The Royal Institute of International Affairs, 1977, 474 p.

111. *Mamoulia G., Les combats indipendantistes des Caucasiens entre URSS et les puissances occidentales. Le cas de la Giorgie.* Paris, L'Narmattan, 2009, 448 p.

112. *Zurcher E. J., The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 - 1926.* Leiden, 1984, 173 p.

Makaleler

113. Ավագյան Ա., Թուրքիայի՝ որպես մահախնայանների հովանավորի, դիրքորոշումը Մոսկվայի կոնֆերանսի ընթացքում: «Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում (գիտաժողովի նյութեր)», Եր., «Նախիջևան» հրատար., 2001, էջ 47 - 56:

114. Մասունի Կ., 20-30-ականներու քրտական շարժումը եւ Հ.Յ.Դ. դերակատարութիւնը: «Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (քառահատոր շարք)», Դ. Հատոր «1918-1992»: Աթէնք, 1995, էջ 238 – 252:

115. Մարրլեան Զաւէն, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկզբնաւորութեան (1939 – 1940 թթ.) Սփիւռքահայ դիրքորոշումներ: «Հայկազեան հայագիտական հանդէս»: Ը հատոր, Պէրյուք, 1980, էջ 127 - 146:

116. Аветисян Грант, К вопросу о «Кавказском доме» и пантюркистских устремлениях. «Этнические региональные конфликты», Книга 1, «Центральная Азия и Кавказ», М., 1997.

117. Байтуган Б., Этапы развития национально-освободительного движения на Северном Кавказе. «Вопросы истории», М., 2001, N 5, сс. 12 - 25.

118. Баммат Гайдар, О прекращении сотрудничества Национальной делегаций Республики Северного Кавказа с Грузинскими официальными учреждениями в Париже, «Кавказ», N 3, 1934, Париж.

119. Баммат Г., Репрессии против кавказских патриотов в Турции. «Кавказ», 1938, N 11(59), сс. 1 - 4.

120. Былинин В. К., Зданович А. А., Коротаев В. И., Организация «Прометей» и «прометейское» движение в планах польской разведки по развалу России/СССР. «Труды общества изучения истории отечественных спецслужб», т. 3. М., Изд-во «Кучково поле», 2007, сс. 318 - 414.

121. Габляни Гиви. О кавказских добровольческих соединениях в Германском Вермахте (материал подготовлен Г. Мамулия, доктор истории, Париж), «Историко-культурный журнал «PROMETHEUS», N2, (www.chechen.org/page.4.355-zhurnal-chast.html).

122. Джавахишвили Николай, Вместе против большевизма (www.kavkazweb.net/forum/index.php?showtopic=48686).

123. Егоров Н. Д., Разведка Красной армии против белой эмиграции (20-е гг). «Новый исторический вестник», 2001, N1 (3) (www.nivestnik.ru/2001_1/2.shtml).

124. Жупикова Елена, Повстанческое движение на Северном Кавказе в 1920 -1925 годах. Документальные публикации и новейшая отечественная историография (http://scepsis.ru/library/id_1060.html).

125. Земсков Виктор, Репатриация перемещенных советских граждан (http://scepsis.ru/library/id_1234.html).

126. Казаков А. В., Возникновение северокавказской политической эмиграции после Гражданской войны в России (www.gazavat.ru/history3.php?rub=17&art=128).

127. Киреев Н. Г., Секуляризм и национализм – два идеологических кита модернизации Турции. «Турция. Современные проблемы экономики и политики», М., ИВ РАН, 1997, сс. 5 - 31.

128. Лакоба Станислав, К вопросу о кавказской конфедерации (www.fatiha.ru/fatih/konfederac.htm). Мамулия Георгий, Его высшим политическим идеалом была Кавказская конфедерация: Гайдар Баммат и группа «Кавказ» (1934-1939). «Историко-культурный журнал «PROMETHEUS», N 5 (www.chechen.org/page.9.393-zhurnal-chast.html).

129. Мамулия Георгий, Идея кавказской конфедерации в рамках движения «Прометей» (к истории пакта Кавказской конфедерации). «Историко-культурный журнал «PROMETHEUS», N 1 (www.chechen.org/page.5.348-zhurnal-chast.html).

130. «Осетинская эмиграция в 1920-30 годах», «Кавказский узел», 29 марта 2009 (www.kavkaz-uzel.ru/articles/152276/print-tune).

131. Попов А. В., Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и вторая волна эмиграции. «Новый исторический вестник».

М., РГТУ, 2004, N 1(10), сс. 54 – 70.

132. «Репрессии в Турции. Административные выселения «Кавказ», 1938, N 10(58), сс. 29 – 31.

133. Романько О. В., Забытый урок Ялтинской конференции К вопросу о насильственной репатриации членов “восточных” добровольческих формирований западными союзниками в СССР (1943-1947). «Историческое наследие Крыма», 2005, N 9, (<http://a-pesni.golosa.info/ww2/oficial/krym/a-zaburok.htm>).

134. «Русские без отечества: очерки антибольшевистской эмиграции 20-40-х гг.». «Новый исторический вестник», 2002, N2 (2) (www.nivestnik.ru/2002-2/10).

135. Симонова Т. М., “Прометеизм” во внешней политике Польши. 1919-1924 гг. «Новая и новейшая история», М., 2002, N4, сс. 47 – 63.

136. Солнцева Елена, Гусь с айвой. Как белоэмигранты встречали Новый год в Стамбуле (www.svobodanews.ru/articleprint-view/371493.html).

137. Хетагуров Г. А., ...Не говори красиво (www.darial-online.ru/2009_5/hetagurov1.shtml).

138. Хотко Самир, История адыгов в изложении краснодарских авторов (www.adygi.ru/index.php?newsid=58).

139. Чирикба Вячеслав, Абхазская диаспора во внутренней и внешней политике Абхазии. Сухуми, 2006 (www.abiblioteka.info/rus/politics/section_7/162.html).

140. Эмир-Хассан, Конфедерация Кавказа. «Северный Кавказ», N 2, 1934, Париж.

141. Яндиева М. Д., Ингуши и Ингушетия в трудах и днях Абдурахмана Авторханова (К столетию со дня рождения) (<http://as-alan.com/index/index.php?view=article&catid>).

142. *Alankuş Sevda Doç. Dr., Ürdün Çerkesleri. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)»*. Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, ss. 286 – 299.

143. *Alankuş Kural Sevda Doç. Dr., Diasporik Bir Topluluk Olarak Çerkesler. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)»*. Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 259 – 266.

144. *Alpkaya Gökçen T., Türk Dış Politikası'nda Milliyetçilik. «Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce»*. Cilt 4, Milliyetçilik. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, ss. 157 – 162.

145. *Bağ Yaşar, Çerkeslerin Dramı: İşgal, Soykırım, Sürgün ve Göç. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)»*. Ankara Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 207 – 217.

146. *Bağ Yaşar, Çerkes Kimliği. «Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme»*, Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, ss. 5 – 16.

147. *Berk Oğuz*, 5 Yaşındayız. 12 Haziran 2010 (www.kafkasdiasporasi.com/haber_detay.asp?haberID=3436).

148. *Bilatti Balo, Kuzey Kafkasya ve 11 Mayıs 1918*. «Призыв – Çağırış», N 1 – 2, Май-Июнь 1938, ss. 9 – 11.

149. *Bora Tanıl, Ordu ve Milliyetçilik. «Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu»*, Derleyenler: Ahmet İnsel – Ali Bayramoğlu. İstanbul, Birikim Yayınları, 2004, ss. 163 – 178.

150. *Cizre Ümit, Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri. Kavramsal ve ilişkisel bir analiz. Bir Zümre, Bir Parti. Türkiye'de Ordu»*, Derleyenler: Ahmet İnsel – Ali Bayramoğlu. İstanbul, Birikim Yayınları, 2004, ss. 135 – 161.

151. «Cumhuriyetin İlanı ve Azınlıklara Yönelik Politikaları» (www.kafkasevi.com).

152. *Duman Taner*, Örenşehirde Aile-Emek Örgütlenmesinin Değişimi. «Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme», Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, ss. 143 – 151.

153. *Eser Mehmet*, Uzunyayla Bölgesindeki Çerkes Köylerinde Sosyo-kültürel Değişme. «Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-kültürel Değişme». Ankara, Kaf Der Yayınları, 1999, ss. 53 – 141.

154. *Kandemir Feridun, Enver Paşa'nın Kafkas Türklüğünü kurtarma hareketi ve çetin mücadeleler. «Tarih Konuşuyor»*, Cilt 3, sayı 15, Nisan 1965, İstanbul, ss. 1238 – 1242.

155. *Karpat Kemal H.*, Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriyedeki İskanı. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)». Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 88 – 90.

156. *Kuşba E.*, Türkiye Diasporası (www.kafkasevi.com/index.php/printpage/index/article/44/0).

157. *Önem Nizam, Fethi Tevetioğlu. «Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce»*, Cilt 4, Milliyetçilik, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, ss. 622 – 627.

158. «Örnek Köyün Kurulması». (www.etimesgut.bel.tr).

159. *Özbay Yısmeyl Özdemir*, Sürgünün Sonuçları ve Geri Dönüş Konusu. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)», Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 218 – 228.

160. *Özdağ Ümit*, Türk Milliyetçiliği ve Jeopolitik. «Modern Türkiye'de Siyasi Düşüncüler». Cilt 4, Milliyetçilik. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, ss. 168 – 178.

161. *Taşkın Yüksel*, Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm. «Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce». Cilt 4, Milliyetçilik. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, ss. 618 – 634.

162. *Taymaz Erol Prof. Dr.*, Diaspora ve Kimlik. «Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)», Ankara, Kafkas Derneği

Yayınları: 15, 2001, ss. 300 - 308.

163. *Taymaz Erol Prof. Dr.*, Anayurta Dönüş Hareketleri: Yahudiler, Filistinler, Çerkesler. «**Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)**». Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 241 - 258.

164. *Taymaz Erol*, Kuzey Kafkas Dernekleri. «**Türkiyede Sivil Toplum ve Milliyetçilik**». İstanbul, İletişim, 2001, ss. 451 - 460.

165. *Toumarkine Alexandre*, Kafkas ve Balkan Göçmen Dernekleri: Sivil Toplum ve Milliyetçilik. «**Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik**». İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 425 - 450.

166. *Toumarkine Alexandre Dr.*, Diaspora, Dönüş hareketi ve Devlet: Düünden alınan dersler ve gelecek için perspektifler. «**Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)**». Kafkas Derneği Yayınları: 15, Ankara, 2001, ss. 192 - 206.

167. *Toumarkine Alexandre*, Türk Kökenli Olmayan Balkan ve Kafkas Göçmenlerinde Milliyetçilik: “İthal Milliyetçilik ile Etki Altındaki Milliyetçilik Arasında”. «**Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**». Cilt 4, Milliyetçilik. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, ss. 934 - 938.

168. *Tutum Cahit Dr.*, 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler. «**Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)**». Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 7 - 51.

169. Ünal Muhittin, Kafkas Halklarının Anavatanlarından Sürülüşlerin 136 Yılı Anma Töreni. «**Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)**». Ankara, Kafkas Derneği Yayınları: 15, 2001, ss. 112 - 117.

170. *Beeley Brian*, People and Cities. Migration and Urbanization, «**Turkish Transformation. New Century New Challenges**», edited by Brian Beeley. Huntingdon, England, The Eothen Press, 2002, pp. 37 - 58.

171. *Bezanis Lowell*, Soviyet Muslim emigres in the Republic of Turkey. «**Central Asian Survey**», vol. 13, No 1, 1994, pp. 59 - 180.

172. *Kamel Ayhan*, Turkish-Russian Relations During The Republican Era, «**Foreign Policy**» The Quarterly of the Foreign Policy Institute, vol. XXII, 1998, N 1-2, pp. 45 - 57.

Dergiler ve gazeteler

ՏԱՌԱՎՈՒՄ, 1939 թ. մայիսի 17

«Հայկական բանակ» 2005 թ. N 2-4

ՏԱՌԱՎՈՒՄԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, 1957 թ. սեպտեմբերի 4

«Кавказ», 1938, N 10(58), N 11(59)

«Кавказ», 1997, N2

«Независимая газета», 11.12.2009

«Свободный Кавказ», Мюнхен, 1951, Ноябрь-декабрь, N 2 (3); 1952, январь-февраль, N 1-2 (4-5); 1952, Ноябрь, N 11 (14)

«**Der Kaukasus**», Berlin, 1940

«**Cumhuriyet**», 18 Ocak 1996

«**Kafkasya Gerçeği**», sayı 9, Temmuz 1992, Samsun

«**Milliyet**», 18 Ocak 1996

«**Radikal**», 19/12/2005

«**Sabah**», 15.06.2010

«**Tarih Konuşuyor**», Cilt: 3, Sayı: 14, Mart 1965, İstanbul

«**Tempo**», İstanbul, sayı: 07/950, 17 Şubat 2008

«**Yeni Kafkasya**», 23 Ocak 1924